

KYRKOR

i Karlstads stift

Del III

Inventerade **2002-2005**

Bengtsfors, Dals-Ed, Färghlanda,
Mellerud, Vänersborg
och Åmåls kommuner

Svenska kyrkan
KARLSTADS STIFT

VÄRMLANDS MUSEUM
www.varmlandsmuseum.se

KYRKOR

i Karlstads stift

Del III

Inventerade 2002-2005

Bengtsfors, Dals-Ed, Färgelanda,
Mellerud, Värnersborg
och Åmåls kommuner

Utgiven av

Värmlands Museum och Karlstads stift

ISBN 91-85224-73-1

ISBN 0284-3722

Värmlands Museums skriftserie nr. 34

Värmlands Museum

Sandgrundsudden, Karlstad

054 - 14 31 00

www.varmlandsmuseum.se

Inventerare/författare

Maria Linder, Lena Thor, Erika Hedenskog, Värmlands Museum (del I-II)

Lars Bergström, Västra Götalandsregionen, Västarvet (del III)

Foto

Värmlands Museum (del I-II), Västra Götalandsregionen, Västarvet (del III)

Redaktör

Maud Forsberg, Värmlands Museum

Bearbetning av text:

Maud Forsberg, Carina Johansson, Mattias Libeck, Värmlands Museum

Formgivning/layout

Anne-Marie Haakana, Värmlands Museum

Omslagsbild

Takmålning "Kristi dop", utförd år 1748 av Hans Georg Schüffner.

Detalj från Sundals-Ryrs gamla kyrka.

INNEHÅLL

4 FÖRORD

5 INLEDNING

BENGTSFORS KOMMUN

- 6 Bengtsfors
- 9 Billingsfors
- 12 Bäcke
- 15 Dals-Långed
- 18 Gustavsfors
- 21 Laxarby
- 24 Steneby
- 27 Tisselskog
- 30 Torrskog
- 33 Vårvik
- 36 Ärtemark
- 39 Ödskölt

DALS-EDS KOMMUN

- 42 Dals-Ed
- 45 Gesäter
- 48 Håbol
- 51 Nössemark
- 54 Rölanda
- 57 Töftedal

FÄRGELANDA KOMMUN

- 60 Färgelanda
- 63 Högsäter
- 66 Järbo
- 69 Lerdal
- 72 Råggård
- 75 Rännelanda
- 78 Torp
- 81 Ödeborg

MELLERUDS KOMMUN

- 84 Bolstad
- 87 Dalskog
- 90 Erikstad
- 93 Grinstad
- 96 Gunnarsnäs
- 99 Holm

6-41

- 102 Järn
- 105 Klöveskog
- 108 Melleruds kapell och församlingshem
- 111 Skållerud
- 114 Ör

VÄNERSBORGS KOMMUN

- 117 Brålanda
- 120 Frändefors
- 123 Gestad
- 126 Sundals-Ryrs gamla kyrka
- 129 Sundals-Ryrs nya kyrka
- 132 Timmervik

117-134

42-59

ÅMÅLS KOMMUN

- 135 Edsleskog
- 138 Fröskog
- 141 Mo
- 144 Nygårdskyrkan
- 147 Tydje kapell
- 149 Tösse gamla kyrka
- 151 Tösse nya kyrka
- 154 Åmåls gamla kyrka
- 156 Åmåls nya kyrka
- 159 Åmåls södra kyrkogård och kapell
- 161 Ånimskog

135-163

60-83

164 KÄLLFÖRTECKNING

84-116

FÖRORD

Som smycken ligger de Värmländska och Dalsländska kyrkorna utspridda i landskapet. De har genom århundradena givit identitet åt land och stad, de är bärare av en bygds kollektiva historia, de vittnar om tron på Guds närvaro överallt. Varje epok har lämnat kvar sin tids kulturlager. De äldsta spåren i de nuvarande kyrkobyggnaderna går tillbaka till 1100-talet. Men vi vet att det finns traditioner om kyrkor och kapell dessförinnan. Kyrkorummet har varit ett av de främsta redskapen för människors livstydning. Nästan varje människa i vårt land har en personlig relation till den mycket speciella byggnad som en kyrka är.

Genom statens kyrkoantikvariska ersättning har det blivit möjligt att på ett sakkunnigt sätt inventera och karakterisera landets alla kyrkomiljöer. I Karlstads stift - landskapen Värmland och Dalsland - gjordes detta under åren 2002-2005 av Värmlands Museum och Regionmuseum Västra Götaland (numera en del av Västarvet) på uppdrag av Karlstads stift. Resultatet finns tillgängligt på Riksantikvarieämbetets hemsida på Internet och är ett ovärderligt hjälpmedel för dem som har kyrkorummet som sin arbetsplats och för dem som arbetar med förnyelse av gudstjänstliv och kyrkorum.

Det har bedömts som angeläget att materialet också finns sammanfattat i tryckt form så att det blir lättare att ta del av samt ger möjlighet till regional överblick. Därför föreligger nu denna sammanfattning i tre delar (två för Värmland och en för Dalsland) i förhoppning om att den skall vara en kunskapskälla samt till hjälp och vägledning i församlingsarbetet och i vården av kyrkorna.

Ett varmt tack riktas till Värmlands Museum och Regionmuseum Västra Götaland för ett passionerat arbete med inventeringen och karakteriseringen av stiftets kyrkor.

Inge Bredin
Stiftskaplan i Karlstads stift

INLEDNING

Värmlands Museum och Regionmuseum Västra Götaland (numera en del av Västarvet) fick av Karlstads stift förtroendet att genomföra en inventering av kyrkorna i stiftet. Syftet med inventeringen var dels att få ett jämförbart material över stiftets alla kyrkor, dels att genomföra en kulturhistorisk karakterisering av dem. Materialet fördes in i Bebyggelseregistret www.bebyggelseregistret.raa.se. Detta är en databas som administreras av Riksantikvarieämbetet och målet är att den ska innehålla information om landets kulturhistoriskt intressanta byggnader.

Eftersom stiftet omfattar tre län har arbetet delats upp i flera etapper och olika geografiska områden. De som genomförde inventeringarna var:

Maria Linder och Lena Thor, Värmlands Museum. De arbetade 2002–2004 med inventering av sockenkyrkor och kapell i Värmland som är skyddade enligt 4 kap KML (Kulturminneslagen). Även skyddade kyrkor och kapell i Örebro län som tillhör Karlstads stift inventerades.

Lars Bergström, Regionmuseum Västra Götaland, Vänersborg. Han arbetade under 2002–2004 med inventering av kyrkor och kapell i Dalsland.

Erika Hedenskog, anställd på Värmlands Museum för att under 2005 inventera kyrkor och kapell som inte är skyddade enligt 4 kap KML. Hon inventerade Värmland och den del av stiftet som tillhör Örebro län.

Arbetet med kyrkorna började med arkivstudier och genomgång av befintligt skriftligt material. En materialgenomgång hos ATA (Antikvarisk-topografiska arkivet, Stockholm) gjordes, liksom en genomgång av socken- och kyrkobeskrivningar, kulturmiljöprogram och tidigare gjorda inventeringar av t ex kyrkogårdar och prästgårdar. Litteraturförteckningar och arkivhänvisningar finns längst bak i denna sammanställning, liksom i Bebyggelseregistret.

Vid fältarbetet, som följde arkivstudierna gjordes noteringar om kyrkomiljön, kyrkans exteriör och interiör. Inventarieförteckningarna gicks igenom i de fall de fanns tillgängliga. Alla kyrkor och kapell fotograferades med analoga kameror och diafilm som också framkallades digitalt. Detta innebär att det finns ett modernt och rikligt bildmaterial på våra kyrkor och kapell.

Parallellt med inventeringen genomfördes också en karakterisering av kyrkorna med utgångspunkt i Riksantikvarieämbetets skrift Kulturhistorisk karakterisering och bedömning av kyrkor. Sedan en karakterisering gjorts av respektive inventerare presenterades karakteriseringstexterna för en referensgrupp bestående av representanter från stiftet, länsstyrelserna och läns museerna i de berörda länen. Efter eventuella justeringar sändes texterna ut till respektive församling för genomläsning och "godkännande". Karakteriseringarna är inte ändrade i denna sammanställning, däremot har vissa beskrivningar omarbetats på grund av utrymmesskäl. Det fullständiga inventeringsmaterialet med mer utförliga beskrivningar och fler fotografier finns under respektive kyrka/kapell i Bebyggelseregistret.

Inventerarna fick mycket god hjälp av vaktmästare, förtroendevalda och andra personer med stor kunskap om de olika kyrkorna och kapellen i stiftet. Till dessa sänder vi vårt varmaste tack!

BENGTSFORS KYRKA

Bengtsfors kommun

BESKRIVNING OCH HISTORIK

Kyrkomiljön

Bengtsfors samhälle är beläget i Ärtemarks medeltida socken i norra Dalslands skogs- och bruksbygder. Karakteristiskt för dessa trakter är systemen av sjöar och älvar som följer sprickdalarna, företrädesvis i nord-sydlig riktning. Vattensystemen har haft stor betydelse för kommunikationerna, socknarnas gränser och kyrkornas placering, vilket Ärtemark är ett tydligt exempel på. Socken breder ut sig på båda sidor om de närbelägna sjöarna Ärtingen och Lelången med den medeltida kyrkan belägen på ett näs i norra Ärtingen. Bebyggelsen består av flera mindre dal- och strandbygder omgivna av bergig glesbebyggd skogsmark med flera småsjöar. Området har dominerats av relativt små gårdar med tillhörande skogsbruk. Ärtemark var tidigare annexförsamling till Steneby men blev 1866 eget pastorat, sedan 1961 med Torrsök som annexförsamling.

Ärtemark är också ett exempel på en bygd vars centrum förskjutits från ett äldre jordbruksområde till en sentida tätort, Bengtsfors, belägen ca fem km öster om kyrkan. Mellan Lelång och Bengtsbrohöljen bildar Bengtsforsen det största vattenfallet i Ärtemarks socken. Vattenkraften började tidigt att användas för olika

husbehovskvarnar och efterhand etablerades ytterligare verksamheter på platsen. Bebyggelsen vid Bengtsforsen var dock länge av blygsam omfattning. 1868 anlades Dalslands kanal med två slussar i Bengtsfors. Även vägkommunikationerna förbättrades vid denna tid. 1895 öppnade Uddevalla-Lelångens järnväg för trafik och då Dal Västra Värmlands Järnväg (DVVJ) tillkom 1927 mellan Mellerud och Årjäng blev Bengtsfors också en järnvägsknutpunkt. Från sekelskiftet 1900 började samhället att växa som industriort och redan 1906 började diskussionerna om att bilda en köping, vilket dock inte genomfördes förrän 1926. Industrin präglar fortfarande näringslivet i Bengtsfors även om en del nedläggningar skett de senaste åren. Av järnvägstrafiken återstår idag viss turisttrafik på den forna DVVJ. Även i övrigt har turismen fått en ökad betydelse för Bengtsfors, bl a genom Dalslands kanal. 1925, ett år innan Bengtsfors blev köping, uppfördes i det expanderande samhället en egen kyrka. Ärtemark är dock moderförsamling och begravningsplatsen för Bengtsforsborna är vid Ärtemarks kyrka.

Kyrkoanläggningen

Bengtsfors kyrka är vackert belägen vid Lelångens östra strand. Kyrkan ligger för sig själv på en udde i sjön men är centralt placerad mellan samhällets olika bebyg-

gelseområden på norra och södra sidan av Lelången. Kyrkan är byggd på en liten höjd och omges närmast av stora gråsytor. Invid kyrkan finns ett fristående klocktorn (1933) och ett relativt stort församlingshem (1980) som bl a inrymmer pastorsexpedition. Klocktornet är välbevarat i ursprungligt skick med fasad av vitmålad locklistpanel och en kopparklädd huv krönt av en glob med kors. Ett hundratal meter öster om kyrkan och församlingshemmet passerar länsväg 172 och från denna leder en asfalterad väg, kantad av björkar, fram till församlingshemmet och kyrkan. I anslutning till byggnaderna finns också asfalterade p-platser. Även gångarna närmast kyrkan är asfalterade. Till anläggningen hör också en garagebyggnad från 1982.

Kyrkan är orienterad i sydvästlig- nordöstlig riktning med ett rakt avslutat kor i långhusets norra del. Mot söder finns ett utbyggt vapenhus och i nordväst skjuter sakristian ut från långhusets byggnadskropp. Vapenhuset och sakristian tillbyggdes 1957 medan långhuset byggnadskropp är den ursprungliga från uppförandet 1925. Kyrkans exteriör har drag av 1920-talsklassicism. Stommen av trä är klädd med vitmålad locklistpanel. På långsidornas mittpartier finns kraftigt utskjutande pilastrar mellan vilka kyrkorummets höga smala bågformiga fönster är placerade och vars foder är försedda med klassicerande dekor. På sidorna om pilasterpartierna finns runda fönster. Längs takfoten löper en profilerad taklist som följer längs pilastrarnas framskjutande platta överstycken. Långhuset liksom vapenhuset och sakristian täcks av valmade sadeltak täckta med enkupigt tegel. Förutom de bågformiga och runda fönstren på långsidorna finns kvadratiska och rektangulära fönster till vapenhuset och sakristian samt på långhusets norra gavel. De senare är igensatta från insidan då här tidigare funnits särskilda korfönster med glasmålningar. Dessa är numera placerade i vapenhuset och i sakristian. I övrigt har kyrkans fönster småspröjsade antikglas i ytterbågarna. Samtliga fönster liksom dörren till sakristian är brunmålade. Kyrkporten mot söder i vapenhuset är kopparklädd och omges av två slåta pilastrar och ett överstycke med stiliserad dekor. Vid dörrarna finns trappor av mörkt Grythytteskiffer.

Kyrkorummet är rektangulärt med ett förhöjt kor i norr och orgelläktare i söder. Koret utgör ett smalare rakslutet mittparti i långhusbyggnadens norra del. På sidorna om koret finns avskilda utrymmen; i öster "dopkapellet" med valvöppningar mot koret och långhuset. I väster finns sakristian med hela väggar mot koret och långhuset. Sakristian nås, förutom via ytterdörren, genom en dörr från koret. Golven i kyrkorummet består av lackade brädor. Långhusväggen täcks av ljus målad profilerad slätpanel medan korväggen täcks av en vitmålad vävtapet. Längs väggarna till sakristian och dopkapellet finns blåmålade pilastrar med kannelyrer. Taken består, liksom långhusväggen, av ljus målad slät-

panel. Långhustaket är brutet med ett plant mittparti och snedställda sidopartier mot väggarna medan koret är plant. Längs väggarna finns blåmålade taklister. Samtliga innerdörrar i kyrkan är tillverkade på ett liknande sätt. Det är blåmålade spegeldörrar med dekorativt utformade "dropplister" i nederkanterna. Till vapenhuset finns pardörrar och från koret till sakristian en bågformad enkeldörr. Till de bågformiga fönstren på långsidorna samt till de runda fönstren i dopkapellet och utrymmet under läktaren finns innerbågar med klarglas till skillnad mot ytterbågarnas antikglas.

Altaret av trä är placerat Versus Populus och har marmorade speglar i blågrönt. Spegelnas marmorering och S:t Georgeskorsform återkommer också på bänkgavlarna och läktarbröstningen. Marmoreringen utfördes vid en renovering 1983. Altartavlan från 1957 är en oljemålning av konstnären Henkelman från Stockholm. Motivet är det ställe i Jesu bergspredikan där Jesus säger "Ni är världens ljus. Inte kan väl en stad döljas som ligger uppe på ett berg". Den tidigare altarringen ersattes 1983 av lösa flyttbara knäfall. Predikstolen är placerad nära västra långväggen och nås från sakristian. Predikstolen är ursprunglig men förändrades delvis 1957 då bl a träfigurerna, Jesus och de fyra apostlarna, på korgen tillkom. Denna liksom baldakinen har olika målade partier och förgyllningar, bland annat en förgylld duva på baldakinen. De öppna bänkarna är indelade i två kvarter med ca en meter breda gångar längs långväggarna. Bänkarna är ursprungliga men omändrade 1957 och 1983. Gavlarna är utformade likt altaret och läktarbröstningen med blågrönt marmorade speglar som S:t Georgskors. Läktaren bärs upp av två fyrkantiga pelare med förgyllda kannelyrer och nås via en trappa från vapenhuset. Läktarorgeln är från 1940-talet och saknar särskild dekor. Även kororgeln, placerad i dopkapellet, är enkelt utformad med sparsam dekor.

Byggnadshistorik

Tillkomsten av Bengtsfors kyrka har sin bakgrund i den framväxande köpingen och behovet av ett komplement till den gamla sockenkyrkan Ärtemark. Det är ett av fyra liknande exempel från Dalsland på kyrkobyggnader tillkomna omkring 1930 genom fristående stiftelser eller föreningar och insamlade medel. Kyrkorna eller kapellen kom senare att övergå i församlingarnas ägo. Förutom i tätorterna Mellerud och Bengtsfors byggdes Timmerviks och Klöveskogs kyrkor på landsbygden då avståndet var långt till moderkyrkorna. Ett annat motiv bakom kyrkobyggena kunde vara att fungera som motvikt till frikyrkörelsen. På alla platserna fanns också engagerade kyrkoherdar som initiativtagare.

I Bengtsfors bildades 1915 "Byggnadsföreningen Bengtsfors församlingshem" och 1922 kunde grundläggningsarbetet starta på en skänkt tomt. En drivande kraft var bl a kyrkoherde Ernst Boman. Kyrkan som

invigdes 1926 av biskop Eklund, är ritad av ingenjör Simon Svensson, Göteborg. Kyrkan bär tydliga drag av 1920-talsklassicism och var enligt beskrivningar från början kombinerad med ett kök och ett mindre bostadsrum för en diakonissa. 1933 uppfördes klocktornet i motsvarande stil som kyrkan och 1947 tog församlingen helt över ansvaret för kyrkan.

1957 genomfördes en större renovering och ombyggnad efter ritningar av Verner Johansson, Bengtsfors. Då tillkom bl a vapenhuset och sakristian byggdes ut. På en uppmättningsritning som visar planlösningen före ombyggnaden framgår att långhusets södra del inrymde ett vindfång och kapprum i anslutning till kyrkans dåvarande huvudingång på östra långsidan. Intill kapprummet finns ett rum som anges som bibliotek och intill detta ett tekök. Bakom läktaren finns på ritningen också ett rum, dock utan angiven funktion. Möjligen kan biblioteket med det lilla teköket eller rummet bakom läktaren ursprungligen ha varit bostadsrum för diakonissan. I samband med vapenhusets tillkomst togs dock dessa utrymmen bort och kyrkorummet förlängdes mot söder till sin nuvarande omfattning. Vid ombyggnaden 1957 tillkom också de nuvarande fönstren, vars fönsteröppningar gjordes 50 cm högre än de tidigare. De målade korfönstren togs bort och ersattes med den nuvarande altartavlan. Korfönstren placerades i det nya vapenhuset och i sakristians utbyggnad. För övrigt gjordes bl a valvöppningarna till dopkapellet större och väggarnas träpanel kläddes med vävtapet. Andra större åtgärder var förändring av bänkarna, som bl a försågs med nya gavlar och dörrar. Även predikstolen byggdes om så att den blev större och försågs med träfigurerna på korgen.

Den senaste större renoveringen genomfördes 1983 efter handlingar av arkitekt Magnus Johansson (numera Wängblad), Vänersborg och Trollhättan. För målningsarbeten svarade konstnär Olle Rudolf, Mellerud. Kyrkorummet fick då sin nuvarande färgsättning i ljusa färger, vitt, blått och marmoreringar i blå brytningar. På väggarna i långhuset togs vävtapeten från 1957 bort

och träpanelen kom åter fram. Även bänkarnas dörrar från 1957 togs bort och bänkarna förkortades mot långväggarna till förmån för gångarna längs långväggarna. I koret tillkom det nuvarande altaret och altarringen ersattes med flyttbara knäfall. Korgolvet av Grythytteskiffer ersattes med ett lackat trägolv och i dopkapellet placerades en kororgel.

KULTURHISTORISK KARAKTERISTIK OCH BEDÖMNING

BENGTSFORS KYRKA, invigd 1926, är ett uttryck för 1900-talets framväxande samhälle i förhållande till landsbygdssocknen Ärtemarks gamla kyrkplats. En liknande bakgrund har Melleruds kapell och församlingshem vars kyrkorum också har liknade karaktéristiska sidoutrymmen vid koret. Kyrkorna är dock ritade av olika arkitekter. Bengtsfors kyrka är en fullt utvecklad kyrkobyggnad med tydliga stildrag av 1920-talsklassicism bland annat genom det valmade taket, långsidornas pilastrar och fönsteromfattningarnas klassicerande dekor. Även det intilliggande klocktornet från 1933 ansluter i stil. Kyrkan har genomgått större renoveringar 1957 och 1983 med väsentliga delar av den ursprungliga karaktären bevarad tillsammans med harmonierande och anpassade tillägg och förändringar såväl exteriört som interiört. Kyrkorummets relativt enkla utformning påminner i viss mån om ett frikyrkokapell.

ATT SÄRSKILT TÄNKA PÅ i förvaltning och användning av kyrkan och kyrkomiljön:

- kyrkan och klocktornets välbevarade ursprungliga karaktär och utformning såväl exteriört som interiört tillsammans med senare väl anpassade tillägg
- kyrkorummets utformning med de karaktéristiska utrymmena vid sidorna om koret
- interiörens sammanhållna färgsättning

BILLINGSFORS KYRKA Bengtsfors kommun

BESKRIVNING OCH HISTORIK

Kyrkomiljön

Billingsfors bruksamhälle är beläget i norra Dalslands skogs- och bruksbygder. De grundläggande förutsättningar för tillkomsten av de dalsländska bruken har varit tillgången på vattenkraft och skog. Då malmförekommsterna i Dalsland varit begränsade kom under 1700-talet många bruk att grundas för att förädla tackjärn från Värmland och Bergslagen där man ville spara på virkestillgångarna. I Billingsfors finns betydande delar av den dalsländska brukshistorien samlad. Bruket, som grundades 1737, förädlade stångjärn till bandjärn, plåt, sågblad, yxor, hästskor, spik mm. Senare tillkom bland annat valsverk med smedjor. Under 1700-talets senare hälft och 1800-talets början ägdes bruket av släkterna Uggle och Waern. Vid mitten av 1870-talet lades järnhanteringen ned och 1884 startades en cellulosafabrik i Billingsfors. 1918 rationaliserades driften och AB Billingsfors-Långed bildades. Under 1900-talet har sedan flera ägoförändringar skett men pappersbruket lever vidare.

Billingsfors bruksmiljö utgör en del av ett riksintresseområde för kulturmiljövården kring Dalslands kanal. I Billingsfors finns Billingsholm, en välbevarad bruksherrgård från 1739. I närheten av fabriksområdet finns

också Dalslands kanals 18-20:de slussar samt två slussvaktarbostäder. Kyrkan har från dess tillkomst, 1761-63, varit en integrerad del av bruket och när Steneby församling övertog den 1981 var den en av landets sista bruksägda kyrkor. Den är belägen alldeles intill fabriksområdet på en liten halvö, ursprungligen en ö i Laxsjön, avskild från fastlandet av ett smalt sund.

Själva kyrkoanläggningen består av kyrkan med omgivande kyrkogård och ett tidigare bårhus, nu förrådsbyggnad. Byggnaden är troligen uppförd omkring 1940 och har ett sadeltak täckt av skiffer. Nordost om kyrkan finns ett lusthusliknande sexkantigt avtråde, vars tälttak täcks av papp.

Kyrkoanläggningen

Kyrkogården har i princip en rund form som följer den tidigare öns topografi. Kyrkogården omges av öppet vatten mot söder och till viss del mot öster. Mot norr och delvis mot öster avgränsas kyrkogården mot fabriksområdet av ett plank. Kyrkogårdens huvudentré är vänd mot väster och i denna riktning finns resterna efter en allé. Kyrkogårdsmuren åt detta håll, består av slaggsten och kröns av ett svart smidesjärnsräcke, vilket löper en bit mot söder. En del av kyrkogården väster om kyrkan samt den fortsatta marken västerut är delvis utfylld. Från kyrkogårdsentrén leder en grusad gång,

kantad av slaggsten, fram till trappan och kyrkporten i vapenhuset i tornet. På slaggstensstolparna vid entrén och vid sidorna av kyrkporten finns likadana armaturer av svart metall och färgat glas. På marken närmast trappan och vid handikappentrén på södra sidan av tornet finns naturstensplattor, i övrigt är kyrkogårdens gångar grusade. Längs kyrkogården och sjökanten mot söder finns en grusad gångväg som leder fram till en minneslund, anlagd 1991. Av gravarna är några få grusade. Söder om kyrkans kor finns det Waernerska gravkvarteret. Waern är en känd bruksägarläkt i Dalsland som bl a innehåft bruken i Billingsfors och Bäckefors. Carl Fredrik Waern skapade också Baldernäs herrgårdsanläggning och dess engelska park belägen på en udde i Laxsjön söder om Billingsfors. Genom giftermål kom släkten Uggla, tidiga bruksägare i Billingsfors och släkten Waern att förenas och i Waernska gravkvarteret är bl a Carl Fredrik Uggla, son till kyrkans byggherre, bruksägare Leonard Magnus Uggla, begravd.

Kyrkan är uppförd av timmer 1761-63 med långhus i öst-västlig riktning och vidbyggd sakristia i öster. Koret i långhusets östra del är rakt avslutat. 1823 tillkom västtornet och 1991 förlängdes långhuset åt väster på tornets södra och norra sidor. Kyrkan är vitmålad med mörkgrå portar, dörrar och fönster. Långhusets fasader är av lockpanel och tornets av locklistpanel. Sockeln består av tuktad natursten, samt av skifferhällar på den 1991 tillbyggda delen av långhuset. Samtliga takytor är skiffertäckta. Långhuset och koret har brutna tak, mot väster, på sidorna om tornet är långhustaket avvalmat. Tornets klockvåning har sin yttre form som en huv överst på tornet. Huvens tälttak kröns av ett kors på en glob. Trappan vid huvudingången till kyrkan, genom vapenhuset i tornets nedervåning, är täckt med järnhällar. Dessa är tillverkade vid bruket och märkta med årtalet 1865. Ledstängerna är av svartmålat järn. Kyrkporten motsvarar en pardörr med snedställd profilerad panel. Liknade panel finns också på enkeldörrarna till handikappentrén på tornets sydsida och till sakristians dörr mot norr. Vid den senare finns en trappa av slaggsten. Även tornets ljudluckor åt de fyra väderstrecken har snedställd profilerad panel. Till kyrkorummet finns stora segmentbågeformade fönster indelade i smårutor och högt på tornet finns stora rundbågiga småspröjsade fönster mot väster, norr och söder. Ovan kyrkporten mot väster finns ett halvmåneformat småspröjsat fönster. Segmentbågeformade mindre fönster av olika form finns på sakristian och på långhuset söder och norr om tornet.

Kyrkorummet är förhållandevis brett och lågt utformat med ett förhöjt kor. Golvet består av ljusa skifferplattor i mittgång och kor liksom bakom bänkarna mot väster. I bänkkvarteren är golvet av lackade brädor. Väggarna är vitputsade med bröstningspanel av grå släta brädor förutom i koret. Dekormålningarna i gustaviansk stil

tillkom 1951. Draperimålningar finns kring fönstren, på väggen bakom predikstolen och på norra och södra väggen kring porträtten av kyrkans byggherre Leonard Magnus Uggla och hans hustru Anna Märta Taube. På kortsidorna finns målade pilastrar ett randigt mönster i beige, grått och svart med joniska kapitäl. Det plana trätaket består av gråmålade breda brädor. Ovan läktaren i väster är taket förhöjt ca en meter och består där av smalare brädor, liksom taket under läktaren som har ett svagt bågformat mittparti. Längs väggarna löper en bred snedställd takfot med ljusa dekormålade gurlanger inramade av bemålade taklister. Till vapenhuset finns en kraftig pardörr med snedställd profilerad panel vilket eventuellt är en ursprunglig kyrkport från tiden före tornets tillkomst 1823. Från kyrkorummet finns också en dörr bakom altaret in till sakristian. Stora segmentbågeformade fönster finns på långsidorna samt två på korets östvägg. Fönstren är indelade i smårutor i fyra lugter med grönt antikglas i ytterbågarna och är målade i ljust grå färg.

Altaret av trä har en sexsidig planform med de tre främre sidorna svängda i en rokokoinspirerad form. Altaruppsatsen består av en tavla med utsnidad och dekormålade växtornamentik på sidorna. Tavlan är en avbildning av en målning från 1500-talet av Utrechtmålaren Jan von Scorel "Kristi nedtagning från korset". Tavlan kröns av ett utsnidad lamm med fana. Altarringen är sju-sidig och sluter tätt mot altaret och har grindar mot söder och norr. Barriären är öppen med platta balusterdockor med målade växtornamentik. Predikstolen som saknar baldakin är från 1951 och utformad i antikiserade stil, målade i ljust grå kulörer med symboler på korgen. På väggen bakom predikstolen finns draperimålningar med en fredsduva och Mose stentavlor som motiv. Kyrkan saknar dopfont och vid dop används en särskild skål som placeras på ett träbord i södra delen av koret. I fönstret bakom bordet finns ett förgyllt träkors, vilket före 1951 utgjorde kyrkans altarprydnad.

Bänkarna är vägganslutna och indelade i två kvarter. De slutna bänkarna med speglar på dörrarna, gavlarna och skärmarna är täckmålade i grå och gröna kulörer och har delvis mörkt röda sitsar och ryggar. Dörrarna är numrerade och norra främre bänken (No 1) har en särskild dekormålning.

Orgelläktaren är relativt smal med utsvängda sidopartier. Den nätta och klassicerande utformningen ger delvis associationer till en teaterläktare från 1700-tal eller tidigt 1800-tal. Läktaren bärs upp av två par dubbelkolonner på var sida om mittgången. Barriären är täckmålade i grå och gröna kulörer med spegelfält. På det svagt utskjutande mittpartiet finns målade växtornamentik och två skulpturer, Petrus och Paulus, tillverkade av Eskil Odenbrand, Stenebyskolan 1951. Orgeln är byggd av Göran Strand, Bengtsfors 1988-90.

Intill orgeln står ett s.k. orgelpositiv som införskaffades i samband med kyrkans invigning 1763.

Byggnadshistorik

Billingsfors bruk kom att anläggas på gränsen mellan socknarna Steneby och Laxarby. Enligt uppgift planerade en av grundarna till bruket, Nils Kock, tidigt att uppföra en brukskyrka. 1758 fick Kocks efterträdare Leonard Magnus Uggle tillstånd från domkapitlet i Karlstad att varannan söndag hålla gudstjänst i Billingsfors, vilka förrättades i en sal på Billingsholms herrgård. 1761 bildades Billingsfors bruksförsamling och 1763 var kyrkan färdig att tas i bruk. 1775 uppfördes en klockstapel. 1823, under en period av goda år för bruket, restaurerades och tillbyggdes kyrkan, delvis på bekostnad av Carl Fredrik Uggle, son till Leonard Magnus. Västtornet ersatte klockstapeln, kyrkan kläddes med panel och vitmålades. Interiört målades draperimålningar kring fönstren och kring porträtten av sina föräldrar som Carl Fredrik skänkte till kyrkan. 1872 upphörde Billingsfors bruksförsamling men kyrkan kom att förbli i brukets ägo. Åren 1762-1868 fanns en särskild tjänst som brukspredikant kombinerad med skolmästarsyssla. Åren 1872-1902 tycks gudstjänster förrättats varannan söndag av präster från Steneby och Laxarby. 1902 upphörde detta och kyrkan stängdes, förutom vapenhuset som användes som likbod. 1903 skadades tornet av en kraftig storm. 1918, samma år som ägarbilden till bruket förändrades, renoverades kyrkan och återinvigdes. Tornet lagades och kyrkan fick ny panel. Interiört lades bl a ett nytt golv av trä och draperimålningarna från 1823 övermålades.

1942 tillsattes åter en speciell brukspredikant och under de goda åren som följde efter kriget genomfördes en större renovering av kyrkan 1951. Till grund för renoveringsarbetena låg handlingar av arkitekt Gustaf Clason, Kungliga byggnadsstyrelsen, bearbetade av byggnadsrådet Ragnar Hjorth. Vid den delvis återblickande renoveringen 1951 tillkom mycket av kyrkorummets nuvarande inredning, färgsättning och dekormåleri. Altaruppställningen förändrades då predikstolen ovan altaret ersattes av kyrkans nuvarande predikstol. Samtidigt flyttades ett förgyllt kors från altaret till södra korfönstret och altartavlan insattes. I koret och mittgången ersattes trägolvet av ljusa skifferplattor och på väggarna utfördes dekorationsmålningar för att bl a efterlikna draperimålningarna från 1823, vilka tagits bort 1918. Bänkarna behölls men byggdes om och ny elvärme, bl a bänkvärmare installerades.

1981, i samband med en företagsförändring, övertogs kyrkan av Steneby församling. Billingsfors var då en av landets sista privatägda brukskyrkor. 1991 genomfördes en större renovering under ledning av arkitekt Janne Feldt, Skanark arkitektkontor, Karlstad. Kyrkan tillbyggdes genom att långhuset förlängdes på båda si-

dor om tornet. I de nya utrymmena förlades en särskild handikappentré, brudkammare, toalett, personalutrymmen och förråd. Skiffertaket lades om, fasaderna målades och fönstrens ytterbågar byttes. I kyrkorummet togs bänkarna under läktaren bort och en ny läktartrappa byggdes.

KULTURHISTORISK KARAKTERISTIK OCH BEDÖMNING

BILLINGSFORS KYRKA är en betydelsefull del av Billingsfors bruks framväxt och utveckling. Den tillhör samhällets äldsta byggnader, från 1700-talet då bruket anlades. Dess historia speglar tydligt ett patriarkaliskt bruksamhälle där företaget och dess ägare dominerat samhällslivet under lång tid. Kyrkans läge karakteriseras av kontrastfyllda omgivningar med natursköna vyer över Laxsjön och den påtagliga närheten till fabriksområdet. Den lummiga kyrkogården med rund form på den f d ön bidrar till platsens speciella karaktär. På kyrkogården utgör det Waernska gravkvarteret söder om koret ett speciellt inslag. Till järnbrukstiden hör murarna och trappan till sakristian av slaggsten samt järnhållarna som täcker trappan till vapenhuset. Kyrkobyggnadens utformning och karaktär domineras av 1700-tal och tidigt 1800-tal, bland annat exteriört genom det brutna skiffertaket. Även kyrkorummets karaktär återspeglar denna tid genom den historiserande renoveringen 1951. Framträdande är dekorationsmåleriet i gustaviansk stil.

ATT SÄRSKILT TÄNKA PÅ i förvaltning och användning av kyrkan och kyrkomiljön:

- kyrkan utgör en viktig del av Billingsfors historia och var fram till 1981 en privatägd brukskyrka
- kyrkplatsens speciella läge
- kyrkans karaktär, präglad av 1700-talets senare hälft och tidigt 1800-tal, med bevarade delar från tiden tillsammans med 1951 års historiserande renovering
- kyrkorummets dekormåleri
- slaggstenmurarna och järnplåtarna på kyrktrappan som erinrar om järnbruksepoken
- det Waernska gravkvarteret söder om koret

BÄCKE KYRKA

Bengtstors kommun

BESKRIVNING OCH HISTORIK

Kyrkomiljön

Bäcke är en medeltida socken belägen ungefär mitt i Dalsland, i södra delen av landskapets skogs- och bruksbygder. Bäcke har sedan reformationen varit annexförsamling till Steneby. Socken är ganska liten till ytan och utgörs av en central, uppodlad dalgång omgiven av skogs- och mossmarker. Dalgången sammanfaller med Bäckeån som rinner mellan Marsjön och Teåkerssjön. I norra delen av dalgången ligger Vättungens säteri, känt sedan medeltiden och under århundraden den dominerade egendomen i socken. Vättungen har tillhört Vadstena kloster och blev på 1400-talet ett frälsegods. I närheten ligger kyrkan, uppförd 1650-53, på bekostnad av överste John Stake, ägare till Vättungen.

Omkring två kilometer nordost om kyrkan och säteriet anlades 1767 Bäckefors bruk av Leonard Magnus Ugglå, brukspatron på Billingsfors och byggherre till kyrkan där. Bäckefors bruk genomgick under 1820-talet en omfattande utbyggnad då ägaren, Carl Fredrik Waern erhållit trefaldigt ökade privilegier för stångjärnsproduktion. 1829 blev Bäckefors ett av de första bruk i Sverige som införde Lancashiremetoden. Bruket betraktades en period som ett av de största i Sverige. I slutet av 1860-talet drabbades Bäckefors liksom övriga

järnbruk i Dalsland av "bruksdöden". Industriverksamheten i Bäckefors har sedan fortsatt i varierande former och utgörs numera bl a av wellpappstillverkning på det gamla bruksområdet, vilket är en Dalslands bäst bevarad äldre bruksmiljöer och utgör ett riksintresseområde för kulturmiljövården. I området mellan gamla bruket och kyrkan har under 1900-talet Bäckefors samhälle vuxit fram som ett stationssamhälle. Betydelsefullt för samhällsutvecklingen har också varit Dalslands sjukhus, anlagt 1930. Bebyggelsen i samhället består huvudsakligen av villor och egna hem samt några hyreshus vid ett mindre centrum kring en torgbildning.

Kyrkan är belägen lågt i landskapet, en bit söder om själva tätorten, och omges delvis av öppen odlingsmark. Intill kyrkan rinner Bäckeån och längs kyrkogårdens västra sida leder en äldre landsvägssträckning. Invid kyrkan finns en vägvisarsten som pekar ut en äldre vägsträckning till Bäckefors bruk. Ett hundratal meter norr om kyrkan är komministerbostaden belägen. Den är uppförd 1919 som en tidstypisk större villa och delvis ombyggd 1956. Före 1919 hade komministern för Bäcke och Ödskölt bostad på Bröteggan, några kilometer norr om Steneby.

Själva kyrkoanläggningen består av kyrkan med omgivande kyrkogård, ett bårhus (1953) med fasad av röd

locklistpanel och sadeltak av skiffer samt en ekonomibyggnad (ca 1980).

Kyrkoanläggningen

Kyrkogårdens äldsta del har en rektangulär form och utbreder sig huvudsakligen på kyrkans södra och östra sidor. Kyrkogården har utvidgats i två etapper mot sydost, 1905-10 och 1932, och har en långsträckt utbredning längs landsvägen. Längs vägen och mot en grusad plan framför kyrkans västfasad finns en kallmur och en syrénhäck. Mot kyrkogårdens övriga sidor finns häckar mot angränsande skogsmark, längs sydöstra sidan finns också en trädrad. I muren finns tre grindar av smidesjärn med stolpar av tuktad granit. I sydost finns också en minneslund. Samtliga gångar är grusade. Kyrkogården har relativt stora gräsytor och de flesta gravar är gräsbevuxna, förutom några få grusade. På den äldsta delen finns också smidda gravkors av varierande ålder och utformning. Strax söder om kyrkan står ett kraftigt järnkors med inskriptionen "Werkmästaren Samuel Holder den äldre. Född i England 1781. Införde Lancashiresmidet i Sverige 1829. Död på Bäckefors 1848."

Kyrkan är uppförd i trä 1650-53 men dess nuvarande form är huvudsakligen ett resultat av en ombyggnad 1797 (förlängning åt väster) och 1892 då tornet, sakristian och vapenhuset tillkom. Det rektangulära långhuset är orienterat i öst-västlig riktning med tresidigt avslutat kor i öster och utbyggt vapenhus mot väster. Tornet är placerat över långhustaket västra del. I sydost finns den utbyggda sakristian. Kyrkans fasader består av rödmålade locklistpanel. Dörrar och tornluckor är svartmålade, fönster och vindskivorna vita. Långhusets, liksom vapenhusets och sakristians sadeltak är täckt med skiffer. Långhustaket är valmat över koret och där finns en takryttare. Denna, liksom tornets tak och spira, är täckt med fasettformade svartmålade plåtskivor. Tornryttaren i öster kröns av en vindflöjel med byggherrens initialer I S och året 1653. Tornspiran i väster kröns av en korsformation i metall. Ingångar till kyrkan finns genom vapenhuset i väster - en port utformad som en segmentbågeformad pardörr - och till sakristian - en enkeldörr mot väster. Porten och dörren har svart snedställd panel och porten har ett äldre lås med året 1832. På långsidorna finns stora rektangulära fönster som är vitmålade och smårutindelade. På långsidorna, under tornet, på västfasaden och i sakristian finns kvadratiska liknande fönster. I vapenhuset finns små fönster mot norr och söder samt ett runt ovan kyrkporten mot väster.

Kyrkorummet är relativt litet och enkelt utformat med ett förhöjt kor i öster. Väggarna täcks av vitmålade juteväv och bröstningspanel av trä längs de två mot långsidorna vägganslutna bänkkvarteren. Golvet är av lackat trä. Det välvda brådtaket har ett plant mittparti som är blått medan sidopartierna är vita. Hålkälslisten är marmo-

rerad i blått. Takets hanbjälkar är synliga och brädinklädda. Parspegeldörren till vapenhuset är täckmålad i en grågrön och en ljus grön kulör och enkeldörren till sakristian är täckmålad i grått. Samtliga fönster är vitmålade både på in- och utsidan. Innerbågarna har blyspröjs och färgat antikglas. Korfönstren, ett mot norr och ett mot söder, har glas med starkare kulörer.

Altaret är av trä och vitmålat. En korprydnad av textil, "Nådens sol" täcker hela östväggen. Den är tillverkad 1969 av textilkonstnärerna Ulla och Kurt Emitslöf-Dejmo, Uddevalla. Ovan korprydnaden och taklisten sitter en förgylld inskriptionstavla, som hör till en tidigare altarpupp, med texten "Ära vare Gud i höjden och frid på jorden, till människorna ett gott behag". Kyrkan har skiftat altarprydnad flera gånger och vid södra korväggen står en kopia av Thorvaldsens Kristusstaty, kyrkans altarprydnad 1918-51. Altarringen är halvcirkelformad med svarvade ljusa gröna balusterdockor. Predikstolen är relativt enkelt utformad och saknar baldakin. Korgen har grågröna spegelfält mellan gråblå ytor och ljusa gröna halvdockor. På spegelfältet i mitten finns ett enkelt kors. Korgens halvdockor, liksom trappräckets heldockor, är av samma typ som på altarringen och läktarbarriären. Kyrkans äldsta inventarium är den medeltida (omkring 1300) dopfunten av täljsten, placerad i korets södra del. Under läktaren hänger en kyrkans gamla lillklocka, troligen från 1200-talet.

De öppna bänkarna, är indelade i två kvarter, och anslutna mot långväggarna. Bänkarna är täckmålade i gråblått med speglar på gavlarna och skärmarna i grågrönt och rött. På läktarens norra sida finns ett par bänkar från 1892. De är öppna, "parkbänksliknande" och har underreden av järn, tillverkade vid Bäckefors bruk. Läktaren bärs upp av tio gråblå pelare som löper från kyrkans golv till dess tak. Pelarna fick sin nuvarande utformning 1926-27 i klassicerande stil med kanelryer och kapitäl, doriska under läktaren och joniska över läktaren. Läktarbarriären är öppen med svarvade ljusgröna balusterdockor. Ovan läktarbarriärens mitt finns en valvbåge framför orgeln. Orgeln, från 1974-75, har en enkelt utformad modernistisk fasad med öppna pipor i mitten och grågröna släta sidor.

Byggnadshistorik

Kyrkan antas vara den andra på platsen och har föregåtts av en medeltida träkyrka. Den nuvarande kyrkan uppfördes 1650-53 på bekostnad av överste John Stake, ägare till Vättungens säteri. Kyrkans nuvarande exteriör och interiör är ett resultat av flera ombyggnader och renoveringar. Den var ursprungligen mindre och saknade torn, istället fanns en fristående klockstapel. Dess ursprungliga karaktär som en liten träkyrka är dock bevarad. 1786 rödfärgades kyrkan och 1797 förlängdes den åt väster. På 1820-talet belades taket med skiffer. Från 1832 finns uppgifter om en nybyggd sakristia öster om koret och nya större fönster. Samtidigt skall

predikstolen ha flyttats från norra långväggen och placerats bakom och ovan altaret, på vilket det då stod ett förgyllt träkors.

1892 genomgick kyrkan en omfattande ombyggnad efter ritningar av arkitekt Fredrik Lilljekvist, Stockholm. Klockstapeln ersattes med tornet över takets västra del. Ett liknade torn, ritat av samma arkitekt, byggdes två år senare i grannkyrkan Ödskölt. I Bäcke tillkom också den nuvarande sakristian mot söder (ersatte den mot öster från 1832) och vapenhuset mot väster. Kyrkans fasader målades i en gråvit färg istället för den tidigare rödfärgningen. I kyrkorummet sattes nya öppna "parkbänkar" in. Ett par av dessa finns bevarade på läktaren. Troligen tillkom också den öppna läktarbarriären, altarringen och delar av predikstolens utformning då. Alla tre har liknande svarvade tidstypiska balusterdockor. Vid renoveringen 1892 flyttades också predikstolen tillbaka från altaret till norra korväggen.

Under 1900-talet har kyrkan genomgått flera renoveringar. 1926-28 svarade arkitekt Arre Essén, Stockholm, för handlingar till en renovering då bl a det välvda bräddtakets ersatte ett plant. Tidstypiska förändringar var bänkarnas ombyggnad, då det sena 1800-talets "parkbänkar" byggdes om och försågs med raka sidogavlar samt utformningen av läktarpelarna i 1920-talsklassicism. Exteriört gjordes fönsterfodren helt släta då snickeridetalljer från 1890-talet i form av små "öron" på fodren togs bort.

1969 genomfördes en större renovering efter ritningar av arkitekt Carl-Anders Hernek, Uddevalla. Återigen byggdes bänkarna om, med bibehållna gavlar från 1920-talet. Kyrkorummet fick en ny färgsättning bl a i blått och rött med syfte att ge ett varmt intryck. Samtidigt kläddes väggarna med naturfärgad juteväv och försågs med bröstningspanel i anslutning till bänkarna. I koret tillkom altaret och korprydnaden av textil. Korfönstren fick nya glas med starkare färger. Under läktaren tillkom en mindre underbyggnad. Ett nytt bjälklag och nya golv lades in samtidigt som kyrkan fick nya grundsocklar. I vapenhuset ersattes trägolvet med kalkstensplattor. Sakristian byggdes ut mot väster och kyrkans skiffertak omlades.

1981 målades kyrkan åter röd efter att ha varit gråvit sedan 1892. Den senaste större renoveringen av kyrkan genomfördes 1990 efter handlingar av arkitekt Janne Feldt, Karlstad. Den påtagligaste förändringen av kyrkorummet var att juteväven på väggarna målades vit och taklisten marmorades i de nuvarande blå kulörerna. I övrigt tycks 1969 års färgsättning bibehållits. I vapenhuset tillkom en toalett och nya värmeelement sattes in i kyrkan.

KULTURHISTORISK KARAKTERISTIK OCH BEDÖMNING

Kyrkplatsen vid **BÄCKE KYRKA**, sannolikt med kontinuitet sedan medeltiden, ligger lågt i landskapet i den uppodlade dalgång som utgör socknens centralområde. Kyrkans historia är nära kopplad till Vättungens säteri och Bäckefors bruk. Kyrkan, uppförd av trä 1650-53 är en typisk representant för kyrkobyggandet i Dalsland vid denna tid, en timrad träkyrka med tresidig koravslutning, ursprungligen utan torn. Kyrkan har genomgått flera ombyggnader och renoveringar, dock med bevarad karaktär av en liten träkyrka. Exteriören präglas av en ombyggnad 1894 då vapenhuset i väster, sakristian i söder och det ovanliga tornet över långhustakets västra del tillkom. Kyrkorummet är relativt enkelt och ger ett sammanhållet intryck samtidigt som det präglas av olika tidsskikt från det sena 1800-talet och 1900-talet. Karakteristiskt är balusterdockorna från 1890-talet på den öppna läktarbarriären, altarringen och predikstolen liksom det välvda taket, bänkgavlarna och de klassicerande läktarpelarna från 1920-talet samt den sammanhållande färgsättningen från 1969 och 1990 års renoveringar. Karakteristiskt är också altarpuppans av textil från 1969, vilken täcker hela östra korväggen.

ATT SÄRSKILT TÄNKA PÅ i förvaltning och användning av kyrkan och kyrkomiljön:

- kyrkans relativt höga ålder för att vara träkyrka, representativ för sin tids kyrkobyggande i Dalsland
- inredningsdetaljer från 1890-talet; balusterdockorna på den öppna läktarbarriären, altarringen och predikstolen
- inredningsdetaljer från 1920-talet; det välvda taket, bänkgavlarna och de klassicerande läktarpelarnas utformning
- den sammanhållande färgsättningen från 1969 och 1990 års renoveringar
- de smidda gravkorsen på kyrkogården

DALS-LÅNGEDS KYRKA

Bengtsfors kommun

BESKRIVNING OCH HISTORIK

Kyrkomiljön

Dals-Långed är ett industrisamhälle beläget i Steneby socken i norra Dalslands skogs- och bruksbygder. Steneby är en medeltida socken och består av flera mindre dal- och strandbygder i ett starkt brutet skogs- och sjölandskap. Centralområdet är jordbruksbygden vid Stenebyälvens dalgång mellan sjöarna Iväg och Laxsjön, med kyrkan belägen på en långsträckt ås öster om älven. Trakten förefaller ha varit centralbygd under lång tid vilket det rika fornlämningsbeståndet tyder på. Ur kyrklig synpunkt har Steneby sedan reformationen varit moderförsamling för socknarna Tisselskog, Ödskölt och Bäcke. Under 1900-talet har Stenebys befolkningsskoncentration kommit att förskjutas från jordbruksbygden till industriorterna Billingsfors och tvillingsamhällena Dals-Långed/Mustadfors. Billingsfors kyrka, en f d brukskyrka, är från 1760-talet och Dals-Långeds kyrka, invigd 1972, är en ombyggd skola från 1880-talet. Vid Billingsfors kyrka finns också begravningsplats vilket Dals-Långeds kyrka saknar.

Mellan sjöarna Laxsjön och Råvarp finns en långsmal förbindelse, Långbrohöljen och Katrineholmshöljen med forsar på ett par platser. Vattenkraften har här givit upphov till de sammanväxta bruksorterna Dals-

Långed och Mustadfors. Här går också Dalslands kanal med flera slussar, vilket också varit en viktig faktor bakom industrietableringarna. Vid Långed anlade 1871 industrimannen Carl Fredrik Waern d y Dalslands första träsliperi, för sin tid det största i Sverige, senare omvandlat till Dalslands första pappersbruk. Platsen för Mustadfors hette ursprungligen Katrineholm där det 1778-1860 fanns ett litet järnbruk. 1897 etablerade sig den norska firman A/S Mustad här och anlade en industri för tillverkning av hästskosömn. Bruket och samhället genomgick därefter en snabb utveckling. För att undvika sammanblandning med Katrineholm i Södermanland bytte fabriken och samhället 1902 namn till Mustadfors. Omkring 1930 startades i Dals Långed/Mustadfors, Stenebyskolan, idag högskola för hantverksutbildningar. Både pappersbruket Långed och fabriken i Mustadfors drivs vidare och samhället kan sägas vara Dalslands bäst bevarade yngre bruksmiljö, med bebyggelse huvudsakligen från 1900-talet. Dals Långed/Mustadfors ingår i ett större område kring Dalslands kanal som är ett s.k. riksintresseområde för kulturmiljövården.

Kyrkoanläggningen

Dals-Långeds kyrka är ursprungligen en skolbyggnad från 1880-talet som om- och tillbyggdes 1972. Den är belägen i kanten av ett bostadsområde med omgivande

villabebyggelse. Intill kyrkan ligger ytterligare en gammal skolbyggnad, nu brukad för privatbostäder. Kyrkobyggnaden ligger ganska högt i samhället med marken sluttande mot söder och väster. Marken närmast kyrkan består av öppna gräsytor med några enstaka träd samt asfalterade ytor bl a för parkering. Förutom själva kyrkobyggnaden finns en fristående klockstapel på tomten. Det är en öppen konstruktion med tjärade kraftiga stolpar och en huv med panel på förvandring. Huvens tälttak är kopparklätt och kröns av ett klot och en vimpel av plåt med året 1976.

Kyrkobyggnaden är en vinkelbyggnad med den ursprungliga rektangulära skolbyggnaden orienterad i sydväst-nordöstlig riktning. Mot sydost finns den tillbyggda "kyrkodelen", även den rektangulär i formen och inrymmande kyrkorum och sakristia bakom koret i sydost. Under dessa finns en souterrainvåning. I den gamla skolbyggnaden finns entréhall, samlingslokaler och kök i på nedervåningen. Övervåningen inrymmer pastorsexpedition och souterrainvåningen har lokaler för barn- och ungdomsverksamhet.

Fasaderna består av faluröd locklistpanel. På "kyrkodelen" finns knutlådor vilka korresponderar med de öppna bågar av limträbalkar som bär upp kyrkorummets väggar och tak. Husets sadeltak täcks av sinuskorrugerad eternit. Ovan koret i sydost finns takfönster i form av "band" på båda takfallen. Takfönster finns också ovan till ett av samlingsrummen i gamla skolhus-

delen. I denna byggnadsdel finns också huvudentrén, vänd mot sydost. Framför entrépartiet finns en trappa med sättsteg av skiffer. En liknande entré finns också till souterrainvåningen på sydöstra gaveln. På baksidan, mot norr, finns en köksingång. Husets fönster är vitmålade och utgörs av tvålufts-fönster, utan spröjs till den gamla skolhusdelen och med spröjs till "kyrkodelen".

Kyrkorummet är rektangulärt med ett rakslutet och framträdande förhöjt kor i sydost. Läktare saknas och rummets bakre vägg består huvudsakligen av en vikvägg som gör att kyrkorummet kan öppnas upp mot en samlingssal. Golvet består av parkett. Väggarna och taket bärs upp av en öppen konstruktion av limträbalkar som bildar spetsiga bågar mot taknocken. Limträbalkarna, liksom väggarnas och takets smala ohyvlade läkt, är ljusst laserade. Armaturen i kyrkorummet är ursprunglig från 1972 och tidstypiskt utformad med droppformade vita lampglas som hänger ner från taket i grupper om tre och tre. Intill vikväggen i nordväst finns en pardörr, av lackad furu, från byggnadens entréhall. I korväggen finns två dörrar, i samma material som vägg- och takbeklädningen, på var sida om altaret. Den ena leder till sakristian och den andra till ett trapphus med förbindelse till souterrainvåningen under kyrkorummet och sakristian. De kvadratiske smårutsindelade fönstren på långsidorna är vitmålade och har antikglas både i inner- och ytterbågarna. Ovan koret finns takfönster i "band" längs båda takfallen. Kyrkorummet saknar fast bänkinredning. På var sida om

en mittgång står lösa stolar, vanligtvis sammankopplade motsvarande två bänkkvarter.

Förutom förhöjningen i två steg avgränsas koret mot övriga kyrkorummet med två bröstningar, ca en meter höga, vilka skjuter ut omkring två och en halv meter från långväggarna och lämnar en öppning i rummets mitt. Bröstningarna är uppbyggda av likadan ljuslaserad tunn läkt som på väggarna och taket. I öppningen mellan bröstningarna har koret en svagt framskjuten form mot kyrkorummet. Där finns en altarring av mässingsstolpar fästade i golvet och ett stoppat armstöd. På det nedersta steget till koret är ett knäfall, i samma utformning som armstödet, monterat. Altaret, foten till dopfunten och ambon är enkelt utformade med raka linjer i omålat trä. Altaret med en skiva av ljus marmor har placerats versus populum, en bit framför korväggen. Altaret är flyttbart och kan ha olika placeringar efter gudstjänstform. Kyrkorummets flexibilitet möjliggörs också genom de flyttbara stolarna. Altarprydnaden består av ett kors av smidesjärn placerat på golvet bakom altaret och en stor väv som hänger på korväggen. Den senare är tillverkad av Christina Westmans vävkammare, Göteborg. Orgeln, med fasad av lackad furu, invigdes 1973 och är tillverkad av Lindgrens orgelbyggeri, Göteborg.

Byggnadshistorik

I takt med utbyggnaden av samhällena Dals-Långed och Mustadfors ökade behovet av en kyrklig samlings- och gudstjänstlokal där. Avståndet till moderkyrkan i Steneby är knappt en mil. Närmsta församlingskyrka finns annars i grannsocknen Tisselskog, omkring fem kilometer bort. Enligt en uppgift från 1927 hade ett kapell ordnats vid den s.k. Kyrkbacken i Mustadfors genom bolagets och dess disponent Christian Aarsruds försorg. Kapellet beskrivs "...inrymma två mindre rum, lämpliga för sammankomster under tjänstgörande pastors ledning. Komministern i Tisselskog predikar där vanligtvis varje söndag". I början på 1950-talet fanns det långt gångna planer på ett nytt kyrkobygge i närheten av Dals Långeds station. Detta blev dock aldrig av utan den ovan beskrivna kyrkolokalen fortsatte att användas. Då denna revs 1969 blev behovet av ny lokal aktuellt. Ungefär samtidigt erhöll Steneby församling ett av husen från den 1968 nedlagda skolan i gåva av dåvarande Steneby kommun. Detta skolhus hade inrymt småskola, slöjd och bespisning samt lärarbostäder på övervåningen. I skolbyggnaden intill fanns folkskola, expedition och även där lärarbostäder på övervåningen.

Kyrkan invigdes 1972 av biskop Borgenstierna. Skolhuset, från 1880-talet, hade då genomgått en omfattande om- och tillbyggnad efter ritningar av Verner Johnsson, Bengtsfors. I den f.d. skolbyggnaden inreddes en entréhall med toaletter samt samlingsrum och kök på

nedervåningen. På övervåningen inreddes också samlingsrum, bl a för barnverksamhet och konfirmandundervisning. Själva kyrkorummet och en sakristia inreddes i en helt nybyggd vinkelbyggd i souterrainläge. I källarvåningen inreddes bl a bordtennisrum, hobbyrum, bastu och dusch.

1973 invigdes orgeln, placerad i koret och 1978 tillkom den stora väv som utgör altarprydnad. Omkring 1990 togs den då befintliga heltäckningsmattan i kyrkorummet bort och parkettgolvet lades in. Samtidigt ersattes de tre flyttbara knäfallen vid altaret av den nuvarande fasta "altarringen" och altaret flyttades fram från korväggen.

2004-05 gjordes en ombyggnad av huset då pastorsexpedition inreddes på övervåningen i den gamla skolbyggnaden samtidigt som lokaler i souterrainvåningen under kyrkorummet iordningställdes för barn- och ungdomsverksamhet.

KULTURHISTORISK KARAKTERISTIK OCH BEDÖMNING

DALS-LÅNGEDS KYRKA, invigd 1972 efter om- och tillbyggnad av ett äldre skolhus, är ett uttryck för 1900-talets framväxande industrisamhälle i förhållande till den gamla landsbygdssocknen Steneby. Den är också ett exempel på en kyrkobyggnad med ett fullt utvecklat kyrkorum integrerat med andra verksamheter, bl a samlingslokaler. Byggnadens exteriör ger också uttryck för husets olika funktioner. Den gamla skolhusdelen har bevarat sin profana prägel medan den tillbyggda kyrkodelen ger ett mer sakralt uttryck liknande en kapellbyggnad. Kyrkorummet har getts en väl sammanhållen helhetsgestaltning, tidstypiskt utformad med mycket ljus träinredning. Till detta bidrar också altartextilen och övrig lös inredning i koret som är utformat efter rummets karaktär. Betydelsefullt är också den bevarade ursprungliga armaturen.

ATT SÄRSKILT TÄNKA PÅ i förvaltning och användning av kyrkan och kyrkomiljön:

- kyrkorummets väl utformade helhetsgestaltning som är bevarad sedan tillkomsten
- lös inredning i koret och den bevarade ursprungliga armatur som bidrar till denna helhetsgestaltning
- klockstapelns betydelse för kyrkomiljön

GUSTAVSFORS KAPELL

Bengtsfors kommun

BESKRIVNING OCH HISTORIK

Kyrkomiljön

Gustavsfors samhälle ligger i Torrskogs socken i norra Dalslands skogs- och bruksbygder. Socknen är medeltida och dess nuvarande kyrka, av sten, från 1767 är troligen församlingens tredje i ordningen. Torrskog gränsar till Värmland och tillhörde före 1961 Blomskogs pastorat tillsammans med Trankil, båda i Värmland, och Vårvik i Dalsland. Sedan 1962 är Torrskog annexförsamling till Ärtemark i Dalsland. Karakteristiskt för dessa trakter är systemen av sjöar och älvar som följer sprickdalarna, företrädesvis i nord-sydlig riktning. Vattensystemen har haft stor betydelse för kommunikationerna, socknarnas gränser och kyrkornas placering, vilket Torrskog är ett tydligt exempel på. Socknen breder ut sig på båda sidor om sjön Lelång med kyrkan belägen på dess västra strand. På denna sida sjön är också större delen av församlingen belägen. Bebyggelsen i Torrskog består av kuperad skogsbygd med gles strand- och höjdbbyggelse och det finns också flera mindre sjöar. Näringslivet har dominerats av jordbruk och ett ganska omfattande skogbruk.

Socknens enda tätort är Gustavsfors, belägen på östra sidan av Lelången, alldeles invid Värmlandsgränsen. Vid fallen mellan sjöarna Västra Silen och Lelång anlades

här ett järnbruk 1747 av affärsmannen Nils Koch från Uddevalla. Som så många andra dalsländska järnbruk omvandlades även Gustavsfors till pappers- och masfabrik i samband med den s.k. bruksdöden i slutet av 1800-talet. Bruket i Gustavsfors lades ner 1947 men en del av bebyggelsen från brukstiden finns kvar i det lilla samhället med ca 200 invånare. Av betydelse för orten är bl a turisttrafiken på Dalslands kanal, vilken passerar genom Gustavsfors. Den långsträckta men relativt smala Lelången var under lång tid den naturliga förbindelsen mellan Torrskogs östra och västra delar. Avståndet över vattnet från Torrskogs kyrka till Gustavsfors är ca tre kilometer, men landvägen är det ca fem mil. Under lång tid var Gustavsfors förbundet med kyrkan och sockens västra sida med reguljär båttrafik. I början av 1900-talet, fram till ca 1940 gick också bolagets båtar över Lelången till julottan och andra större högtider. Efter hand som sjötrafiken minskade ökade också behovet av en egen lokal i Gustavsfors för Svenska kyrkan. Tidvis kunde det också vara besvärligt att ta sig över sjön.

Genom väckelserörelsen hade Evangeliska fosterlandsstiftelsen och Missionsförbundet etablerat sig i Gustavsfors under 1800-talets senare del. 1930 bildades också en Betanieförsamling. På 1940-talet började Svenska kyrkan att fira gudstjänster i Gustavsfors i ett kapell, byggt 1891, vilket Torrskogs församling sedan förvär-

vade i mitten av 1950-talet och renoverade 1957.

Kyrkoanläggningen

Gustavsfors kapell är beläget i utkanten av samhällets södra del. Bebyggelsen i området består huvudsakligen av egnahem från början och mitten av 1900-talet. Förutom en bostadsfastighet i söder omges kapelltomten av skogsmark. Vid sidan av själva kapellet finns en klockstapel samt en förrådsbyggnad med utedass. Själva tomtmarken upptas, förutom av en mindre grusväg, av gräsytor närmast kapellet och klockstapeln samt skogsmark längs kanterna. Klockstapeln (1959) är uppbyggd av runda stockar som står på ett fundament av betongplintar och bjälkar, vilket täcks av brädor. Klockstapeln har ett sadeltak av brädor. Den enkla förrådsbyggnaden (troligen från 1900-talets början) på baksidan av kapellet har fasader av faluröd lockpanel och ett sadeltak täckt av sinuskorrugerad plåt.

Kapellet är en enkel byggnad av frikyrkokaraktär och består av en långsmal byggnadskropp orienterad i nord-sydlig riktning. Mot nordost finns en mindre vinkel-tillbyggnad från år 2000 som inrymmer kapprum och toalett. Byggnadens södra del, kyrksalen, den ursprungliga delen, tillbyggdes 1957 mot norr med ett kök och ett mindre samlingsrum. Fasaderna består av ljusgrå eternitplattor med undantag av tillbyggnaden från år 2000 som är klädd med ljusblå locklistpanel. Vid tillbyggnaden finns en handikappramp längs en del av husets östra långsida. Den ursprungliga byggnadskroppen har ett sadeltak täckt av rödmålad sinuskorrugerad plåt medan 1957 och 2000 års tillbyggnader har ett pulpettak, täckt av samma material. Kapellens huvudingång är på södra gaveln, varifrån man kommer direkt in i kyrkorummet. Vid entrén finns en betongtrappa med en överbyggnad liknande en farstukvist. Dess sadeltak med en gavelfronton kröns av ett träkors. Dörren är en pardörr klädd med fasspontpanel. Ingångar till byggnaden finns också till kapprummet i nordost samt till köket i husets nordvästra del. På västra respektive östra långsidorna finns fyra höga ursprungliga vitmålade 4-lufts korspostfönster till kyrkorummet. Två likadana fönster finns också på södra gaveln. Tillbyggnaderna mot norr har mindre 2-lufts-fönster.

Kyrkorummet har en rektangulär form med ett förhöjt korparti mot norr som delvis avgränsas med bröstningar anslutna till långsidorna. Mellan bröstningarna finns ett öppet mittparti med ett steg framför altaret, vilket är placerat på mitten av norra väggen. Golvet i kyrkorummet är av parkett. De vita väggarna och taket är klädda med träfiberplattor och väggarna är täckta med strukturtapet. Taket är svagt välvt. Förutom huvudentrén i söder finns dörrar vid sidorna om altaret, vilka leder till köket och samlingsrummet, "lilla salen". Av kyrkorummets stora korspostfönster är de båda till kordelen övertäckta på insidan. Inredningen

är enkelt utformad. Altaret består av ett löst vitlaserat träbord från år 2000 och altarring saknas. Ett tidigare träaltare med slät altarring från 1957 är nu placerat i "lilla salen". Ovan altarbordet i kyrkorummet finns en altartavla "vision i smedjan", vilken återspeglar brukets och smedjans tidigare betydelse för Gustavsfors. Tavlan är gjord av konstnärinnan Olga Aue-Birkfeldt 1978 i metall och en mängd olika sten- och mineralmaterial. På korets vänstra sida, mot väster, finns en predikstol i form av en enkelt utformad talarstol. Till höger i koret, mot öster står en dopfunt av trä. Kapellet saknar fast bänkinredning. På sidorna om mittgången finns i kyrkorummets södra del lösa moderna stolar och i dess bakre del fyra (två på var sida) lösa gråmålade äldre bänkar. Längst bak i rummet står fyra bord med stolar.

Byggnadshistorik

Byggnaden, som stod färdig 1891, uppfördes av en förening inom Evangeliska fosterlandsstiftelsen som kallade sig Kyrkans vänner. Missionsförsamlingen i Gustavsfors bidrog också till arbetet och hade till att börja med också sina möten i kapellet. Efter en tid blev emellertid de olika trosinriktningarna alltför påfrestande och 1895 löste Kyrkans vänner ut missionsförsamlingen som kom att uppföra ett eget missionshus. Under åren 1930-41 hyrdes kapellet av Betaniaförsamlingen innan Torrskogs församling på 1940-talet firade sin första gudstjänst där.

I mitten av 1950-talet köpte Torrskogs församling byggnaden och efter renoveringen 1957 invigdes den av dåvarande biskopen i Karlstads stift, Gert Borgenstierne. Renoveringen 1957 var relativt omfattande och innebar bl a tillbyggnad mot norr av köket och samlingsrummet, "lilla salen". Troligen tillkom då också fasadens eternitplattor. Interiört kläddes bl a taket och väggarna med träfiberplattor. Altaret och altarringen, numera placerade i lilla salen är också från samma ombyggnad. Vid en renovering 1978 lades bl a parkettgolvet i kyrkorummet in och rummets väggar kläddes med vit strukturtapet. Samtidigt tillkom altartavlan. År 2000, tillbyggdes kapprummet och handikapptoalett på östra sidan i anslutning till lilla salen.

KULTURHISTORISK KARAKTERISTIK OCH BEDÖMNING

GUSTAVSFORS KAPELL har sedan uppförandet 1891 använts till kristen verksamhet av flera olika samfund innan den övertogs av Torrsförsamling. Genom olika ombyggnader och renoveringar har byggnaden delvis förändrats men väsentliga delar av dess karaktär, som kapellet från slutet av 1800-talet, är bevarad. Av de förändringar byggnaden genomgått märks bl a om- och tillbyggnaden från 1957, från vilken intressanta delar är bevarade, bl a armaturen i kyrkorummet och kökets inredning.

Kapellets historia speglar viktiga delar av den kristna verksamheten i Gustavsfors. Behovet av en gudstjänstlokal för Torrsförsamling i Gustavsfors speglar också förändrade kommunikationssätt och socknens speciella geografi. Sjön Lelången utgjorde ursprungligen en sammanhållande faktor men kom efter hand att upplevas som alltmer geografiskt åtskiljande mellan socknens västra och östra delar.

ATT SÄRSKILT TÄNKA PÅ i förvaltning och användning av kyrkan och kyrkomiljön:

- byggnadens utformning med ursprung som karaktäristiskt kapell från 1800-talets slut
- kapellets funktion som kyrkobyggnad för flera olika trosinriktningar sedan dess tillkomst
- tillskotten från 1950-talets ombyggnad

LAXARBY KYRKA

Bengtsfors kommun

BESKRIVNING OCH HISTORIK

Kyrkomiljön

Laxarby medeltida socken är belägen i norra Dalsland. Karaktäristiskt för dessa trakter är bebyggelsens koncentration till dalgångar, ofta i anslutning till vatten, mellan kuperad och glesbebyggd skogsmark. Socknens näringsliv har dominerats av jord- och skogsbruk. En av de mer kända gårdarna är säteriet Bågen, beläget på en udde vid Laxsjöns östra sida. Från reformationen och fram till 1916 var Laxarby annexförsamling till Edsleskog. 1961 överfördes Vårvik som annexförsamling från Blomskog i Värmland, till Laxarby och de båda har sedan dess utgjort Laxarby pastorat.

Socknens enda tätort, Skåpafors, är ett mindre bruksamhälle som utvecklats vid fallet mellan sjöarna Svärdlång och Laxsjön. Verksamheten har tradition från kvarndrift redan på medeltiden, och sågverksdrift på 1700- och 1800-talen. Som på många andra håll i Dalsland anlades här ett pappersbruk vid 1800-talets slut, en verksamhet som fortfarande pågår. 1912 anlades också en kraftstation vid fallen. Förutom industribyggnaderna domineras Skåpafors av egnahemsbebyggelse från 1900-talet.

Kyrkan ligger på en hög platå på östra sidan av Laxsjöns norra spets, i övergången mellan skog och öppen mark. Området anses ha kontinuitet som centralbygd så långt

tillbaka som till bronsåldern. I det öppna odlingslandskapet ned mot Laxsjön ligger fastigheten Stommen med Tvetens manbyggnad, en välbevarad dalslandstuga från 1874. På andra sidan sjön finns prästgården från 1870-talet med kyrkoherdebostad och pastorsexpediton. Intill prästgården ligger det tidigare arrendatorsbostället.

Själva kyrkoanläggningen omfattar kyrkan med omgivande kyrkogård, ett bårhus, en ekonomibyggnad, en länga med fyra kyrkstallar och en fyra sockenstuga och skola, numera församlingshem. Bårhuset (1926, tillbyggt 1968) har fasader av vit slätputs och valmat sadeltak täckt av stickspån och är beläget strax väster om kyrkan medan ekonomibyggnaden (1989) finns i kyrkogårdens södra kant. Kyrkstallarna (1900-talets början), norr om kyrkogården, har fasader av faluröd locklistpanel och ett pulpettak täckt av sinuskorrugerad plåt. Sockenstugan, öster om kyrkogården, tillkom 1850 och har även inrymt klockarbostad. Den nuvarande byggnaden uppfördes 1910 och ombyggdes 1977 till församlingshem.

Kyrkoanläggningen

Kyrkogården är relativt stor och har en långsträckt form i öst- västlig riktning. Kyrkogårdens äldsta del har en närmast kvadratisk form omkring kyrkan. En större

utvidgning skedde 1905 mot väster. Kallmurar omgärdar dessa äldre delar. Utvidgningar har sedan skett mot söder i två etapper, 1963 och 1989. Längs de yngre delarna finns murar mot landsvägen. Mot vägen finns tre entréer med årtalsförsedda smidesgrindar och vitputsade grindstolpar med tälttaksliknade skiffertäckningar. Kyrkogårdens samtliga gångar är grusade. Gravarna är gräsbevuxna med undantag av några få med grus närmast söder om kyrkan. Smidda gravkors finns längs den gamla kyrkogårdsmuren och intill tornet mot söder. På 1963 års del finns en minnelund vid en damm.

Kyrkan av trä har en korsformad plan med det ursprungliga långhuset orienterat i nordväst-sydöstlig riktning. Den östra korsarmen utgör ett tresidigt avslutat kor med en utbyggd sakristia och vid västra korsarmen finns ett vapenhus. Troligen uppfördes kyrkan som salskyrka vid 1600-talets mitt och blev 1759 ombyggd till korskyrka. Sakristian mot öster och vapenhuset i mot väster tillkom 1705 och tornet mot söder uppfördes 1884. Kyrkan vilar på en sockel av tuktad granit, och timmerväggarna täcks av vitmålad locklistpanel med knutlådor på korsarmarna. Sadeltaken är valmade över korsarmarna, vapenhuset och sakristian. Samtliga tak är täckta av stickspån och ovan koret finns en kyrktupp av svart plåt. Runt korsarmarna, sakristian och vapenhuset i väster löper en enkelt profilerad takgesims. I korsarmarna finns brunmålade stora segmentbågeformade fönster indelade i småutor. Kyrkan har tre ingångar med fiskbensmönstrade dörrar. I huvudentrén mot söder finns en port (ca 1950) utformad som en pardörr med lackad ekpanel. Likadan panel har enkeldörren till sakristian. Innanför denna finns en äldre kraftig ytterdörr som är plåtbeklädd mot utsidan. En liknande dörr finns mot väster i det gamla vapenhuset. De båda sistnämnda dörrarna kan eventuellt vara från vapenhusets och sakristians tillkomst 1705. Tornet karakteriseras av en enkel trägotik med spetsiga gavlar åt fyra håll. Spiran är liksom övriga tak spånklädd och kröns av ett kors. På alla fyra sidor finns dubbla brunmålade tornluckor vilka likt vapenhusets fönster är spetsbågigt avslutade.

Kyrkorummet har ett lackat trägolv vilket är förhöjt i koret, vid orgeln, i dopkapellet och i bänkkvarteren. Väggarna täcks av masonitskivor, ljusst målade i en svampeteknik och med en grönt ådrad bröstningspanel. Norr om orgeln kläddes en del av timmerväggen av 1982. Stockarna är vitmålade med dekormålningar kring fönstren och dörren till gamla sakristian i väster. Det plana trätaket har målningar från 1777 av kyrkomålaren Carl Zetterström. Den enkelt profilerade taklisten är målade i mörkblått och rödbrunt. Mot vapenhuset finns stora parspegeldörrar (1935) med marmorerade mörka fält med omgivande rosa ådringsmålningar och gröna och grå kulörer. De stora segmentbågeformade fönstren är gråmålade på insidan. Fönstren i koret har

antikglas i innerbågarna. Altaret i koret är av trä med ljusgrön marmorering och förgyllda kannelyrer. Altarringen, från 1884, är rund och slutet mot altarets sidor med barriär av svarvade ljusa balusterdockor. Inredningen i koret präglas av altarpupsatsen (1769), predikstolen (1747) och ett par psalmnummeränglar (1767), placerade på det främre bänkpåret, vilka är arbeten i rikt utformad provinsial barockstil av bildhuggaren Isac Schullström. Ett altare med altartavla finns också i dopkapellet i norra korsarmen, vilket iordningställdes 1935. Ovan det enkla brunmålade altaret finns kyrkans äldre altarpupsats från 1729. Dopfunten av täljsten är placerad på ett fundament av trä och dateras till ca 1200. Andra medeltida inventarier som hör till kyrkan är ett rökelsekar av brons, eventuellt från 1100-talet med överdel i form av en stavkyrka. Här finns också två medeltida kyrkklockor, varav den en är en s.k. primklocka förmodligen från 1200-talet. Bland äldre inventarier bör också nämnas löjtnant Johan Svenskes (1667-1739) ståtliga huvudbanér som hänger i vapenhuset. Bänkarna är vägganslutna och indelade i fyra kvarter i öst-västlig riktning samt två kvarter vardera i norra respektive södra korsarmen. Det är öppna bänkar från 1884 som delvis ombyggdes och fick en ny färgsättning 1982. De är grönt ådringsmålade med rosa marmorering på sidostycken och skärmar. Kyrkans orgel tillkom 1884 och är placerad långt bak i västra korsarmen. Den har en klassicerande fasad och är ådringsmålade i gröna och blå kulörer. Söder om orgeln finns lösa stolar placerade på gradänger i tre steg.

Byggnadshistorik

Uppgifter anger att en stenkyrka skall ha stått på den nuvarande platsen på 1500-talet. Troligare är kanske att den nuvarande kyrkan haft en medeltida föregångare av trä. Kyrkan anses sannolikt vara uppförd vid 1600-talets mitt. Enligt Nils Hesselgrens "lovtal över Hesselkog" skall Laxarby kyrka ha varit nyuppförd 1672 och ha haft "ett torn av stor höjd". Från 1747 finns det uppgifter om en klockstapel intill kyrkmuren, som samtidigt utgjorde port till kyrkan. 1705 tillfogades sakristian och vapenhuset. 1759 tillkom norra och södra korsarmen. Troligen delades kyrkan på mitten och drogs isär, då den saknade ordentlig grund och bara stod på marken. Under 1700-talet tillkom mycket av kyrkans inredning, Schullströms altarpupsats, predikstol och psalmnummeränglar. 1732 uppsattes ett nytt innertak som stofferades av målaren Nils Friman. 1777 utfördes de nuvarande takmålningarna av Carl Zetterström, som också målade runt fönstren. Något senare kläddes innerväggarna med bräder. Från 1861 finns uppgifter om större fönster och rödfärgning av fasaden, troligen en ommålning. Senare, eventuellt 1884, fick kyrkan sin nuvarande vita färgsättning. Samma år tillkom tornet i en tidstypisk enkel trägotik ritat av Emil Olsson, Hvitlanda och kyrkorummet genomgick en hård för renovering. Takmålningarna övermålades och

väggarna kläddes med pärlspont. Även altartavlan och predikstolen övermålades, i vitt och guld. Predikstolens korg minskades och träfigurerna på dess sidor togs bort och lades på vinden samtidigt som baldakinen togs bort. Den nuvarande altarringen tillkom, liksom bänkinredningen och orgeln. Orgelns ovanliga placering längst bak i västra korsarmen förklaras av att kyrkans huvudentré flyttades från det västra vapenhuset till tornet.

1935 genomfördes en återrestaurering efter förslag av arkitekt Sven Brandel, Kungliga byggnadsstyrelsen. Då han avled övertogs ledningen för arbetet av arkitekt Gustaf Clason. Konserveringsarbetena leddes av professor Helge Kjellin, Värmlands Museum och för färgsättning och målning svarade artisten Oscar Jonsson, Karlstad. Takmålningarna togs åter fram och liksom målningarna på altaruppsatsen och predikstolen som också återfick korgens skulpturer samt fick en ny baldakin. Kyrkans väggar kläddes med masonit och färgsattes i överensstämmelse med de framtagna färgerna i taket mm. Altarringens öppna barriär kläddes in med masonit och korfönstren fick färgat s.k. antikglas. Kyrkan fick också en ny värmeanläggning. Anläggningen ersattes 1953 med elvärme.

1982 genomfördes den senaste större renoveringen. För handlingarna svarade arkitekt Janne Feldt, Karlstad. För konservering av predikstolen, psalmnummeränglarna, de båda altaruppsatserna mm svarade konservatorerna Sten-Ove Wase, Grythyttan och Christer Wildenstam, Vänersborg. Kyrkan fick sin nuvarande färgsättning med ljusa väggar och mycket grönt, blått, rosa, blå på bänkarna vilka delvis ombyggdes men med 1884 års gavlar bibehållna. Altarringen återfick sitt ursprungliga utseende från 1884 då masonitskivan från 1935 togs bort. 1982 avkläddes också en del av timmerväggen i västra korsarmen och ett nytt skrank i barockliknande stil uppsattes framför en visningsmonter med gamla detaljer från kyrkan. I norra korsarmen iordningställdes "dopkapellet" blå genom borttagandet av bänkar och en avgränsning mot övriga kyrkorummet med åtta höga svarvade träljusstakar. I södra korsarmen, motsva-

rande en läktarunderbyggnad, tillkom kapprum, toalett och städutrymmen bakom dekorativt utformade skärmväggar av trä.

KULTURHISTORISK KARAKTERISTIK OCH BEDÖMNING

Området kring **LAXARBY KYRKA** har en lång bebyggelsekontinuitet. Kyrkplatsen, sannolikt medeltida, ligger på en framträdande höjd i det kuperade odlingslandskapet vid Laxsjön. Intill kyrkan finns den gamla sockenstugan och på andra sidan sjön, prästgården, vilken fortfarande är i bruk. Kyrkan, troligen uppförd vid 1600-talets mitt, är en typisk representant för kyrkobygget i Dalsland vid denna tid - en timrad träkyrka med tresidig koravslutning, ursprungligen utan torn. Kyrkan präglas av flera ombyggnader och renoveringar och är en av landskapets få korskyrkor. På 1700-talet tillkom korsarmarna, sakristian och gamla vapenhuset och 1884 uppfördes tornet i tidstypisk trägotik. Framträdande i kyrkorummet är den praktfulla 1700-talsinredningen i koret, altaruppsats, predikstol och psalmnummeränglar i provinsiell barockstil av den i stiftet kände bildhuggaren Isac Schullström. Framträdande i kyrkorummet är också dopaltaret i norra korsarmen med äldre altaruppsats från 1700-talet, liksom orgelns (1884) placering i västra korsarmen. Kyrkorummet har en renoveringshistoria likt många andra kyrkor, med stora ingrepp vid 1800-talets slut och återrestaurering under 1900-talets första hälft. Interiören präglas också av en större restaurering 1982 då bl a den nuvarande färgsättningen tillkom. Kyrkan äger flera inventarier från medeltiden, dopfunten i täljsten, ett rökelsekar av brons och två kyrkklockor. På kyrkogården finns äldre smidda gravkors.

ATT SÄRSKILT TÄNKA PÅ i förvaltning och användning av kyrkan och kyrkomiljön:

- kyrkplatsen och området kring denna har lång kontinuitet
- kyrkans relativt höga ålder bland träkyrkorna
- det är en av få korskyrkor i Dalsland
- kyrkans 1700-talsinredning; två altaruppsatser, predikstol och psalmnummeränglar
- kyrkan har genomgått flera renoveringar präglade av sin tids ideal
- kyrkans och bårhusets stickspåntak, vilka är ovanliga i förhållande till s.k. kyrkspån
- orgelns ovanliga placering i västra korsarmen
- kyrkans medeltida inventarier; täljstensdopfunten, rökelsekaret och klockorna
- de smidda gravkorsen på kyrkogården

STENEBY KYRKA

Bengtsfors kommun

BESKRIVNING OCH HISTORIK

Kyrkomiljön

Steneby är en medeltida socken belägen i norra Dalslands skogs- och bruksbygder. Socknen består av flera mindre dal- och strandbygder i ett starkt brutet skogs- och sjölandskap. Centralområdet är jordbruksbygden vid Stenebyälvens dalgång mellan sjöarna Iväg och Laxsjön, med kyrkan belägen på en långsträckt ås öster om älven. Ett rikt fornlämningsbestånd tyder på en tidig centralbygd. Ur kyrklig synpunkt har Steneby sedan reformationen varit moderförsamling för socknarna Tisselskog, Ödskölt och Bäcke. Före 1866 var också Ärtemark annexförsamling till Steneby. Ca fem km väster om Steneby kyrka har funnits en kyrka, eller ett kapell, Noreby, vars församling införlivades med Steneby 1531 i samband med reformationen. Från tiden före reformationen finns traditioner om pilgrimsvandringar genom Steneby på väg mot Nidaros. Ca en km söder om kyrkan finns namn som Munkedalen, Munkesten och Munkeberg intill vad som anges vara en offerkälla i en jättegryta. I närheten skall ha funnits ett härbärke och eventuellt ett kapell för pilgrimer. Äldre traditioner kring Steneby kyrka talar om en tidig kultplats vid jättegrytorna på "Klockeberget" väster om kyrkan. Namnet Klockeberget kommer av att kyrkans klockstaplar tidigare stått här.

Flera adelssläkter har varit bosatta i socknen och många gårdar har varit relativt stora. Bland dem kan nämnas Dingelvik, en av Dalslands äldsta sätesgårdar, samt Baldersnäs, en herrgårdsanläggning med en stor engelsk park på en udde i Laxsjön. Under 1900-talet har befolkningskoncentrationen förskjutits från jordbruksbygden till industriorterna Billingsfors och tvillingsamhällena Dals-Långed/Mustadfors. Billingsfors kyrka, en f d brukskyrka, är från 1760-talet och Dals-Långeds kyrka, invigd 1972, är en ombyggd skola från 1880-talet. I Dals-Långed/Mustadfors finns också Stenebyskolan, högskola för hantverksutbildningar.

Tillsammans bildar Steneby kyrka med prästgård från 1700-talet en väl sammansatt kyrkomiljö. Prästgårdens huvudbyggnad fick sin nuvarande utformning 1949 och används sedan 1985 som församlingshem. Intressant är också intilliggande f d ekonomibyggnader och ett arrendatorsboställe samt ett äldre bostadshus. Närmast väster om kyrkan utgör Klockeberget med dess jättegrytor ett naturreservat.

Själva kyrkoanläggningen omfattar förutom kyrka och kyrkogård, två vitputsade mindre byggnader sydöst om kyrkan; det Kafierska gravkoret (1820-tal), med skiffertäckt tälttak samt en f d arkivbyggnad (1906), ombyggd till toalett. På "nya kyrkogården", kyrkogårdens

nordligaste del, finns även ett vitputsat bårhus (1935). Intill kyrkan och prästgården längs åsryggen i nord-sydlig riktning, leder ett par äldre generationer av nuvarande länsväg 172.

Kyrkoanläggningen

Kyrkogårdsområdet är relativt stort och har utvidgats flera gånger. Den äldsta delen är belägen söder om kyrkan. På 1830-talet började området norr om kyrkan tas i bruk samtidigt som den kallmurade kyrkogårdsmuren närmast kyrkan tillkom. 1895 skedde en större utvidgning av kyrkogården och stenmuren mot norr. Ca 200 meter norrut längs vägen anlades omkring 1930 "nya kyrkogården" som en separat enhet. Genom kyrkogårdsutvidgningar 1972 och 1986 mellan "gamla" och "nya" kyrkogården har de olika delarna av kyrkogården knutits samman på båda sidor om en föregångare till länsväg 172.

Förutom stenmuren längs kyrkogårdens äldsta delar finns en mur mot prästgårdstomten söder om 1972 års utvidgning. I murarna finns samtida svarta smidesgrindar varav de äldsta är söder och väster om kyrkan. Till "Nya kyrkogården" längst i norr finns smidesgrindar mot väster, vilket är huvudentrén vid vägen, samt mot söder. Gångarna är grusade på kyrkogårdens västra delar och asfalterade i övrigt. Söder om kyrkan finns någon enstaka grusad grav och längs västra kyrkogårdsmuren några smidda gravkors av varierande ålder. Yngre sådana finns också på "Nya kyrkogården". Söder om kyrkans sakristia, belägen öster om koret, finns det Kafferska gravkoret och ett gravmonument över assessorn Otto Henrik de Frese (1720-94) och hans hustru, vilka bebodde säteriet Lästvik. I Kafferska gravkoret vilar Johan Samuel Kaffle (1764-1836) och hans hustru, bosatta på säteriet Dingelvik.

Kyrkans äldsta partier i långhusets västra del anses vara från omkring 1200, eventuellt 1100-talets slut. Dess nuvarande form och utsträckning härrör från 1700-talet. 1732-33 förlängdes kyrkan åt öster och fick en tresidig koravslutning. 1751 uppfördes tornet i väster samtidigt som långhuset förlängdes något åt detta håll. Någon gång mellan 1735 och 1751 byggdes den oktagonala sakristian öster om koret.

Kyrkans naturstensmurar täcks av vit spritputs. Omfattningarna kring västportalen och tornets västfönster är slätputsade. På långhusets gavelröste mot väster, vid sidorna om tornet, består fasaden av brunmålad lockpanel. På tornet finns flera svartmålade ankarjärn bl a i form av årtalet 1751. Långhuset, tornet och sakristian har takgesimser med hålkäl av tjärade brädor. Långhuset och sakristians valmade sadeltak är täckta av skiffer liksom tornets huv. Den senare kröns av en svartmålad lanternin av trä med plåttak vilket i sin tur kröns av ett förgyllt kors på en glob. Kyrkans port- och fönsteröppningar är rundbågiga. Till vapenhuset i tornets nedervåning finns en kraftig äldre port med svartmå-

lad profilerad snedställd panel och till sakristian finns en liknande mindre ytterdörr mot söder, båda i djupa nischer i murverket. Även tornets ljudluckor i varje väderstreck är svarta och tjärade med snedställd profilerad panel. På långhusets sydfasad, vid koret, finns en markerad nisch efter en sydportal som sattes igen 1956. De stora rundbågiga fönstren på långsidorna är brunmålade och indelade i smårutor. De två fönstren mitt på långsidorna är något större än de övriga.

Kyrkorummet ger ett långsmalt, ljust och rymligt intryck med kor i öster och orgelläktare i väster. Golvet i kyrkorummet består av kalkstensplattor i mittgången och koret, och av lackade brädor i bänkkvarteren. Innanför altarringen finns också ett brädgolv, vilket är förhöjt. Väggarna är putsade och har dekormålningar från 1895 (övermålade 1958 och framtagna 1984-85) med ljust gröna marmoreringar inramade av bårder i röda kulörer. Det välvda trätunnvalvet i taket har liknande målningar, schablonmålningar med bl a växtornamentik på ljust gul botten. I mittpartiet finns två "rosetter" med änglamotiv. Taklisten är profilerad och mörkt marmorerad. En marmorerad parspegeldörr finns till vapenhuset i tornets nedervåning och en enkelspegeldörr finns till sakristian bakom altaret. Långsidornas stora rundbågiga fönster är indelade i sex lufter och har s.k. antikglas i innerbågarna. På väggarna hänger tre epitafier efter adelssläkter som verkat i trakten, ätten Svinhufvuds, Friedrich Ugglas och Gregorius Ahlefeldts.

Det vitputsade altaret av gråsten med altarskiva av två kalkstenshällar är enligt uppgift uppmurat 1733. Altaruppsatsen från 1738 är utförd av bildhuggaren Nils Falk och troligen målat av målarmästaren Hans Georg Schüffner, även kallad "Guds målare på Dal och Västra Värmland". Båda är kända för arbeten i provinsie-ll barock i många av stiftets kyrkor. Altaruppsatsens uppbyggnad följer ett känt mönster, rikt utformad med spiralvridna kolonner, evangelistfigurer, änglar mm. Nedre tavlan föreställer Kristus på korset omgiven av Maria och Johannes och den övre tavlan segerlammet med en fana. Altarringen är rundad med en öppen barriär av svarvade vita balusterdockor med förgyllningar. Predikstolen på norra sidan av koret är tillverkad Erik Grund, Karlstad, i rokokostil 1779. Den är målad i blått och grått med förgyllningar med symboler för de fyra evangelisterna samt Kristi pinoredskap på korgen. Baldakinen kröns av en änglafigur med Mose stentavlor. Till predikstolens trappa finns en dörr krönt av en inskriptionstavla med förgyllt ram kring. I kyrkan finns tre dopfuntar eller delar av sådana. Under predikstolen ligger foten till en täljstensfunt daterad till ca 1200. Vid södra korväggen står dels en originell funt från 1700-talet, med en dopskål av trä som bärs upp av en putto (barnfigur med änglavingar), samt den nu brukade dopfunten av kalksten från 1958.

De öppna bänkarna, indelade i två kvarter är från

1958 och har marmorerade bruna fält med förgyllda lister på gavlar och skärmar. Mot långväggarna finns ett avstånd på ca 30 cm och bakom de bakre bänkarna finns ett par meters avstånd till läktarunderbyggnaden. Denna tillkom 1984-85 och inrymmer läktartrappa, andaktsrum, elcentral, toalett och städskrub. Läktaren bärs upp av fem kolonner på var sida om mittgången. Kolonnerna har kannelyrer och är marmorerade i brunt med förgyllningar. Barriären har ett framskjutande mittparti och speglar med smal brunmålad panel inramad av blå lister. Den nuvarande orgeln är från 1959 medan den klassicerande fasaden bl a med förgylld dekor är från 1793. Den inköptes till Steneby från Skredsvik i Bohuslän 1865.

Byggnadshistorik

När kyrkan renoverades 1958 gjorde landsantikvarie Sven-Axel Hallbäck en undersökning som visade kyrkans ursprungliga murar med långhus och ett något smalare rakslutet kor i öster. På 1700-talet tillkom kyrkans nuvarande plan och form, liksom altarpopsatsen och predikstolen. I samband med tornets uppförande revs en fristående klockstapel på "Klockeberget" väster om kyrkan. 1824 belades taket med skiffer och vid 1800-talets mitt tillkom de nuvarande fönsteröppningarna och innetaket fick en välvd form istället för platt.

Större restaureringar som berört interiören har sedan skett 1894-96, 1958 och 1984-85. 1894-96 sattes bl a nya bänkar in och väggarnas och takets dekormålningar tillkom samtidigt som mittgångens stenhällar byttes mot trä. Renoveringen 1958 gick delvis i motsatt riktning än 1890-talets. De nuvarande bänkarna sattes in, vägg- och takmålningarna övermålad i ljus blå färg och golven i mittgången och koret belades med kalkstensplattor. Renoveringen genomfördes efter handlingar av arkitekt Årland Noreén, Stockholm. För konservering av altarpopsatsen, predikstolen och epitafier svarade konservator Olle Hellström, Skara. 1984-85 ansvarade arkitekt Janne Feldt, Karlstad tillsammans med bl a konservatorerna Sten-Owe Wase, Grythyttan och Sven-Olof Carlsson, Gimo för renoveringen. De mer framträdande åtgärderna vid denna renovering var framtagandet av vägg- och takmålningarna, den nuvarande färgsättningen av bänkar, kolonner, läktarbröstning mm samt tillkomsten av läktarunderbyggnaden. Förutom på taken och väggarna var ambitionen att återställa 1890-talets färgsättning på altarpopsatsen och predikstolen. Exteriört har bl a fasaderna omputsats och fönstren bytts 1956. Samma år igensattes en sydportal vid koret. 1984-85 lades långhusets skiffertak om och 2002 lades bl a tornets skiffertak om och tornfasaden avfärgades.

KULTURHISTORISK KARAKTERISTIK OCH BEDÖMNING

STENEBY KYRKA anses vara en av landskapets äldsta med ursprung från omkring 1200, eventuellt 1100-talets slut. Steneby har traditioner som centrum i en välmående jordbruksbygd och har varit moderförsamling åtminstone sedan reformationen. Till kyrkans historia hör också traditioner kring Steneby som en del av pilgrimslederna mot Nidaros. Tillsammans med prästgården utgör kyrkan en väl sammansatt kyrkomiljö. Den medeltida kyrkobyggnaden fick sin nuvarande karakteristiska långsmala form och utsträckning under 1700-talet med tresidigt avslutat kor och sakristia i öster och det höga och kraftiga västtornet. Från 1700-talet är också den praktfulla altarpopsatsen i barock och predikstolen i rokokostil liksom orgelfasaden från 1793 (inköpt till Steneby 1865). Intressanta är epitafierna från 1500, 1600- och 1700-talen med kopplingar till säterier i närheten. Ett av interiörens framträdande drag är dekormålningarna från 1890-talet på väggarna och i taket, ett tidsskikt från 1800-talet som tagits bort i många kyrkor.

ATT SÄRSKILT TÄNKA PÅ i förvaltning och användning av kyrkan och kyrkomiljön:

- kyrkan och kyrkplatsen har en lång kontinuitet
- det medeltida murverket utgör i sig ett omistligt historiskt dokument
- kyrkans långsträckta form, ett resultat av tillbyggnader på 1700-talet
- kyrkans bevarade 1700-talsinredning med altarpopsats i provinsial barockstil, predikstol i rokoko och den klassicerande orgelfasaden
- dekormålningar från 1890-talet på väggar och tak

TISSELSKOGS KYRKA Bengtsfors kommun

BESKRIVNING OCH HISTORIK

Kyrkomiljön

Tisselskog är en medeltida socken belägen i norra Dalslands skogs- och bruksbygder. Tisselskog har sedan reformationen varit annexförsamling till Steneby. Socknen domineras av bruten, sjörik och glesbebyggd skogsmark. Centralt i bygden ligger sjön Råvarp, som utgör en del av Dalslands kanal. Vid dess norra sida finns en dalgång med sammanhängande jordbruksmark och gårdsbebyggelse, socknens centralområde där kyrkan är belägen. Trots sitt relativt centrala läge i Dalsland har Tisselskog varit ganska isolerat av otillgängliga "fjäll", som Brudfjället och Lianefjället. Vid Högsbyn intill sjön Råvarp, ca två kilometer söder om kyrkan, finns ett stort hållristningsområde vilket är ett s.k. riksintresseområde för kulturmiljövården. Från hållritsningarna sträcker sig den drygt en kilometer breda uppodlade dalgången norrut, avgränsad av vattendrag och skogklädda höjder på båda sidor. Längs vägen upp mot kyrkan finns gårdsbebyggelse liknade en radby. Denna är grupperad längs en höjdrygg med vattendrag på båda sidor. Närmast kyrkan finns vad som kan betecknas som en mindre kyrkby med bl a en nedlagd skola som numera är församlingshem. Från 1913 till början av 1960-talet fanns en komministertjänst med placering i Tisselskog, 500 meter söder om kyrkan

finns den välbevarade f d prästgården, uppförd 1935.

Själva kyrkoanläggningen består av kyrkan av trä från 1877 och ett torn från 1720-talet, samt en omgivande kyrkogård. På kyrkogårdens södra del finns ett vitputsat bårhus (ca 1940) med skiffertäckt sadeltak samt en ekonomibyggnad (1995). Intill den senare finns en grusad parkeringsplats.

Kyrkoanläggningen

Kyrkogården omges närmast av vägar på sin västra och norra sida. Mot öster sluttar marken ned mot ett vattendrag omgivet av skogsterräng. Söder om kyrkogården finns öppen odlingsmark. Kyrkogården har en närmast kvadratisk form huvudsakligen belägen söder och öster om kyrkan. Den äldsta delen, närmast kyrkan, har utvidgats i två etapper, mot öster 1911 och mot söder 1989. Kyrkogården renoverades i mitten av 1950-talet av trädgårdsarkitekt Samuel Kaldén, Karlstad. Kyrkogårdens äldsta del tillsammans med 1911 års utvidgning avgränsas av en kallmur. Mellan dessa båda delar finns en häck. Längs kyrkogårdens västra sida mot landsvägen genom Tisselskog växer en rad med ekar. Mot öster växer en rad med lönnar. I övrigt finns få träd på denna del av kyrkogården. Vid huvudentrén mot väster, nära kyrkans vapenhus, finns svarta järngrindar med betongputsade stolpar med tälttaksformade överdelar

krönta av kors. Likadana grindar finns också till det mur- och häckomgärdade bårhuset. "Nya kyrkogården" i söder avgränsas delvis med häckar samt ett trästaket och en rad med lindar mot söder. På denna kyrkogårdsdel växer en del träd, bl a en grupp med björkar kring en minneslund. Gångarna på hela kyrkogården är grusade. Grusade gravar saknas, däremot finns enstaka smidda gravkors. Några av dessa är ganska nya, vilket visar att denna tradition hålls levande.

Kyrkan av trä har ett långhus från 1877 med rak östgavel och ett västtorn från en tidigare kyrka, uppförd 1724-27. I nordost finns en utbyggnad, ursprungligen sakristia, med handikappentré som inrymmer personalutrymmen och toalett. I tornets nedervåning finns vapenhus. En sakristia är inrymd i långhusets östra del, bakom koret. Kyrkans exteriör karakteriseras av enkel nygotik.

Fasaderna består av vit locklistpanel. Långhusets skiffertäckta sadeltak är avvalmat i öster samt mot väster, vid tornets norr- och sydsida. Även den ombyggda f d sakristians tak är skiffertäckt medan tornets spira är kopparklädd och kröns av ett kors på en glob. Längs långhustaket löper en profilerad takgesims i grön kulör. Den gröna färgen återkommer i kyrkans dörr- och fönsteromfattningar. Långsidornas stora fönster är spetsbåigt avslutade upptill och smårutsindelade med antikglas i ytterbågarna. Även tornluckorna är spetsbåigt avslutade. Fönstrens spetsbågar bärs upp av klassicerande konsoler. Sådana konsoler bär också upp överstycket till portomfattningen mot väster. Kyrkporten där är en stor pardörr, vars utsida är klädd med kopparplåt. Ingång till kyrkan finns även genom en enkeldörr mot väster till den gamla sakristian.

Kyrkorummet fick sin nuvarande utformning vid en genomgripande ombyggnad och renovering 1977. Det präglas av en ljus träinredning och färgsättning i blå, röda och rosa toner. 1977 flyttades koret västerut och en ny korvägg tillkom, framför en nyinredd sakristia. Koret och sakristian flankeras av två mot väster framskjutande utrymmen. Härigenom bildas en grundnisch i koret där altaret är placerat. Mot altaret har sidoutrymmena glasade väggar.

Det lackade trägolvet ligger på samma nivå i hela kyrkorummet förutom innanför altarringen där golvet är förhöjt och täcks av en heltäckningsmatta. Väggarna täcks av ljus laserade släta brädor. Timmerväggen mot väster är oklädd och i anslutning till vapenhuset målad i flera färger likt väggarna där. Vid sidan av dörren till vapenhuset finns glasade partier med galler av skurna brädor vilka visuellt binder samman vapenhusets väggar och långhusets västvägg. Idén bakom 1977 års utformning var att ge en vision om ett förmodat tidigare öppet samband mellan kyrkorummet och va-

penhuset. Dörren till vapenhuset är en tidstypisk glasad pardörr från 1977 med trävita och ådringsmålade ytor. Tredingstaket är täckt av pärlspontpanel från 1915 och färgsatt i olika ljusblå kulörer 1977. Sidopartierna är fältindelade bl a med beige profilerade lister. Under den profilerade taklisten i olika röda kulörer finns en rundbågig gesims. I utrymmet söder om koret finns ett parti av den troligen ursprungliga färgsättningen från 1915 bevarad, säreget utformad med svarta prickar på grå botten. Förutom dörren till vapenhuset finns glasade dörrar till utrymmena vid sidorna om koret av vilka det norra inrymmer en hall med förbindelse till sakristian samt till utrymmena i den ombyggda f d sakristian. Långsidornas spetsbåiga fönster är ljus laserade likt vägghuset.

Altaret är av trä med ljus grönt laserade brädor. Altaruppsatsen från 1735 är utförd av Åmålskonstnären Lars Hesselbom. Den består av två målningar omgärdade av en utsnidad ram med bl a träfigurer och växtornamentik. Den nedre tavlan föreställer nattvardens instiftan och den övre Kristi himmelsfärd. På predellan, altaruppsatsens nederdel, står det: "Jag är lifwets bröd, Joh 6.35." Altarringen är halvcirkelformad med öppna passager mellan ringen och korväggen. Barriären har svarvade runda balusterdockor marmorade i grönt. Predikstolen på norra sidan av koret är troligen från kyrkans uppförande 1877 men ombyggd 1977 då den bl a sänktes och kompletterades med en baldakin. Den är målad i blå och rosa kulörer har bågformade listverk på korgen med förgyllda symboler, korset, stentavlorna, kalken, ankaret mm. I korets södra del är den medeltida dopfunten av täljsten placerad på ett dekormålat fundament av trä.

De öppna bänkarna, är indelade i två kvarter med ca 20 cm avstånd till långväggarna. Då bänkarna ombyggdes 1977 återanvändes gavlarna, troligen från 1877. Bänkarna är laserade i en rosaröd ton som återkommer på flera ställen i kyrkorummet. I mitten av bänkarnas ryggstöd finns fast monterade stora träljusstakar i grått och rosa.

Läktaren nås via trappor längs västväggen på var sida om vapenhusdörren. Under läktaren togs bänkarna bort 1977 och ungefär i linje med läktarbarriären placerades vikbara gällerskärmar i ett ramverk mellan läktaren och bakre bänkryggen. Gällerskärmar är av trä, med ljus laserade, runda och enkelt dekorerade stolpar i två rader ovan varandra. Skärmar är skjutbara och när de är utdragna avgränsar de utrymmet under läktaren, likt en läktarunderbyggnad. Läktaren bärs upp av fyra pelare vid mittgången vilka är mörkt marmorade med förgyllda kannelyrer. Läktarbröstningen har ett framskjutet mittparti inramat av pilastrar med förgyllda kannelyrer. I övrigt har bröstningen ådringsmålade speglar i blå kulörer med ramverk och

profilerade lister i bl a rosa. Den nuvarande orgeln är från 1977 och placerad på läktarens södra sida för att ge plats åt kören. Orgelfasadens utformning motsvarar kyrkorummets övriga inredning med bl a ljus laserad panel.

Byggnadshistorik

Kyrkan antas vara den tredje i Tisselskog. En trolig medeltida träkyrka ersattes av en ny träkyrka med torn, uppförd på den nuvarande platsen 1724-27. En muntlig tradition berättar om en äldre kyrkplats belägen ungefär en kilometer söderut. När det nuvarande långhuset byggdes 1877 behölls tornet och delar av västväggen från den befintliga kyrkan. Kyrkan ritades i enkel nygotik av ingenjör Emil Olsson. Vid en renovering 1915-16 kläddes väggar och tak med pärlspontpanel. Samtidigt förändrades altarrangemanget genom att ett färgat korfönster sattes igen och ett altarkors ersattes med altarpupsatsen från 1725, vilken fanns i den gamla kyrkan. Även den gamla medeltida dopfunten återinsattes.

Under 1960- och 70-talet diskuterades en rivning av det då omkring 100 år gamla långhuset. Kyrkobyggnaden ansågs ha ett begränsat värde genom ett oproportionerligt förhållande mellan långhuset och det relativt låga tornet. Samtidigt var kyrkans underhåll eftersatt. Istället för rivning genomfördes 1977 en omfattande ombyggnad och renovering efter ritningar av arkitekterna Uno Asplund och Janne Feldt, Karlstad. För att förbättra byggnadens proportioner valmades långhustaket mot öster och även på sidorna av tornet. Takfoten inkläddes med ett profilerat listverk för att sänka långhusets vägghöjd. Andra exteriöra arbeten var omläggning av skiffertaket, nya fönster och ommålning av fasaden. Interiört förändrades kyrkans planlösning då koret flyttades västerut och en ny sakristia inreddes bakom korväggen. Söder om koret och sakristian tillskapades ett förrådsutrymme och på norrsidan en hall med förbindelse mellan kyrkorummet, sakristian och den om- och tillbyggda gamla sakristian. Stora delar av kyrkans nuvarande inredning tillkom också vid samma tillfälle. Väggarna förändrades, golvet lades om, bänkar ombyggdes och utrymmet under läktaren med de vikbara gällerskärmarna tillkom mm. Allt i en sammanhållen tidstypisk prägel av ljus träinredning och en färgsättning dominerad av rosa, röda och blå kulörer. Samtidigt fick kyrkan en ny orgel och altarpupsatsen konserverades av konservator Christer Wildenstam, Vänersborg.

I vapenhuset liksom på kyrkorummets västvägg togs träpanel bort och timmerväggarna frilades tillsammans med väggmålningar på dessa. För att ge en vision om ett förmodat tidigare öppet samband mellan kyrkorummet och vapenhuset och för att binda samman dess väggar insattes glas med galler av skurna brädor på

sidorna om dörren mellan de båda rummen. I vapenhuset gjordes också ett kassetak av tillvaratagna brädor från kyrkans trossbotten. Dessa är bemålade och antas vara från 1700-talskyrkan, vilken var stofferad av målaren Zetterström.

KULTURHISTORISK KARAKTERISTIK OCH BEDÖMNING

Den medeltida kyrkplatsen vid **TISSELSKOGS KYRKA** är belägen vid odlingsmark och gårdsbebyggelse längs en karaktäristisk höjdrygg i den öppna dalgång som utgör socknens centralområde. Närmast kyrkan finns ett mindre sockencentrum bl a med den gamla skolan. Den nuvarande träkyrkan på platsen är exteriört utformad i en enkel nygotik, med långhus från 1877 och västtorn från 1720-talet. Interiören är ett resultat av en omfattande renovering och ombyggnad 1977. Karakteristiskt är planlösningen med det framflyttade koret där altaret är placerat i en bred och grund nisch med glaspazier på sidorna. Bakom alturväggen inreddes en ny sakristia 1977. Karakteristiskt för kyrkorummet är också den tidstypiska träinredningen med bl a ljus träpanel på väggarna och färgsättningen i blå, röda och rosa kulörer. Av äldre inredning och inventarier märks den medeltida dopfunten av täljsten och altarpupsatsen från 1735 av Åmålskonstnären Lars Hesselbom.

ATT SÄRSKILT TÄNKA PÅ i förvaltning och användning av kyrkan och kyrkomiljön:

- kyrkans exteriöra karaktär i enkel nygotik från 1877
- interiörens tidstypiska prägel från renoveringen 1977
- altarpupsatsen från 1735
- den medeltida dopfunten av täljsten

TORRSKOGS KYRKA

Bengtsfors kommun

BESKRIVNING OCH HISTORIK

Kyrkomiljön

Torrskog är en medeltida socken belägen i norra Dalslands skogs- och bruksbygder. Socknen gränsar till Värmland och tillhörde före 1961 Blomskogs pastorat tillsammans med Trankil, båda i Värmland, samt Vårvik i Dalsland. Sedan 1962 är Torrskog annexförsamling till Ärtemark i Dalsland. Socknen breder ut sig på båda sidor om sjön Lelång med kyrkan belägen på dess västra strand. På denna sida av sjön är också större delen av socknen belägen. Bebyggelsen består av kuperad skogsbygd med gles strand- och höjdbesbyggelse med flera mindre sjöar. Näringslivet har dominerats av jordbruk och ett ganska omfattande skogbruk. Socknens enda tätort, Gustavsfors, är belägen på östra sidan Lelången. Där anlades ett järnbruk 1747 som vid slutet av 1800-talet omvandlades till pappers- och massafabrik. Verksamheten är sedan många år nedlagd men en del av bruksbebyggelsen finns kvar. Gustavsfors kapell tillskapades omkring 1950 då svenska kyrkan övertog ett frikyrkobyggnad från 1890-talet. Begravningsplats finns dock inte i Gustavsfors. Torrskogs nuvarande kyrka av sten är uppförd 1767 och troligen den tredje i ordningen. Strax söder om kyrkan har funnits en träkyrka, uppförd ca 1600. Var socknens medeltida kyrka stod är oklart men traditioner finns om en stavkyrka på Tornä-

set, halvö i Lelången ca fem kilometer nordväst om den nuvarande kyrkan vid en gammal kultplats. Torrskogs kyrka har också traditioner som "lov- och offerkyrka" till vilken folk från Värmland, Dalsland och Bohuslän skänkte hudar och skinn. Detta skulle bota sjuka och hudarna och skinnen såldes sedan på årliga auktioner vars medel tillföll kyrkan. Seden skall ha försvunnit under senare delen av 1800-talet.

Kyrkan, med omgivande kyrkogård, är vackert belägen vid vattnet. Vid stranden finns en brygga och intill står en minnessten från invigningen 1868 av Dalslands kanal. Längs landsvägen som passerar kyrkan finns en mindre bebyggelsesamling, huvudsakligen bostadshus från 1900-talets början men också en äldre jordbruksfastighet samt ett affärs- och bostadshus. Här återfinns också den f d prästgården/komministerbostaden från 1939. Sydväst om kyrkan finns odlingsmark.

Själva kyrkoanläggningen omfattar kyrkan, kyrkogården, ett bårhus, en personalbyggnad samt en garage- och förrådsbyggnad. Bårhuset har gjuten naturstensmur och kopparklädd port och är byggd i souterrängläge (1959), i slutningen mot sjön norr om kyrkan. Personalbyggnaden, inrymmande toalett för besökare och garage, samt förrådsbyggnaden är av senare datum och belägna nordväst om kyrkogården.

Kyrkoanläggningen

Kyrkogårdens äldsta del är belägen söder om kyrkan. Utvidgningar har skett mot norr 1872, mot öster 1895 och mot söder 1924. Sistnämnda är utvidgades kyrkogården även åt nordväst med ett parkliknande område längs sjön. De äldre delarna (före 1972) omgärdas av en kallmur och rader av lönnar. Mot väster, huvudentrén, och mot söder finns s.k. stigluckor, portaler vid ingångarna. De är vitputsade med skiffertäckta sadeltak och är enligt uppgift ungefär samtida med kyrkan. I stigluckorna och till en muröppning mot sjösidan i öster finns svarta smidesgrindar. Den senare har vitputsade grindstolpar och här har också tidigare stått en stiglucka. Väster om kyrkogårdsmuren finns en grusad parkeringsplats. Även gångarna på kyrkogårdens äldre delar är grusade liksom ett par gravar sydost om kyrkan. En bit söder om kyrkan finns en gravsten formad som en trädstam. Stenen är rest 1930 av Selma Lagerlöf över system Anna som dog 23 år gammal år 1879 i Gustavsfors, där hon var gift med bruksförvaltare Björkman. Den yngsta kyrkogårdsdelen, åt nordväst, omgärdas av häckar samt några lönnar mot landsvägen. Mot söder finns en entré med svartmålade metallgrindar och vita släta grindstolpar av betong. Gångarna är asfalterade och framför bårhuset, finns en platsbildning som inramas av björkar och en häck mot sjökanten.

Kyrkan består av ett långhus med tresidigt avslutat kor i öster, torn i väster och vidbyggd sakristia mot sydost. Kyrkans form och utsträckning är i stort bevarad sedan uppförandet 1767. 1894 byggdes dock tornets övre del om och ungefär samtidigt ersatte den nuvarande sakristian en ursprunglig sådan på kyrkans östra sida.

Kyrkans gråstensmurar täcks av vit spritputs med släta hörnkedjor, port- och fönsteromfattningar. Kring västportalen och de dubbla tornluckorna finns dekorbågar. På tornfasaden finns flera svartmålade ankarjärn samt ovan västportalen årtalet 1767 samt initialierna OHS, efter kyrkans byggmästare Olof Håkansson från Eksärad. Långhusets och sakristians sadeltak täcks av skiffer. Över koret är det branta långhustaket valmat. Tornet kröns av en spira täckt av kopparplåt. Överst finns ett kors, också av koppar. På sakristians gavelspets finns ett gjutjärnskors. Kyrkans fönster och dörröppningar är rundbågiga. Ingångar till kyrkan finns genom västportalen till vapenhuset och från söder till sakristian. Båda kyrkportarna är klädda med kopparplåt. Tornluckorna är av svartmålat trä. Långhuset och koret har stora smårutsindelade fönster med solbänkar av tunn betong. Ovan kyrkporten mot väster finns ett rosettfönster.

Kyrkorummet är stort och rymligt med en relativt sparsmakad inredning. Golvet består av äldre obehandlade brädor i mittgången och i bänkkvarteren, samt av yngre lackade brädor i koret. Korgolvet är förhöjt ett steg och innanför altarringen förhöjt ytterligare ett steg. Väggarna är vitputsade och taket består av ett vitmå-

lat trätunnvalv med brädornas skarvar täckta av ribbor. Taklisten är profilerad och målad i blå och röda nyanser. Från vapenhuset finns marmorerade parspegeldörrar både under läktaren och till densamma. Mellan koret och sakristian finns en marmorerad rundbågig enkelspegeldörr. De stora rundbågiga fönstren är indelade i sex lufter med klarglas i innerbågarna och antikglas med blyspröjs i ytterbågarna. I koret finns liknande stora rundbågiga fönster vars innerbågar är försedda med glasmålningar och blyspröjs. Altaret är av trä. Altaruppsatsen från 1700-talet är rikt utformad i s.k. provinsiell eller bondbarock. Enligt uppgift består altaruppsatsen av flera delar av olika ursprung. Själva altartavlan i mitten skall vara inköpt i Lidköping 1713. Uppgifter finns också om att altaruppsatsen är färgsatt av målarmästaren Hans Georg Schüffner, "Guds målare på Dal och Västra Värmland". På tavlan i mitten finns ett krucifix flankerat av spiralvridna kolonner och på sidorna om dessa utsnidad växtornamentik med figurer som föreställer lag och evangelium. Altaruppsatsens nederdel, predellan, har en målning som visar nattvardens instiftan och altaruppsatsens överdel kröns av en medaljong med en text flankerad av två keruber. Altarringen är rundad och slutet mot altaret med en öppen barriär av plana, ljust marmorerade balusterdockor inramade av brunmålade brädor. Altarringen tillkom troligen då koret förändrades 1895. Predikstolen på norra sidan av koret är ett praktfullt arbete i barockstil, troligen från ca 1790. Det förekommer olika uppgifter om dess upphovsman, Erik Grund, Karlstad eller Hugo Svanberg, Svanskog, vilka båda anses vara elever till bildhuggaren Isac Schullström. Predikstolen är rikt utformad med bl a evangelistfigurer och växtornamentik på korgen och keruber och festonger på baldakinen.

Kyrkans medeltida dopfunt är placerad på korets södra sida framför ett dopaltare från 1938-39. Det är en täljstensfunt, daterad till ca 1200, av norsk-svensk typ med ett spetsflikigt mönster längs överkanten. Vid södra väggen finns också ett fotografi av en madonnafigur från 1300-talet som finns i kyrkans ägo.

Bänkarna är vägganslutna och indelade i två kvarter. Det är äldre bänkar som ombyggdes 1938-39. De är slutna med grågrön marmorering och ådringsmålning på utsidorna samt rött ådringsmålade sitsar och ryggar. Läktaren i väster bärs upp av två ljust marmorerade kolonner på var sida om mittgången och två pilastrar vid långsidorna. Bröstningen har ett tresidigt framskjutande mittparti och ljust marmorerade speglar med bl a förgyllda lister runt om. Läktarorgeln från 1968 har en modernistiskt utformad fasad bl a av lackad furu.

Byggnadshistorik

Kyrkan har huvudsakligen bevarat sin yttre form, liksom delar av interiören, sedan uppförandet 1766-68. 1848 ersattes takspånet med skiffer och 1862 försto-

rades fönstren till dess nuvarande form. 1883 fick kyrkan sitt första musikinstrument, ett orgelharmonium i gåva av Gustavsfors fabriks AB. 1894 ombyggdes tornets övre del vilket ursprungligen var rundat och spånklätt samt försett med en lanternin. Istället tillkom den höga spetsiga plåtklädda spiran och ljudluckorna med dekorbågar. Samtidigt gjordes västportalens omfattning om till en liknade båge. 1895 tillbyggdes sakristian, som då ersatte en ursprunglig sådan mot öster. Vid samma tillfälle genomfördes också vissa tidstypiska förändringar i koret. Altaruppsatsen och andra snidade figurer togs bort och ersattes med ett korfönster på östväggen. Samtidigt "skalades" predikstolen från apostlar, änglar och annan ornamentik och även dess dörr togs bort. På 1920-talet återinsattes dock altaruppsatsen och predikstolen återställdes delvis samtidigt som konserveringsåtgärder genomfördes. 1937-38 genomfördes en omfattande renovering efter handlingar av arkitekt Ärland Noreén, intendent vid Kungliga byggnadsstyrelsen, Stockholm. Ett par runda fönster till läktaren sattes igen, 1895 års korfönster murades helt igen och kyrkans ytterdörrar kläddes med kopparplåt. I kyrkorummet byggdes bänkarna om för ökad bekvämlighet och nya trägolv lades i kyrkorummet, sakristian och vapenhuset. Innanför altarringen höjdes golvet ca 20 cm och själva altarringen försågs med hela fyllningar istället för den tidigare öppna barriären. En annan tidstypisk åtgärd var inrättandet av ett dopaltare i södra delen av koret. För konservatorsarbeten på predikstolen, altaruppsatsen mm svarade konservator Olle Hellström, Skara. Vid samma renovering försågs också kyrkan med ett värmesystem med lågtrycksånga och ett pannrum byggdes under sakristian. Detta värmesystem ersattes 1962 med elvärme.

Den senaste större interiöra renoveringen genomfördes 1989 efter handlingar från Skanark arkitektkontor, Karlstad. Stora delar av interiören målades om och fick sin nuvarande färgsättning med marmoreringar och ådringsmålningar. Samtidigt återställdes altarringens öppna barriär då heltäckande skivor togs bort och balusterdockor insattes. Exteriört genomfördes en större renovering 1998. Skiffertaket omlades, fasaderna blästrades, lagades och avfärgades. Fönster och tornluckor sågs över och man renoverade också de två stigluckorna till kyrkogårdsmuren.

KULTURHISTORISK KARAKTERISTIK OCH BEDÖMNING

TORRSKOGS KYRKA utgör ett led i en kristen kontinuitet sedan medeltiden i Torrskog med bl a en bevarad dopfunt i täljsten från omkring 1200 och en madonnafigur från 1300-talet. Kyrkplatsens vackra läge vid Lelången är karakteristiskt för norra Dalsland där sjösystemen haft stor betydelse för kommunikationerna, socknarnas gränser och kyrkornas placering. I anslutning till kyrkan finns den tidigare kyrkojorden med det betecknande gårdsnamnet Stommen samt ett mindre bebyggelsesamling med bl a en f d prästgård. De skiffertäckta stigluckorna i kyrkogårdsmuren är för Dalsland ovanliga kyrkogårdsingångar.

Den stora vitputsade kyrkans form och utsträckning är i stort bevarad sedan uppförandet 1767. Karakteristiskt är bl a det höga branta skiffertäckta långhustaket. Väsentliga delar av exteriörens utformning härrör dock från 1800-talet då fönsteröppningarna förstörades och tornet fick sin nuvarande utformning med den höga smala spiran och de historiserande rundbågiga omfattningarna kring ljudluckorna och västportalen. Interiören präglas av kyrkorummets stora volym med en relativt sparsmakad inredning. Karakteristiskt är bl a det ursprungliga stora tunnvalvtaket och de slutna bänkarna. Till rummets 1700-talsinredning hör också predikstolen och altaruppsatsen, praktfulla arbeten i provinsiell barock, typiska inslag i de dalsländska kyrkorna.

ATT SÄRSKILT TÄNKA PÅ i förvaltning och användning av kyrkan och kyrkomiljön:

- kyrkans medeltida inventarier
- kyrkans bevarade 1700-talsinredning, altaruppsats och predikstol i provinsiell barockstil
- den slutna och mot långväggarna anslutna bänkinredningen
- de skiffertäckta stigluckorna i kyrkogårdsmuren

VÅRVIKS KYRKA

Bengtsfors kommun

BESKRIVNING OCH HISTORIK

Kyrkomiljön

Vårvik är en medeltida socken belägen i det nordligaste Dalsland. Socknen gränsar till Värmland och tillhörde före 1961 Blomskogs pastorat tillsammans med Tranekil, båda i Värmland, samt Torrskog i Dalsland. Numera bildar Vårvik pastorat tillsammans med Laxarby i Dalsland. Karakteristiskt för området är systemen av sjöar och älvar som följer sprickdalarna, företrädesvis i nord-sydlig riktning. Socknen breder ut sig på båda sidor om sjön Västra Silen med kyrkan centralt belägen på en liten ö vid dess västra strand. Bebyggelsen består av glesa strandbygder skilda av bergiga skogsmarker. Bebyggelsen har dominerats av relativt små gårdar med tillhörande skogsbruk och någon tätort finns inte i Vårvik.

Vårviks nuvarande kyrka, uppförd 1843-46, är mycket vackert belägen på en liten ö, förbunden med fastlandet av en vägbank. Längs sluttningen på sjöns västra sida finns jordbruksbebyggelse som binds samman av en mindre landsväg. Kyrkan, liksom den intilliggande bebyggelsen, är uppförd på mark ursprungligen tillhörande gården Stommen, i äldsta jordeboken 1540 omtalad som kyrkohemman. Bebyggelsen längs vägen i närheten av kyrkan har utgjort ett mindre socken-

centrum med en f d skola, lärarbostad, klockarbostad och en byggnad som inrymt affär och postkontor. Ytterligare ett par kilometer norrut, i Mossviken, finns ett tidigare komministerboställe från 1937-38.

Cirka femhundra meter sydväst om kyrkan finns platsen för dess föregångare, en träkyrka enligt uppgift om- eller nybyggd 1656 eller 1662. Platsen är markerad med en minnessten. Denna kyrka har föregåtts av åtminstone ytterligare en kyrka i Vårvik. Från en förmodad stavkyrka finns en bräda, daterad till 1200-talet, med detaljrikt utskuren ornamentik bevarad på Statens historiska museum i Stockholm. Det är oklart var denna äldre kyrka har legat. Traditionen omnämner en kyrka och/eller ett kloster och även tingsplats vid Kyråsen på andra sidan Västra Silen. På platsen finns en gles syllstensrad som har satts i samband med den äldsta kyrkan, den kan dock också tolkas som en sentida husgrund. På denna plats skall också en numera försvunnen järntavla med latinsk inskription ha hittats.

Den nuvarande kyrkan omges närmast av kyrkogården. I anslutning till denna finns en ekonomibyggnad på dess sydöstra sida samt ett bårhus vid parkeringsplatsen närmast sydväst om kyrkogården. Från parkeringsplatsen leder vägbanken över till fastlandet där ett församlingshem, uppfört i början av 1990-talet, är beläget.

Kyrkoanläggningen

Kyrkogården upptar större delen av ön med undantag för en mindre udde mot norr. Kyrkogården togs i bruk 1871 då kyrkogården vid den gamla kyrkplatsen upphörde att användas. Den har sedan utvidgats omkring 1930 mot sydväst och i slutet av 1970-talet mot sydost.

Kyrkan är belägen på öns högsta punkt, på fast berg, från vilket marken sluttar mot vattnet åt alla håll. Kyrkogården består av delvis utfylld mark och längs strandkanterna finns stenmassor som fungerar som skoning. På grund av öns topografi har kyrkogården en oregelbunden form som i princip följer strandlinjerna. Öns topografi är också anledningen till kyrkans läge i nordvästlig- sydöstlig riktning. Kyrkogården omger alla dess sidor men har sin största utbredning sydväst om kyrkan, i riktning mot landförbindelsen. Runt kyrkogården finns en kallmur motsvarande en terrassering. I anslutning till landförbindelsen finns den grusade parkeringsplatsen och huvudentrén till kyrkogården med en vitmålad smidesgrind från 1950-talet med naturstensstolpar. Ytterligare en entré med en liknande smidesgrind, fast svart, från samma tid finns intill bårhuset. Kyrkans huvudingång är belägen i norr och där finns också en båtbygga. Ett par entréer i form av muröppningar finns också mot kyrkans kortsidor. Längs strandkanterna intill kyrkogårdsmuren växer några tallar och björkar, som ger en inramning av naturen. På kyrkogården finns några få träd, och på den yngsta delen häckar. Gångarna är grusade, liksom några få gravar närmast söder och väster om kyrkan.

Kyrkan uppfördes 1843-46 i nyklassicistisk stil. Planen är enskeppig med ett rektangulärt långhus med torn i nordväst. Kyrkans murar av natursten täcks av vit slätputs. Både långhusets och tornets fasader kröns av en gesims. Över långhusets raka koravslutning mot sydost är det skifferklädda taket ensidigt valmat. Det flacka tornet täcks av plåt och kröns av en dominerande lanternin, det s.k. lykthuset. Av tradition tänds här en lampa på kvällarna. Kanske var det tänkt att ljus härifrån skulle vägleda sjöfarande. När kyrkan byggdes var sjövägen den förhärskande i bygden. Lykthuset är av trä, sidorna har bågformiga valvöppningar med plåtklädda vita pilastrar vid hörnen och däremellan svartmålad plåt. Öppningarna har i folkmun kallats "de fyra vära". Mellan valven finns räcken av krysslagda ribbor. Lykthuset är plåttäckt och har liksom långhuset och tornet en gesims. Överst finns ett oktagonalt fundament med ett kors och en glob, båda förgyllda. Kyrkans fasader genombryts av stora rundbågiga fönsteröppningar med vitmålade fönster indelade i smårutor. På gaveln mot sydost liksom på tornet finns runda fönster. Även tornets ljudöppningar och kyrkans dörröppningar är rundbågiga. Kyrkporten till vapenhuset i tornets nedervåning är kopparklädd liksom dörrarna på syd-

östra gaveln till två rum på var sida om koret, varav det södra är den nuvarande sakristian. Ovan kyrkporten mot nordväst finns en skylt av svart smidesjärn med texten "Upbyggd år 1845".

Kyrkorummet med kor i sydost och orgelläktare i nordväst ger ett relativt stort och rymligt intryck. Golvet består av kalkstensplattor i mittgången, bakom bänkarna och i koret. Bänkkvarteren har upphöjda trägol. Även korgolvet är förhöjt. Väggarna är vitputsade och taket har ett välvt tunnvalv av ljusblå pärlspontpanel. Altaret har en överbyggnad utformad som en magnifik klassisk tempelgavel, uppburen av två pelare med doriska kapitäl. I gavelfältet finns en förgylld text "Tackom och lovom Herren". På altaret av sten finns en altarprydnad, skuren i trä, som föreställer den uppståndne Kristus och lärjungarna i Tiberias sjö. Bakom altaret står ett förgyllt kors framför ett korfönster med glasmålningar. Altarringen är svagt rundad med en öppen barriär av svarvade grågröna balusterdockor. Den omsluter altaröverbyggnaden helt och har öppningar med gångjärn på sidorna. Altaröverbyggnaden flankeras av två rum med läktare ovanpå. I norra rummet finns pannrum och i söder sakristia. Läktarna ovan rummen saknar numera trappor.

Den höga och smala predikstolen på norra sidan i koret är troligen ursprunglig men delvis omgestaltad 1976. I södra delen av koret finns den medeltida dopfunten av täljsten framför ett dopaltare med en altarpupsats (1714) från den nuvarande kyrkans föregångare. Till kyrkans medeltida inventarier hör förutom dopfunten ett limogeskrucifix från 1200-talet.

Bänkarna är indelade i två kvarter och har förändrats både 1922 och 1946. Vid det senare tillfället tillkom de marmorerade dörrarna samtidigt som bänkarna avkortades för att skapa gångar längs långsidorna. Gavlarna är grönt ådringsmålade och ryggarna och sitsarna rött ådringsmålade. Vid renoveringen 1946 tillkom också läktarunderbyggnaden. I norra delen av denna finns ett "apparaturum" med elcentral och mot söder ett sammanträdesrum. Det senare har en vikvägg mot kyrkorummet. Mellan läktarunderbyggnadens båda rum finns ett förrum/hall med en trappa till läktaren. Denna har ett framskjutande mittparti, en körbalkong som bärs upp av åttakantiga marmorerade pelare. Läktarbröstningen är utformad som ett grågrönt kraftigt profilerat horisontellt listverk. Läktarorgeln från 1971 har en modernistisk fasad bl a i ljus furu. På sidorna av läktaren finns gradänger med öppna bänkar bevarade i 1922 års utformning.

Byggnadshistorik

Enligt uppgift saknade ön ursprungligen broförbindelse och stenen fraktades ut vintertid på isen. Senare uppfördes en bro vilken ersatts med en vägbank. Kyrkan uppfördes efter ritningar av Johan Fredrik Åbom

och byggmästare var länsbyggmästaren i Värmland, Carl Salin. Kyrkan är som helhet relativt oförändrad sedan byggnadstiden. Större interiöra renoveringar har genomförts 1922, 1946 och 1976. Renoveringen 1922 genomfördes efter ritningar av Sven Brandel, Kungliga Byggnadsstyrelsen. Vid detta tillfälle utökades läktaren med tre meter och sänktes en halv meter för att ge plats åt ett eventuellt orgelverk. Det dröjde dock till 1971 innan kyrkan fick sin första piporgel (den nuvarande). 1892 införskaffades kyrkans första orgelharmonium som ersattes av ett nytt sådant 1933. 1922 tillkom också två läktartrappor inne i kyrkorummet som ersättning för den höga smala trappa som finns i vapenhuset. I bänkkvarteren ersattes ett kullerstengsgolv från 1869 av brädgolv på betong. Samtidigt om- eller nybyggdes bänkarna.

Renoveringen 1946 utfördes efter handlingar av arkitekt Einar Lundberg, Stockholm. Då tillkom läktarunderbyggnaden och en ny sakristia inreddes i rummet söder om altaret vilket tidigare inrymde det s.k. för rummet. Den tidigare sakristian i det norra rummet inreddes istället till pannrum då en varmluftsanläggning installerades i kyrkan. Pannrummet används numera som förråd då kyrkan har elvärme sedan 1961. 1946 iordningställdes ett dopaltare vid södra korväggen. Några år tidigare (ca 1940) hade också antikglas satts in i kyrkorummets stora fönster. Vid renoveringen 1976 tycks väsentliga delar av den nuvarande färgsättningen tillkommit efter förslag och utförande av konstnär Eskil Odenbrand, Mustadsfors och konstnär Olle Rudolf. Vid samma tillfälle omgestaltades också predikstolen av Eskil Odenbrand med bl a snidade evangelistsymboler på korgen och växtornamentik på trappbarriären.

KULTURHISTORISK KARAKTERISTIK OCH BEDÖMNING

VÅRVIKS KYRKA är troligen den tredje i socknen sedan tidig medeltid. Från de medeltida kyrkorna finns bl a dopfunten, ett limogeskrucifix och en stavkyrkoplanka från 1200-talet bevarade. Den nuvarande kyrkan har ett påfallande vackert läge på en ö i sjön Västra Silen. Läget avspeglar sockenbildningens naturgeografiska förutsättningar med vattnet som avgörande faktor för kommunikationerna. Genom läget utgör kyrkan ett tydligt landmärke över Västra Silens öppna vatten. Kyrkan är som helhet välbevarad sedan uppförandet 1843-46 och utgör ett bra exempel på den på den nyklassicistiska stilepoken. Den är ritad av en av tidens mer kända Stockholmsarkitekter, Johan Fredrik Åbom. Vårviks kyrkas exteriör är i princip oförändrad och de interiöra förändringarna relativt begränsade. Interiören domineras av den karakteristiska altaröverbyggnaden med tempelgavel. Rummen vid sidorna om altaröverbyggnaden ger också kyrkan en speciell planlösning. Karakteristiskt för exteriören är bl a tornöverbyggnaden med den öppna huven, "lykthuset" som kröns av en lanternin och ett förgyllt kors på en glob.

ATT SÄRSKILT TÄNKA PÅ i förvaltning och användning av kyrkan och kyrkomiljön:

- kyrkan och kyrkogårdens karakteristiska läge på en ö
- kyrkans bevarade medeltida inventarier
- kyrkans välbevarade och tidstypiska nyklassicistiska utformning såväl exteriört som interiört
- korets särpräglade utformning med en klassisk tempelgavel som "altarhus"

ÄRTEMARCKS KYRKA Bengtsfors kommun

BESKRIVNING OCH HISTORIK

Kyrkomiljön

Ärtemark är en medeltida socken belägen i norra Dalslands skogs- och bruksbygder. Karakteristiskt för dessa trakter är systemen av sjöar och älvar som följer sprickdalarna, företrädesvis i nord-sydlig riktning. Socknen breder ut sig på båda sidor om de närbelägna sjöarna Ärtingen och Lelång med kyrkan belägen på ett näs i norra Ärtingen. Bebyggelsen består av flera mindre dal- och strandbygder omgivna av bergig glesbebyggd skogsmark med flera småsjöar. Området har dominerats av relativt små gårdar med tillhörande skogsbruk. Ärtemark var tidigare annexförsamling till Steneby men blev 1866 eget pastorat, sedan 1961 med Torrskog som annexförsamling. Ärtemark är ett exempel på en bygd vars centrum förskjutits från ett äldre jordbruksområde till en sentida tätort, Bengtsfors, belägen ca fem km öster om kyrkan och framvuxet under 1900-talet som industriort och järnvägsknutpunkt. Genom Bengtsfors passerar också Dalslands kanal, som efterhand fått allt större betydelse för turismen. Bengtsfors blev köping 1926, året efter att Bengtsfors kyrka invigts. Ärtemark är dock moderförsamling och begravningsplats för Bengtsforsborna.

Ärtemarks kyrka är vackert belägen längst ut på ett

uppodlat näs i Ärtingen. En dryg kilometer norr om kyrkan finns ett mindre sockencentrum vid en vägskorsning. Där finns en skola, ett församlingshem i en äldre skolbyggnad och en f d lärarbostad. I närheten finns också den tidigare prästgården och kyrkoherdebostaden Karlsgåva. Huvudbyggnaden, uppförd 1935, har sedan prästgården avyttrades 1962 inrymt kommunala pensionärlägenheter samt privatbostäder. Ungefär halvvägs ut på udden, vid vägen till kyrkan, ligger gården Stommen, kyrkans tidigare jordbruk.

Själva kyrkoanläggningen omfattar kyrkan med omgivande kyrkogård. I anslutning till kyrkogården finns en kapellbyggnad med bårhus i souterrängplan, uppförd 1945 och tillbyggd ca 1970. Byggnaden är vitputsad med sadeltak täckt av skiffer. Vid kyrkogårdens nordvästra kant finns två enplansbyggnader: kyrkogårdsexpeditionen med personalrum (1982, 1991) och ett garage med förråd (1977, 1988). Vid kyrkogårdens sydöstra sida finns en ekonomibyggnad från ca 1970.

Kyrkoanläggningen

Kyrkogården är relativt stor och utvidgningar har skett åt öster (1904) och mot norr (1924, 1944, 1958 och 1996), där huvuddelen av kyrkogården är belägen idag. Huvudentrén till kyrkogården är belägen strax nordväst om kyrkan. Hit leder också vägen längs näset fram till

kyrkan. Mot kyrkogårdens norra del finns längs vägen en kallmur av natursten med två svartmålade järngrindar. Vid huvudentrén nordväst om kyrkan viker muren av en bit mot söder och där finns också en järngrind.

Kyrkogårdens äldsta delar, söder och öster om kyrkan är starkt kuperade med terrassformiga avsättningar i sluttningarna mot sjön. Kyrkogården har här delvis karaktären av naturpark med stora gräsytor och relativt glesst mellan gravarna. Mot sjökanten är vegetationen tätare och där finns också en brygga för sjöfarande kyrkobesökare. Kyrkogårdens nyare delar är mer öppna, med avsaknad av träd. Istället finns tidstypiska låga häckplanteringar mellan gravkvarteren. Gångarna är asfalterade över hela kyrkogården med undantag för den allra yngsta utvidgningen mot norr som har grusade gångar. På de äldsta delarna finns enstaka grusade gravar och några smidda gravkors. Vid parkeringsplatsen och bårhuset, utanför själva kyrkogården, finns en liten minneslund med en sten över John Bryntesson (1871-1959), mångmiljonär och donator. Han var född i Ormansbyn i Årtemark och kallades "guldkungen". Han utvandrade till Amerika 1886, återkom 1906 och blev bl a ägare till Svaneholms bruk i Svanskog i Värmland.

Kyrkan består av ett långhus med tresidigt avslutat kor i öster, torn i väster och vidbyggd sakristia mot nordost. Kyrkans äldsta delar, långhusets västra murar, härstammar troligen från 1200-talet. 1728 utvidgades kyrkan åt öster då det tresidiga koret tillkom, liksom sakristian. Samtidigt byggdes troligen ett vapenhus mot väster, vilket revs när tornet uppfördes 1893. Kyrkans gråstensmurar täcks av vit spritputs med släta port- och fönsteromfattningar. Långhusets och sakristians sadeltak täcks av skiffer. Korets tak är valmat. Tornet kröns av en spira med skivtäckning av koppar. Överst finns en glob med ett kors, också av koppar. Under klockvåningens ljudluckor finns en avtäckning av koppar. Kyrkans exteriör har nygotiska stildrag i form av markerade tandsnittslänkande friser längs långhusets takfot och på tornets klockvåning. Fönsteröppningarna är spetsbågiga och ovan kyrkporten till vapenhuset i väster finns också spetsbågig slätputsad fasadornamentik, liksom kring tornets dubbla ljudluckor åt alla fyra väderstreck. Motivet med dubblering av fasadelement finns genom sakristians dubbla fönsteröppningar mot norr. Mot väster finns ett stort rosettfönster i tornet. Långhusets stora fönster är smårutsindelade och innerbågarna har blyspröjs med antikglas. Solbänkarna är av kalksten. Ingångar till kyrkan finns genom vapenhuset i tornet, en port utformad som pardörr, och till sakristian, en enkeldörr från öster. Porten och dörren har snedställd panel och är liksom fönstren blåmålade.

Kyrkorummets ger ett ljust och rymligt intryck. Långhusgolvet består av lackade brädor medan det förhöjda

korgolvet är av slipade kalkstensskivor. Väggarna är vitputsade och takets trätunnvalv är ljust målat. Taklisten är profilerad och marmorerad i rödbruna toner. Parspegeldörren (troligen från 1937) till vapenhuset är marmorerad i röd-grått med grön ådring runt om och enkeldörren (eventuellt 1893) till sakristian är ådringsmålade i grågrönt. Långsidornas stora rundbågiga sexlufts-fönster har kopplade bågar som är indelade i smårutor. Innerbågarna har blyspröjs och antikglas. Altaret har ett fundament av betong (1987), bl a med två markerade kors på sidorna. Altarhällen, troligen kalksten, är av äldre datum och har tidigare varit placerad på olika platser i kyrkan. Altaruppsatsen från 1739 är utförd av bildhuggaren Nils Falk och färgsatt av målarmästaren Hans Georg Schuffner, "Guds målare på Dal och Västra Värmland". Altaruppsatsen är rikt utformad med spiralvridna kolonner, änglar, växtornamentik mm. Nedre tavlan har ett krucifix flankerat av Moses och Aron. Den övre tavlan har en Kristusfigur som håller ett kors. Altarringen har en öppen barriär av svarvade balusterdockor, svagt ådrade i grå-grön ton. Altarringen är troligen från 1893 och fick sin nuvarande utformning 1987 då den delades på mitten och försågs med infällda höj- och sänkbara hjul. Predikstolen är, liksom altaruppsatsen, ett praktfullt arbete i barockstil av bildhuggaren Isac Schullström. Korgen liksom baldakinen är mönstermålade i rött och blått. På korgen och trappbarriären finns bl a förgyllda evangelistfigurer. Till trappan finns en dörr med överstycke utformat som en utsnidad tavla. Baldakinen pryds efter känt mönster av änglar och ett segerlamm. Kyrkans medeltida dopfunt av täljsten dateras till ca 1200 och har en driven ornamentik utförd av en norsk mästare, kallad Tunemästaren. Den anses vara Dalslands kanske mest genomarbetade och vackra dopfunt. I vapenhuset finns en gravhäll från 1300-talet. Det är en s.k. stavkorshäll, en gravhällstyp som är känd från ett kärnområde kring de västgötska platåbergen. I Dalsland finns inga fler kända stavkorshällar förutom ett fragment från Ödskölt, vilket kan vara från en stavkorshäll. Bänkarna är indelade i två vägganslutna kvarter. Bänkarna från 1937 är slutna med marmorerade speglar i röd-grått på dörrarna och ljusare ådringsmålning runt om. Sitsar och ryggar är ådrade i grågrönt. Läktaren i väster bärs upp av åtta grönt ådringsmålade pelare med utskärningar, fasningar och profilerade listverk. Bröstningen har en rundad form med halva balusterdockor som liknar altarringens dockor. Bakom halvdockorna finns en slät skiva och under dessa finns marmorerade fält i röd-grått motsvarande bl a bänkdörrarna. Fasaden till läktarorgeln är från 1893 men själva orgeln är senare ombyggd. Fasaden är i nyklassicistisk stil, gråmålad med förgyllningar. Bl a finns förgylld dekor överst i form av en bruten tempelgavel med en urna och en text "Lofsjunger Herren".

Byggnadshistorik

Kyrkans långa byggnadshistoria följer en utveckling lik många av de dalsländska kyrkornas. En medeltida gråstenskyrka förlängs mot öster med ett tresidigt kor på 1600- eller 1700-talet, i Ärtemark 1728. Typiskt är också den praktfulla inredningen från 1700-talet i s.k. provinsiell barock av mästarna, Schüffner, Schullström och Falk. 1800 lades yttertakets om med skiffer istället för spån och det platta innertaket ombyggdes till ett tunnvalv. 1893 genomfördes en tidstypisk renovering, med ganska omfattande förändringar av kyrkan i nygotisk stil, bl a de spetsbågiga fönstren och fasaddekor. I kyrkan förvaras ritningar av Helgo Zettervall, omarbetade av Fredrik Lilljekvist, två av dåtidens mest kända arkitekter. Vid samma tillfälle uppfördes västtornet och en fristående klockstapel revs. Inne i kyrkan ersattes de äldre slutna bänkarna med nya öppna, taket kläddes med pärlspontpanel och altarpuppssatsen och predikstolen övermålades i vitt och guld. På den senare togs också dörren och delar av trappbarriären bort. Kyrkans stengolv byttes mot ett trägolv.

Nästa större renovering genomfördes 1937 efter handlingar av arkitekt Ärland Noreén, Kungliga byggnadsstyrelsen. Även denna renovering var tidstypisk genom sin ambition att söka återskapa en äldre karaktär efter de, som man uppfattade, negativa förändringarna från renoveringen 1893. Tornet byggdes om till en stabilare konstruktion samtidigt som de nygotiska stildragen tonades ner. Nya fönster sattes in med antikglas och blyspröjs i innerbågarna. I koret sattes två fönster mot öster igen och en ingång till långhuset mot söder ersattes med ett fönster. Innertaket pärlspontpanel togs bort och i koret lades kalkstenplattor. Altarpuppssatsen och predikstolen rekonstruerades och konserverades samtidigt som altarringens och läktarens barriär täcktes med släta skivor på tidstypisk manér. Predikstolens dörr med överstycke återställdes och den öppna bänkinredningen från 1893 förändrades till den nuvarande slutna.

Den senaste större renoveringen genomfördes 1986-87 efter handlingar av arkitekt Magnus Wångblad, Trollhättan. Både exteriöra och interiöra åtgärder genomfördes. Interiört sökte man även här att återskapa saker som förändrats vid tidigare renoveringar. Färgsättningen med marmoreringar och ådringsmålningar återknöt till tiden före 1893. Altarringens och läktarbarriärens balusterdockor togs fram eller nytillverkades med de äldre som förebild. Konservatorsarbeten genomfördes på predikstolen och altarpuppssatsen. Samtidigt tillkom läktarunderbyggnaderna med en ny läktartrappa som ersatte den tidigare i vapenhuset. Mot söder inreddes toalett och städskrub. Exteriört återskapades västportalens utseende till tiden före 1937, då den bl a kläddes in med plåt. Fasaden omputsades och taket genomgick en översyn och reparation.

KULTURHISTORISK KARAKTERISTIK OCH BEDÖMNING

ÄRTEMARNS KYRKA och kyrkplats har lång kontinuitet. Läget på udden i sjön Ärtingen är karaktäristiskt för norra Dalsland där sjösystemen haft stor betydelse för kommunikationerna, socknarnas gränser och kyrkornas placering. Vid kyrkan finns den tidigare kyrkojorden med det betecknande gårdsnamnet Stommen och en bit norr härom ett mindre sockencentrum med bl a skola och en fd prästgård. Kyrkan är medeltida med en byggnadshistoria som speglar olika perioders förutsättningar och ideal. Kyrkans förlängning åt öster med tresidigt kor är karaktäristiskt för 1600- och 1700-talen liksom den praktfulla barockinredningen, altarpuppssats och predikstol. Tidstypiskt är också 1893 års renovering med nygotiska stildrag då också tornet tillkom. En välbevarad inredningsdetalj från 1893 är den nyklassicistiska orgelfasaden. Tidstypisk är också den tillbakablickande renoveringen 1937, med syfte att återställa en del av 1800-talets förändringar och skapa upplevelsen av kyrkorummets tidigare utformning. Den senaste större renoveringen 1986-87, vilken präglar kyrkans färgsättning, har i sin tur inneburit ett visst återställande av förändringar från 1937 samt ett tidstypiskt nytillskott av läktarunderbyggnad.

ATT SÄRSKILT TÄNKA PÅ i förvaltning och användning av kyrkan och kyrkomiljön:

- kyrkan och kyrkplatsen har lång kontinuitet
- det medeltida murverket utgör i sig ett omistligt historiskt dokument
- kyrkans medeltida inventarier; den ovanligt väl genomarbetade täljstensdopfunten och den ovanliga stavkorshällen
- kyrkans långa byggnadshistoria som visar olika tiders förutsättningar och ideal
- kyrkans bevarade 1700-talsinredning, altarpuppssats och predikstol i provinsiell barockstil
- den nyklassicistiska orgelfasaden från 1893

ÖDSKÖLTS KYRKA

Bengtsfors kommun

BESKRIVNING OCH HISTORIK

Kyrkomiljön

Ödskölt är en medeltida socken belägen i norra Dalslands skogs- och bruksbygder och har sedan reformationen varit annexförsamling till Steneby. Socknen domineras av skogbevuxen bergterräng och sandmoar samt spridd dal- och höjdbebyggelse. Ödskölt delas av det ändmoränstråk som sträcker sig från Norge genom Dalsland i nordvästlig-sydostlig riktning. Dess sträckning utgör också en tydlig kulturgräns mellan det nordliga Skogsdal, som har mycket gemensamt med Värmland, och de sydligare delarna av Dalsland som i öster är mer orienterat mot Västergötland och i väster mot Bohuslän. Kulturgränsen är bl a omnämnd som en gräns mellan olika religiösa inriktningar som schartaunism mot frikyrklig väckelse. Ändmoränstråkets sträckning genom Ödskölt, de s.k. Ödskölts moar, är ett vidsträckt område som bl a använts som militärt övningsfält under 1700- och 1800-talen.

Kyrkan och socknens gamla centrum är beläget i norra kanten av Ödskölts moar. Alltorp, omkring en kilometer österut, var mellan åren 1693 och 1941 tingsplats för Vedbo härad, det område som idag utgör Bengtsfors och Dals-Eds kommuner. Alltorp är en välbevarad bebyggelsemiljö med det byggnadsminnesförklarade f d

tingshuset med häkte samt det gamla gästgiveriet. Ödskölt saknar tätortsbebyggelse. Ett par kilometer norr om kyrkan finns samlad egnahemsbebyggelse vid det som blev bygdens centralplats då en station förlades här för Uddevalla-Lelångens järnväg 1895.

Kyrkan är av timmer och ursprungligen från 1726. Den är högt belägen på en grusås med utsikt mot sjön Iväg i norr. Väster om höjden finns en dalgång med en bäck. Längs en äldre sträckning av väg 172 i kanten av dalgången finns i närheten av kyrkan en mindre bebyggelsesamling med några enstaka bostadshus och gårdsbebyggelse. Själva kyrkoanläggningen innefattar kyrkan med omgivande kyrkogård. På kyrkogårdens norra del finns en fristående klockstapel (1959-60) och en ekonomibyggnad (ca 1930). Till kyrkoanläggningen hör också ett församlingshem (ca 1980) beläget söder om kyrkogårdsmuren intill en parkeringsplats och en gräsplan.

Kyrkoanläggningen

Kyrkogårdens äldsta del har en kvadratisk form kring kyrkans alla sidor. Den har sedan utvidgats mot öster 1911 och mot söder 1988. Kyrkogården renoverades i mitten av 1950-talet av trädgårdsarkitekt Samuel Kaldén, Karlstad. De båda äldre delarna har en rektangulär form och inramas av en kallmur vars äldsta delar

är från 1870-talet. Kyrkogårdens yngsta del från 1988 inramas av låga häckar. Vid kyrkogårdens huvudentré mot söder finns grindar av svart smidesjärn och stolpar av natursten. Mot väster utgör muren en terrassering i slänten ned mot landsvägen. Där finns en entré som inte längre brukas, också den med svarta smidesgrindar och stolpar av natursten. Gångarna på kyrkogården är grusade, förutom gången mellan entrén i söder och vapenhuset i kyrkans västra del som är belagd med konststensplattor. Gravarna är huvudsakligen gräsbevuxna, ett fåtal grusade finns närmast kyrkan. Enstaka smidda gravkors av varierande ålder förekommer. Norr om kyrkan finns en äldre grav murad av stora hällar; den Schröderska familjegraven för kontraktsposten och kyrkoherden i Steneby Carl Gustaf Schröder (1755 – 1820) och hans hustru. På kyrkogårdens yngsta del finns spridda gravar och en minneslund inramad av en grupp björkar. I närheten står ett träkors med en metallplatta som berättar att kyrkogården invigdes 1988 av biskop Bengt Wadensjö.

Klockstapeln, uppförd 1959-60, är en öppen konstruktion med bjälkar och spira klädda med svartmålat spån. Spiran kröns av ett förgyllt kors på en glob. I klockstapeln hänger tre klockor varav den ena troligen är den äldsta i bruk i Sverige. Genom klockans form och inskription har den daterats till 1100-talet. Klockstapeln uppfördes för att skydda klockorna från brand. De hängde tidigare i kyrkans torn. Ekonomibyggnaden, intill norra kyrkogårdsmuren, är en enkel byggnad med vit locklistpanel och sadeltak täckt av betongpannor.

Kyrkan är uppförd i trä 1726 men dess nuvarande form är huvudsakligen ett resultat av en ombyggnad 1862 och västtornets tillkomst 1894. Kyrkan består av en enda långsmal byggnadskropp med rakslutna gavlar mot öster och väster. I öster finns en sakristia och innanför denna koret. I väster finns ett vapenhus. Kyrkans stomme är av timmer förutom den år 1862 mot öster förlängda delen av stolpkonstruktion. Fasaderna består av ljusgrå locklistpanel och sadeltaket är valmat mot öster och täcks av svart glaserat tegel. I öster finns en takryttare med spira täckt av kopparplåt och krönt av ett kors. Torntaket är också täckt av kopparplåt och kröns av en sluten lanternin med en koppartäckt spira och kyrktupp. Tornluckorna har snedställd profilerad panel. På var långsida finns fyra stora rektangulära fönster med vita foder och ljusblå bågar. De är smårutindelade med blyspröjs och antikglas i ytterbågarna. Ett likadant fönster finns på östra gaveln. På västgaveln finns två kvadratiske fönster till läktaren av liknade typ och ovan dessa ett runt småspröjsat tornfönster. Även i gavlarna under tornet, på norr- och sydfasaderna, finns runda fönster. Kyrkporten i väster utgörs av en kopparklädd pardörr och ingången i nordost, till förrummet vid sakristian, är en enkelt utformad dörr med brun lockpanel.

Kyrkorummet ger liksom kyrkans exteriör ett något långsmalt intryck och präglas av träinredning. Det lackade trägolvet är förhöjt ett steg i koret. Innanför altarringen ligger ekparkett, förhöjd ytterligare ett steg. Väggarna täcks av en ljus gul slätpanel med knutlådor längs långsidorna. Tredingstaket av slätpanel är målat med s.k. kvastteknik i en gråblå kulör liksom de fyra synliga takbjälkar som löper tvärs över rummet. Taklisten är marmorerad i rött. Dörrarna i kyrkorummet är målade i ådrings- och svampteknik i grå kulörer. Långsidornas stora kvadratiske fönster har antikglas och blyspröjs i ytterbågarna. Altaret av trä har grålaserade sidor och en skiva av brun fanér. Altaruppsatsen i provinsial barock från 1769 är utförd av bildhuggaren Isac Schullström. Det är utformat i en våning ovanför nederdelen, predellan, och kröns av ett triangelformat brutet gavelfält med segerlammet överst flankerat av två basunänglar. I centrum finns en kalvariegrupp med Kristus på korset. Gruppen flankeras av Moses och Aron samt dubbla marmorerade kolonner med förgyllda joniska kapitäl. Altaruppsatsens sidor pryds av förgylld växtornamentik. I sakristian finns en äldre altartavla, enligt uppgift inköpt tillsammans med en predikstol från Åninskogs kyrka 1729. Altarringen i kyrkorummet är halvcirkelformad med halva svarvade balusterdockor, ljus marmorerade med förgyllda lister på överdelarna. Predikstolen på norra sidan av koret är relativt enkelt utformad, troligen vid en renovering 1925-27. Den är uppbyggd på ett fundament av slätpanel och korgen pryds av inramade långsmala figurmålningar föreställande bl a evangelisterna. Predikstolen saknar baldakin. Liksom de flesta andra dalsländska kyrkorna har Ödskölt en medeltida dopfunt, daterad till ca 1200, och i likhet med övriga kyrkor i norra och västra delen av landskapet är denna av täljsten, men de spiralvridna räfflorna på skaftet är unikt för Dalsland. De öppna bänkarna är indelade i två kvarter och anslutna till långväggarna. De fick i stort sin nuvarande utformning vid en renovering 1925-27 men färgsättningen är från 1992-93, liksom huvuddelen av kyrkorummet i övrigt. Gavlarnas speglar är målade i marmorering- och svampteknik i bl a rött och ådringsmålning i grönt. Ryggar och skivor är ådringsmålade i rött. Läktaren i väster bärs upp av avfasade pelare, marmorerade i grönt. I barriärens mittparti finns inbyggda orgelpipor och en förgylld lyra. Barriärens sidopartier består av marmorerade fält med omgivande ådringsmålning. Orgeln är från 1961 och har en modernistiskt utformad fasad i ljus furu.

Byggnadshistorik

Kyrkans nuvarande utseende är ett resultat av flera omfattande förändringar. På platsen fanns troligen en träkyrka under medeltiden vilken revs ner till grunden när den nuvarande kyrkan uppfördes 1726. Fram till 1862 var kyrkan en tämligen liten byggnad med en fristående klockstapel i trä. Den kraftiga befolkningstill-

växten under 1800-talet föranledde då en omfattande om- och tillbyggnad. Kyrkan förlängdes åt öster med 9 meter med ett nytt korparti i stolpkonstruktion till skillnad från de äldre timmerväggarna. Troligen insattes då en kordörr mot söder. Interiören förvandlades från ett litet intimt ”med gammaldags målningar ut-sirat” kyrkorum till ett oproportionerligt, kalt, ödsligt och mycket ljust rum. I taket fanns målningar av H G Schüffner, ”Guds målare på Dal och i västra Värmland” som övermålades med vitt. Kyrkan fick också nya större fönster. Symptomatiskt för 1800-talets renoveringsåtgärder var också den renovering som Schullströms altarpuppssats från 1749 genomgick 1880, samtliga ytor spacklades och övermålades med i huvudsak blått, vitt och metallguld.

1894 tillkom tornet efter en ritning av arkitekt Fredrik Lilljekvist, Stockholm och en skiss av folkskolläraren och klockaren Wilhelm Wirén. Ett liknande torn, ritat av samma arkitekt, byggdes två år tidigare på grannkyrkan Bäcke. Samtidigt med tornet tillkom de karaktéristiska gavarna på nord- och sydfasaden. Lanterninen under tornspiran var ursprungligen öppen men kläddes in vid nästa större renovering, 1925-27. En omnämnd orsak var problem med regnvatten som läckte in. Vid samma tillfälle omändrades också tornluckorna och hela tornet förstärktes. Interiört genomfördes ganska omfattande åtgärder. Väggarna kläddes med grå bröstningspanel och gulvit väv ovan denna, vilket ersatte en pärlspontpanel. De nuvarande bänkarna tillkom liksom den slutna läktarbarriären med de inbyggda orgelpiporna i mitten. Även predikstolen ny- eller ombyggdes då till dess nuvarande utseende. För färgsättning och dekorarbeten svarade konstnär Gösta Sundvall, Bergs säteri, Mellerud.

Även 1959-60 genomfördes en omfattande ombyggnad/renovering. Arkitekt var Karl Martin Westerberg, Stockholm och byggmästare Erland Göransson, Dals Långed. Den mot öster tillbyggda delen blev helt ombyggd av rest spontad plank. Kyrkorummet förkortades tre meter då en ny sakristia inreddes vid östväggen och koret flyttades västerut. Även i väster förkortades kyrkorummet då läktarunderbyggnaden med vapenhus, förråd och trappa till läktaren tillkom. Samtidigt revs ett befintligt vapenhus på västgaveln och en sakristia mot nordost. Innertaket höjdes och väggarna bands samman med tvärgående panelklädda bjälkar. Färgsättningen förändrades i kyrkan och konservering av altarpuppssatsen genomfördes av konservator Thorbjörn Engblad, Alingsås. Exteriöra förändringar var bl a omläggningen av taket med svart glaserat tegel samt kopparplåten på tornet och takryttaren.

Den senaste större renoveringen gjordes 1992-93. Kyrkorummet fick då en ny färgsättning i klarare och ljusare färger och altarpuppssatsen konserverades återigen.

För arbetena svarade konservatorerna Gunnar Eldh och Göran Bryntesson, Lysekil. Samtidigt togs den främsta bänkraden bort och mittgången förbands med koret genom en ramp. I vapenhuset inreddes en handikapp-toalett. Exteriört ommålades fasaderna och fönstren. Över vapenhusets ytterdörr uppsattes ett skyddstak.

KULTURHISTORISK KARAKTERISTIK OCH BEDÖMNING

Kyrkplatsen vid **ÖDSKÖLTS KYRKA**, med kontinuitet sedan medeltiden, har ett markant höjdläge i det kuperade och huvudsakligen skogbevuxna landskapet. Träkyrkan, ursprungligen från 1726, har genomgått flera omfattande om- och tillbyggnader. Dess nuvarande form och utsträckning är huvudsakligen ett resultat av förlängningen mot öster 1862 och tillkomsten av tornet 1894. Under 1900-talet har flera ombyggnader/renoveringar gjorts som berört såväl kyrkans exteriör som interiör. Kyrkorummet präglas av planförändringen 1959-60 då koret flyttades västerut och avskärmades med en östvägg mot sakristian. Karakteristiskt är också tredingstaket med de öppna bjälkarna som sammanbinder väggarna. I övrigt karaktäriseras kyrkorummet av träinredningen, bl a väggpanelen samt färgsättning från 1992-93. Ett tidsskikt från renoveringen 1925-27 utgörs av bänkinredningen, predikstolen och läktarbröstningen. Karakteristiskt är den praktfulla altarpuppssatsen från 1769 i provinsial barockstil av Isac Schullström. Liknande arbeten finns i flera av stiftets kyrkor.

ATT SÄRSKILT TÄNKA PÅ i förvaltning och användning av kyrkan och kyrkomiljön:

- kyrkans medeltida inventarier; täljstensdopfunten med skaftets ovanliga räffling och kyrkklockan från 1100-talet vilken troligen är den äldsta i bruk i Sverige
- altarpuppssatsen från 1769 i provinsial barockstil av Isac Schullström
- inredningsdetaljer från 1920-talet; bänkarna, predikstolen och läktarbröstningen
- den sammanhållande färgsättningen från 1992-93

DALS-EDS KYRKA

Dals-Eds kommun

BESKRIVNING OCH HISTORIK

Kyrkomiljön

Dals-Eds medeltida socken är den till ytan största i Dalsland, delvis gränsande mot Norge. Uppodlade dalgångsbygder finns i söder kring sjön Lilla Le samt Örekilsälven. Större delen av socken upptas dock av glest bebyggda skogsområden i norr. En stor mängd gravar från järnåldern visar att dalgångsbygden i söder tidigt var en centralbygd. Mellan Stora Les sydspets och Lilla Le åtskiljs sjöarna endast av en moränås, och här ligger kommunens enda tätort, Dals-Ed. Åsens sträckning utgör en tydlig kulturgräns mellan den i norr orienterade delen mot Värmland och områdena i söder som gränsar mot Västergötland och Bohuslän. Efter järnvägens öppnande 1879 utvecklades Ed till en betydande turistort. Samhället har under 1900-talet fortsatt att växa med handel och industri som bas vid sidan av turismen. Genom läget som gränsbygd finns flera skansar och befästningar från olika tider i trakten. Kyrkan och samhället ingår i ett större område av riksintresse för kulturmiljövården. Ur kyrklig synpunkt är Dals-Ed en gammal moderförsamling vars pastorat vid reformationen omfattade Nössemark, Håbol, Rölanda, Gesäter och Töftedal. Rölanda, Gesäter och Töftedal avskiljdes 1656 till ett eget pastorat. 1664 återgick dock Töftedal till Ed men överfördes ännu en gång, 1961, till Rö-

landa pastorat. 1998 upphörde dock Rölanda pastorat och Dals-Ed är åter moderförsamling i pastoratets ursprungliga omfattning, som också motsvarar dagens kommungränser.

Den stora vitputsade stenkyrkan (1797 och 1861-63) är belägen på en höjd vid Lilla Les östra strand. På platsen har funnits åtminstone två kyrkor tidigare, bl a en medeltida stenkyrka. På kyrkogården finns ett järnåldersgravfält. Området kring kyrkan är ett tidigare sockencentrum med skolbyggnader av olika ålder, ett f d ålderdomshem samt en f d sockenstuga, båda med funktion som församlingshem. På kyrkogårdens norra del fanns tidigare en prästgård, vars sista huvudbyggnad revs 1988. Längs höjden, och öster om kyrkotomten, leder en äldre landsväg kantad av en allé. Själva kyrkoanläggningen omfattar förutom kyrkan och kyrkogården, ett vitputsat bårhus med valmat skiffertäckt sadeltak (1952) och ett par ekonomibyggnader (1967 och 1980) med vit locklistpanel och sadeltak täckta av skiffer och papp.

Kyrkoanläggningen

Kyrkogården har en långsmal form i nord-sydlig riktning, huvudsakligen norr om kyrkan (öst-västligt orienterad), och har utvidgats i etapper åt detta håll. Den äldsta delen omger kyrkan med en närmast kvadratisk

form. Norr härom finns tre utvidgade områden med tillkomst vid mitten av 1950-talet, 1960-talets slut och den senaste invigdes 1992 på den tidigare prästgårdstomten. Kyrkogården är till största delen inramad av murar samt rader av lövträd. Längs östra sidan av utvidgningen från 1960-talet finns ett järnstaket. Längs de östra och västra sidorna gränsar kyrkogården mot vägar och i söder en parkeringsplats. Längs norra muren finns en gång- och cykelväg mot några villatomter. Huvudentrén finns rakt väster om kyrkan, utformad efter ritningar av arkitekt Fredrik Lilljekvist 1922 med en uppfartsväg och dekorativt utformade smidesgrindar med kraftigt markerade stolpar i muren. Den nordvästra entrén (1990) har utformats med en vitputsad modern stiglucka med sadeltak täckt av skiffer samt grindar och ett stiliserat kors av smidesjärn. I övrigt finns flera entréer till kyrkogården både med och utan grindar. De flesta gravarna finns på kyrkogårdens östra sida på grund av slutningen mot Lilla Le i väster. Gångar är huvudsakligen asfalterade, men flera är också grusade på den äldsta delen. Gravarna på kyrkogården är huvudsakligen gräsbevuxna med undantag för några enstaka grusade på den äldsta delen. Ungefär mitt på kyrkogården finns ett järnåldersgravfält.

Kyrkan av sten är tämligen stor och har en långsträckt form. På långhusets östra sida finns en smalare tresidigt avslutad korutbyggnad som också innehåller sakristia. I väster finns ett torn med vapenhus. Långhuset och koret är uppförda 1861-63 i den tidens klassiserande stil medan tornet, från 1797, avspeglar sin tids s.k. sengustavianska klassiserande stil. Ingångar till kyrkan finns genom vapenhuset i väster, mitt på norra och södra långsidorna samt i öster till sakristian. Kyrkans murar är vitputsade. Tornet är slätputsat medan långhuset och koret är spritputsade med släta fönster-, dörr- och hörnomfattningar. Vid syd- och nordportalerna finns utskjutande omfattningar formade som bågvälv med bl a försänkta svartmålade kors i putsen. På östra gavelspetsen är året 1863 markerat i putsen. Samtliga tak är skifferklädda. Långhuset täcks av ett sadeltak och korutbyggnaden mot öster av ett femsidigt valmat tak. Tornet har en skiffertäckt karnisformad huv och en plåtklädd öppen lanternin med huv och ett kors. Längs långhuset och korutbyggnaden finns släta takgesimsar och på tornet en kransgesims. Fasaderna genombryts av stora rundbågiga fönsteröppningar med smårutindeklade fönsterbågar i grå kulör. Ovan portarna mot väster, norr och söder finns halvmåneformade överljusfönster. Portarna, liksom sakristiedörren och tornets ljudluckor är svartmålade.

Kyrkorummet är stort och rymligt med vitputsade väggar. Takets trätunnvalv utgörs av lackad panel med taklist i röd lasering med äggstavsmotiv. Golvet av trä är lackat i gångarna och brunmålat i de förhöjda bänkkvarteren. Till vapenhuset och som innerdörrar till södra och

norra porten finns marmorerade och ådringsmålade parspegeldörrar i beige och gröna kulörer. De två enkeldörrarna till sakristian är täckmålade i grönt. De stora rundbågiga fönstren är målade i en grå kulör. Koret i öster är förhöjt och framför altaret finns ytterligare en förhöjning med ett litet podium i två steg. I korets golv är stenplattor lagda i en bågform som inramar dopfunten vid södra väggen. Dopfunten är av täljsten och daterad till 1200-talets förra hälft. Cuppan är rikt ornamenterad med rundstav, repstav och växtslingor. Korets inre smalare del avgränsas av altarringen och får ljus från stora fönster mot norr, söder och öster. I hörnen mellan korets yttre och inre del finns markerade pilastrar i väggen. Altaret av trä har marmorerade och ådrade spegelfält i beigebrun kulör. Altaruppsatsen från 1950 är utförd av skulptören Erling Valdeby och har tavlor målade av konstnär Gunnar Erik Ström, Göteborg. Den större, övre, tavlan föreställer Jesu bergspredikan och under denna finns en triptyk med motiven "Den förlorade sonen", "Jesus bär korset" och "Den barmhärtige samariten". Den övre tavlans barockinspirerade inramning har sidostycken med bl a akantusslingor och kröns av änglar och ett kors på en glob omgiven av solstrålar. Altarringen är femsidig med en öppen barriär av svarvade och grönt marmorerade balusterdockor. Som ben till en ambo finns ett par spiralvridna kolonner som utgjort en del av en ännu äldre altaruppsats. Kyrkans predikstol är enligt uppgift tillverkad 1710 av bildhuggare Nils Falk. I samband med det nya kyrkobygget på 1860-talet "avkläddes" den sin rika utformning i s.k. provinsiell barock. 1950 konserverades och "återkläddes" predikstolen. På korgen finns spiralvridna kolonner och träfigurer som föreställer Kristus och de fyra evangelisterna. Den åttkantiga baldakinen är bl a prydd med bladslingor och basunänglar.

Bänkinredningen är indelad i fyra kvarter. De slutna bänkarna är från 1950 med bevarade äldre dörrar. Ryggarna och sitsarna är rödbrunt ådringsmålade och skärmar, dörrar och gavlar har marmoreringar inramade av grön ådringsmålning. Läktaren i väster bärs upp av sex robusta kolonner, marmorerade och ådringsmålade i beige, bruna och gröna kulörer. Bröstningen (1950) har ett framskjutande mittparti och kvadratiska spegelfält. Princip vartannat fält innehåller citat från kända personer ur svenska kyrkans historia, övriga speglar är marmorerade. Läktarorgeln (1864) har en klassiserande fasad med bl a pilastrar och växtornamentik. På läktaren står ett draperat kors från 1860-talet, kyrkans tidigare altaruppsats. I koret står en modernistiskt utformad orgel från 1974.

Byggnadshistorik

Nuvarande kyrka är den tredje kända kyrkan på samma plats, troligen föregången av en medeltida stenkyrka, ersatt av en ny stenkyrka 1728. Enligt uppgift var Eds kyrka troligen en av Dalslands äldsta moderkyrka med

ett strategiskt läge i ett tidigt befolkat område. Kyrkans äldsta inventarium, dopfunten, har daterats till 1200-talets förra hälft. Kring kyrkan finns också en rik tradition om pilgrimsvandringar mot Nidaros under medeltiden. Till 1728 års kyrka uppfördes 1797 det nuvarande tornet och till tornet fogades sedan det nuvarande långhuset och koret 1861-63, då 1728 års kyrka revs. Från början planerades en korskyrka, för vilken det finns en ritning från 1857. Kyrkobygget ändrades dock till en långsträckt salskyrka. Det finns uppgifter att kyrkan uppfördes efter en utlånad ritning från Silbodalen i Värmland. Byggmästare i Dals-Ed var Johannes Torstensson från Sanne i Bohuslän.

Till det yttre har kyrkan bevarat sin utformning med tornet i sengustaviansk stil med tidstypisk karnisformad huv med långhus och kor typiskt för de stora nyklassiserande kyrkorna, s.k. Tegnér-lador från 1800-talets senare hälft. Yttre renoveringar har gjorts vid flera tillfällen med omputsningar och omläggning av skiffertaken. Fönstrens utformning är den ursprungliga även om vissa fönster bytts ut efterhand, liksom ytterdörrarna. Den senaste större yttre renoveringen genomfördes 1994, då även en del interiöra arbeten utfördes.

Kyrkorummets ursprungliga nyklassicistiska gestaltning har förändrats, huvudsakligen vid en omfattande renovering 1949-50 efter handlingar av arkitekt Axel Forssén, Göteborg. Renoveringen innehöll tillbakablickar mot 1700-talet. En påtaglig förändring var bytet av altarpuppas då 1860-talets draperade kors ersattes av en ny barockinspirerad uppsats av skulptören Erling Valdeby och konstnär Gunnar Erik Ström, Göteborg. Predikstolen från 1700-talet kläddes åter i 1700-talsdräkt i s.k. provinsiell barockstil delvis med ursprungliga delar men också med kompletterande nya. Ansvariga för arbetena var konservator K J R Johansson, Skövde och målarmästare Nils Bergholm, Ed. Bänkinredningen förnyades men med ursprungliga dörrar. Tunnvalvets lackade panel ersatte ett pärlsponttak från ca 1900. Läktarbröstningen förnyades med ett framskjutet mittparti och textade citat ur Svenska kyrkans historia. Sakristian bakom koret fick tak och kyrkan försågs med elektriskt ljus, värme, klockringning och orgelfläkt. Läktarunderbyggnad tillkom 1982 i samband med renovering under ledning av arkitekt Bror Johansson, Dals Ed. Underbyggnaden inrymmer kapprum, brudkammare och läktartrappa. Renoveringen 1994 innebar främst åtgärder av underhållskaraktär, bl a avfärgning av putsväggarna och målning av bänkarna samt konservering av predikstolen och altarpuppasen.

KULTURHISTORISK OCH KARAKTERISTIK BEDÖMNING

DALS-EDS KYRKA avspeglar platsens långa historiska kontinuitet, ett strategiskt läge i en tidig centralbygd. Kyrkplatsen ligger högt intill sjön Lilla Le och den nuvarande kyrkan har sannolikt föregåtts av två stenkyrkor på samma plats, varav en medeltida. På kyrkogården finns ett järnåldersgravfält och kyrkan ingår i ett riksintresseområde för kulturmiljövården. Vid kyrkan finns ett äldre sockencentrum med skolbyggnader av olika ålder, ett f d ålderdomshem (nu församlingshem) och en f d sockenstuga (också församlingshem). På kyrkogårdens norra del (utvidgad 1990) fanns också en prästgård, vars sista huvudbyggnad revs 1988. Den nuvarande vitputsade stenkyrkan är en stor långsträckt salskyrka. Långhuset med korutbyggnad är uppfört 1861-63 i tidens nyklassicistiska stil medan tornet, från 1797, är byggt i s.k. sengustaviansk stil. Kyrkans delar är sedan byggnadstiden exteriört bevarade medan det stora kyrkorummets ursprungliga nyklassicistiska karaktär har förändrats, främst vid en genomgripande renovering 1949-50 med bl a tillbakablickar mot 1700-talet. Vid renoveringen, under ledning av arkitekt Axel Forssén tillkom bl a trätunnvalvets lackade träpanel, altarpuppasen med tavlor av konstnär Gunnar Erik Ström och den tidstypiskt utformade läktarbröstningen.

ATT SÄRSKILT TÄNKA PÅ i förvaltning och användning av kyrkan och kyrkomiljön:

- kyrkan ligger inom ett riksintresseområde för kulturmiljövården
- järnåldergravfältet på kyrkogården och kyrkans föregångare visar på kyrkplatsens långa kontinuitet
- kyrkans välbevarade exteriör med tornets respektive långhusets olika stilideal
- kyrkans två altarpuppaser, det bevarade draperade korset från 1860-talet på läktaren, och den nu använda uppsatsen från 1950 i koret

GESÄTERS KYRKA

Dals-Eds kommun

BESKRIVNING OCH HISTORIK

Kyrkomiljön

Gesäter medeltida socken består av en smal och kuperad dalgångsbygd med omgivande skogsmarker. Huvudbygden domineras av jordbruksmark i det område där Töftedalsån sammanflyter med Örekilsälven. Förutom Rölunda och Töftedal gränsar Gesäter till Krokstad i Bohuslän och kommunikationerna har naturligt ofta följt vattnets väg längs dalgångarna. Här finns också traditioner om pilgrimsvandringar till Nidaros i Norge. Dalgångarna kring Töftedalsån och Örekilsälven utgör ett riksintresseområde för kulturmiljövården med ett ålderdomligt, betespräglad, ådalslandskap, fornlämningar och kulturhistoriskt intressant by- och gårdsbebyggelse. Gesäter är en av Dalslands minsta socknar och en utpräglad landsbygdsförsamling där jordbruk varit huvudnäring, med i allmänhet ganska små gårdar. Vid reformationen hörde Gesäter tillsammans med Rölunda, Töftedal, Nössemark och Håbol till Dals-Eds pastorat. Rölunda var sedan under lång tid moderförsamling då Rölunda, Gesäter och Töftedal 1656 avskiljdes till ett eget pastorat. 1664 återgick dock Töftedal till Ed men överfördes ännu en gång, 1961, till Rölunda. 1998 upphörde dock Rölunda pastorat och Dals-Ed är åter moderförsamling i pastoratets ursprungliga omfattning, vilken också motsvarar det som idag är

Dals-Eds kommun.

Gesäters timrade korskyrka från 1795 har troligen föregåtts av en medeltida träkyrka på samma plats. Kyrkan är högt belägen på en rullstensås väster om den trånga ravinen längs Örekilsälven. Omgivningarna domineras av dalgångens öppna kulturlandskap, inramat av skogklädda höjder. Intill kyrkan finns ett äldre skolkhus, numera allmänna samlingslokaler. Norr om det f d skolhuset, i kanten av kullen, finns en fast fornlämning, rester av en skans. Gården Prästebol, ca 500 m nordost om kyrkan, tillskapades som komministerboställe 1856 och fungerade i långt in på 1900-talet som församlingens prästgård. Själva kyrkoanläggningen omfattar kyrkan med omgivande kyrkogård samt en personal- och ekonomibyggnad (1992) väster om kyrkomuren.

Kyrkoanläggningen

Kyrkogården är liksom kyrkan relativt liten och består av en äldre huvuddel och en mindre utvidgning från 1995. Bortsett från den senare är kyrkogården sjuksidig, med den öst-västligt orienterade kyrkan i mitten, och omgiven av en kallmur samt rader med lönnar. Utvidgningen, mot öster, är ännu ej ianspråktagen för några gravar och domineras av gräsytor, busk- och häckplanteringar samt en gång av konststensplattor. Mot norr,

och vägen upp mot kyrkan, finns ett par svarta smidesgrindar. Till kyrkogården innanför murarna finns också två entréer med svarta smidesgrindar. Huvudentrén är numera i väster men ingången mot söder var huvudentré innan uppfartsvägen till kyrkan ändrades. Gångarna på kyrkogården liksom marken närmast kyrkan är grusade. Samtliga gravar är vända mot öster och några få av dem är grusade. Söder om kyrkan finns gravvården över komminister Daniel Sillén, prästson född i Gesäter 1869, och präst i församlingen från 1897 till sin död 1950.

Kyrkan, av timmer har en korsplan med tresidigt avslutat kor i öster, torn i väster och korsarmar mot norr och söder. Förutom ingången genom vapenhuset i tornets nedervåning finns ett litet vapenhus på södra korsarmen. Kyrkans planform är den ursprungliga sedan uppförandet 1795. Stommen av timmer är klädd med vitmålad locklistpanel. Långhusets och korsarmarnas avvalmade sadeltak är skiffertäckta. Även sadeltaket över vapenhuset på södra korsarmen är valmat och skiffertäckt men med annan typ av skiffer. På tornet finns två skiffertäckta takutsprång under en lanternin och en kopparklädd spira krönt av ett kors. Lanterninens öppningar är igensatta med bruna luckor. Ljudluckorna till klockvåningen är vitmålade som fasaden. Kyrkans fasader lutar delvis, främst korets norra sida men även tornet, defekter som enligt uppgift uppstått redan strax efter uppförandet. Portarna i de båda vapenhusen är brunmålade pardörrar. Dörrbladen mot väster har profilerad liggande panel. Fasaderna genombröts av stora segmentbågeformade fönster indelade i sex rutor. Bågarna är blåmålade med markerade grå foder i fasaden. Korets två östligaste fönster är spetsbågiga och i tre av korets fyra fönster finns glasmålningar.

Kyrkorummet har en enkel och ljus karaktär med sparsmakad inredning. Färgsättningen domineras av grå och vita kulörer med grå marmoreringar på dörrar, bänkar, läkarbröstning och kolonner. I norra korsarmen finns en avskärmning för en sakristia från 1980. Ingångar till kyrkorummet finns från vapenhuset i väster och från det lilla vapenhuset i södra korsarmen. Golvet är av trä och gråmålat. På väggarna sitter bred lockpanel, vitmålad ovan bänkarnas vägganslutning och grå i höjd med bänkarna. Taket består av ett vitmålat brädtunnvalv med en schablonmålad röd växtslinga i nederkant samt en enkel taklist i blått och rött. Parspegeldörrarna till de

båda vapenhusen är blåa marmorerade i grått. Fönstren har vita bågar med grå foder. Motiven i de glasmålade korfönstren är "Den barmhärtige samariten", "Den förlorade sonens återkomst" och vid dopfunten mot söder "Jesus välsignar barnen". Målningarna är utförda 1954 av konstnär Erik Abrahamsson, Göteborg.

Altaret är av trä och placerat mot östra korväggen. Altaruppsatsen i provinsiell barockstil har stora likheter med den i Rölunda och tillverkades vid samma tid, 1730, av bildhuggaren Nils Falk känd från många av stiftets kyrkor och målades 1734 av målarmästaren Abraham Habin, Uddevalla. Den är relativt liten men rikt utformad med sniderier och målningar. I centrum finns det vanliga krucifixet med Maria och Johannes, en kalvariegrupp omgiven av blåa druvklasar, akantusslingor och änglar. Överdelen domineras av ett utskuret segerlamm. Den ovala altarringen sluter tätt mot östväggen och har en öppen barriär av svarvade balusterdockor i grå kulörer. Predikstolen är placerad längst fram i långhusets norra sida. Den är samtida med kyrkan (1795) och relativt enkelt utformad med listverk och grå marmoreringar på korgen och trappbarriären. Den runda baldakinen har enkel träornamentik som listverk i nederkanten. Framför trappan finns en speciell påbyggnad (ca 1855) som ett bås för prästen, med ett gallerverk av snedställda lister och en dörr med överstycke som en figursågad rundad spets. Någon riktig sakristia har inte funnits i kyrkan förutom den lite större avgränsning som gjordes 1980 i norra korsarmen. Kyrkans dopfunt är placerad i korets södra del. Den är daterad till 1200-talet och tillverkad av täljsten. Kyrkan äger också en madonnabild i trä från 1200-talet vilken anses vara av särskilt högt konstnärligt värde, känd som "Gesätersmadonnan".

Bänkinredningen är indelad i flera kvarter, vägganslutna med undantag av norra korsarmens kortsida (sakristieavgränsningen) och i sydväst (läktartrappa). De slutna bänkarna är från 1932 med renoverade äldre dörrar. Bänkarna är färgsatta i grått med marmoreringar inramade av röd-blå lister på dörrar och skärmar. På läktaren finns enklare bänkar utan dörrar på båda sidor orgeln. Läktaren bärs upp av fyra grått marmorerade kolonner. Den raka bröstningen har marmorerade grå spegelfält med röda lister. Orgeln på läktaren är av det mindre slaget och inköptes 2002.

Byggnadshistorik

Gesäters kyrka är en av Dalslands fyra korskyrkor. Förutom Bolstads medeltida stenkyrka på Dalboslätten i sydost är de övriga tre av timmer och belägna på "Skogsdal" i norr. Laxarby kyrkas ålder är inte klarlagd men den bedöms vara uppförd vid 1600-talets mitt med korsarmarna tillfogade 1759. I Bolstad tillkom korsarmarna omkring 1760. De två övriga, Gesäter (1795) och Håbol (1793-94) har ursprungliga korsarmar. Ritningar till Håbols kyrka uppgjordes av byggmästaren Olof Håkansson från Ekshärad i Värmland, byggmästare för flera kyrkor i Värmland och Dalsland. Han avled dock under byggtiden och byggmästare Erik Göthberg övertog ansvaret. Göthberg var sedan också ansvarig för kyrkbygget i Gesäter. Kyrkan i Gesäter, liksom den Håbol med ett par mindre undantag, har bevarat sin ursprungliga planlösning men genomgått en del förändringar såväl exteriört som interiört. Timmerstommen kläddes ca 1825 med locklistpanel, ursprungligen faluröd, och som vitmålades 1899. Omkring 1855 togs också de två korfönstren på sidorna om altaret upp.

Under 1900-talet har kyrkan genomgått ett par större renoveringar som ger prägel åt interiören. Viktiga byggnadstekniska åtgärder genomfördes 1932 då röt-skadade delar av timmerstommen och takkonstruktionen byttes liksom innertaket. Samtidigt omskapades också bänkinredningen. Ansvarig arkitekt var Erik Lundgren, Göteborg. Nästa större renovering genomfördes efter handlingar av arkitekt Axel Forssén, också Göteborg, känd från många västsvenska kyrkorestaureringar. Till större åtgärder kan också räknas en hel interiör ommålning, vars färgsättning delvis bevarats. I koret tillkom glasmålningarna i tre av fönstren efter arbeten av konstnären Erik Abrahamsson, Göteborg. I vapenhuset breddades dörrarna och pärlspontpanel togs bort för att blottlägga timmerväggarna. Kyrkan fick också elektrisk värme och belysning. Altartavlan konserverades av konservator K R J Johansson, Skövde. 1955 konserverades också madonnafiguren från 1200-talet av konservator Oskar Svensson, Stockholm. 1980 tillkom avgränsningen för ett sakristierum i norra korsarmen efter ritningar av arkitekt Bror Johansson, Ed. Samtidigt insattes nya fönster i kyrkan. Större renoveringsarbeten av underhållskaraktär har sedan utförts 1985 (förstärkning och rätning av tornet), 1988-89 samt 1998 (bl a exteriöra och interiöra målningsarbeten) och 1995 (omläggning av skiffertaket samt byte av hänggrännor och stuprör). 2002 tillkom kyrkans nuvarande orgel.

KULTURHISTORISK KARAKTERISTIK OCH BEDÖMNING

GESÄTERS KYRKA har ett ovanligt framträdande höjdläge, omgiven av öppen odlingsmark i Örekilsälvens dalgång, en del av ett riksintresseområde för kulturmiljövården. Kyrkplatsen är troligen medeltida och den timrade lilla korskyrkan tros ha föregåtts av en träkyrka på samma plats. Till kyrkans medeltida inventarier hör dopfunten och en madonnafigur av hög konstnärlig kvalitet. På höjden invid kyrkan finns ett tidigare skolhus och några hundra meter därifrån en tidigare prästgård med namnet Prästbol. Kyrkan är en av Dalslands fyra korskyrkor och har bevarad ursprunglig planlösning sedan uppförandet 1795. Förutom korsarmarna är det tresidiga koret ett tidstypiskt karaktärsdrag. Bevarat från 1700-talet är också predikstolen (1795) samt altarpopsatsen tillverkad av bildhuggaren Nils Falk 1730 i provinsiell barockstil. Kyrkorummet har en enkel och ljus karaktär med sparsmakad inredning. Färgsättningen domineras av grå och vita kulörer med grå marmoreringar på dörrar, bänkar, läktarbröstning och kolonner. I koret finns glasmålningar från 1954 och i norra korsarmen en avskärmning för en sakristia från 1980.

ATT SÄRSKILT TÄNKA PÅ i förvaltning och användning av kyrkan och kyrkomiljön:

- kyrkan och kyrkplatsen utgör en del av ett riksintresseområde för kulturmiljövården
- kyrkan, med bevarad ursprunglig planlösning från 1795 är en av Dalslands fyra korskyrkor
- den bevarade 1700-talsinredningen, predikstolen och altarpopsatsen
- det speciella "prästbåset" intill predikstolen
- den vägganslutna bänkinredningens betydelse för kyrkorummets karaktär
- kyrkorummets ljusa och enkla karaktär

HÅBOLS KYRKA

Dals-Eds kommun

BESKRIVNING OCH HISTORIK

Kyrkomiljön

Håbol är en medeltida socken i norra Dalslands sjörika skogsbygder. Bebyggelsen liksom odlingsmarken är gles och utspridd. Håbol har så långt man vet varit annexförsamling till i Eds pastorat tillsammans med Nössemark. Ursprungligen, och åter sedan 1998, hör också Rölanda, Töftedal och Gesäter till pastoratet som också motsvarar området för Dals-Eds kommun. Känt från Håbol är den sägenomspunna Håbolssläkten. Dess anmoder var Catharina Bågenholm (1742-1814). Catharina, var en inflytelserik kvinna som skänkte mark och bekostade bygget av Håbols kyrka (1793-94) Enligt uppgift föddes Catharina Bågenholm i den s.k. Gäserudsstugan i Håbol. Huset är byggnadsminne och en av Dalslands äldsta profana byggnader, enligt traditionen från 1600-talet.

Håbols timrade korskyrka, invigd 1794 har sannolikt föregåtts av en medeltida träkyrka. Kyrkan är centralt belägen i socknen. Invid kyrkan finns gården Stommen, öppen odlingsmark och en mindre vägkorsning där landsvägarna mot Nössemark, Ed och Bengtsfors möts. Kyrkan är relativt högt belägen och kring kyrkan finns ett mindre sockencentrum med en f d sockenstuga och skola (1887, nu privatbostad), ett modernt

församlingshem samt en prästgård som fortfarande är i bruk. Nuvarande huvudbyggnad ersatte 1953 en äldre byggnad på samma plats och på andra sidan vägen finns en ladugårdsbyggnad bevarad. Några hundra meter nordost om kyrkan, finns en mindre bebyggelsesamling med villor/egna hem av varierande ålder, en f d skola, en nedlagd butik samt en idrottsplats. Själva kyrkoanläggningen omfattar kyrkan med omgivande kyrkogård, kyrkstallar (1888), bårhuset (1964) samt det närbelägna församlingshemmet (1993). De låga faluröda kyrkstallarna var ursprungligen privata men tillfördes församlingen 1914. Bårhuset är klätt med vit locklistpanel och det valmade sadeltaket skiffertäckt. Församlingshemmets fasad består av ljusblå locklistpanel.

Kyrkoanläggningen

Kyrkogården har en långsträckt, nästan rektangulär form i nord-sydlig riktning med kyrkan ungefär i dess mitt. Byggnaden är orienterad i öst-västlig riktning med koret mot ostsydost. Området söder om kyrkan samt begränsade delar närmast kyrkan mot de övriga väderstrecken utgör kyrkogårdens äldsta delar. Mot väster och norr mer än fördubblades kyrkogården vid en utvidgning 1927 efter ritningar av arkitekt Allan Berglund, Göteborg. Kyrkogården omgärdas av en kallmur. Äldre mursträckningar finns kvar på kyrkogården längs

1927 års utvidgningar och motsvarar terrasseringar då marken sluttar mot norr och väster. Entréer finns i alla väderstreck. Mot söder finns en äldre smidesgrind på stolpar av natursten och mot väster utgörs entrén av ett par kraftiga stenstolpar krönta av stenklot med järnkors. Gångarna på kyrkogården är samtliga grusade. På den södra delen finns enstaka grusade gravar samt gravvårdar av gjutjärn. Söder om kyrkan finns ett triangulärt mindre område av kyrkogården markerat med en täljsten som "Högekils lägerstad", vilket erinrar om den tid då varje hemman hade sitt speciella gravområde. Gården Högekil har anknytning till den s.k. Håbolssläkten och här är bl a tre av de sju bröderna, "Håbolsgossarna", begravda. I närheten, intill kyrkans södra vägg står en minnessten över deras mor "Catharina Bågenholm, 1742-1814, donerade området till denna kyrka".

Kyrkan, av timmer har en korsplan med tresidigt avslutat kor i öster, torn i väster och korsarmar mot norr och söder. Mot öster finns en utbyggd sakristia. Förutom entrén mot väster till vapenhuset i tornet finns en port mot söder med ett utbyggt vindfång liksom en dörr till sakristian från öster. Förutom sakristian (1874) och vindfånget mot söder (troligen ca 1900) är kyrkans planform den ursprungliga. Stommen av timmer är klädd med vitmålad bred locklistpanel. Långhusets och korsarmarnas valmade sadeltak är skiffertäckta. Även sadeltaket över vapenhuset liksom tornhuven är skiffertäckt. På huven finns en öppen lanternin vars svängda tälttak liksom ett kors på en glob är av plåt. Även det flacka taket över vindfånget på södra korsarmen är plåttäckt. Längs tornhuven och lanterninen löper kransgesimser. Fasaderna genombryts av stora segmentbågeformade ljusa grågröna fönster med blyinfattat antikglas i ytterbågarna. I koret finns målade innerfönster vars mönster avtecknas på utsidan. Även kyrkportarna, i vapenhuset mot väster och i södra korsarmen, har segmentbågeformade avslutningar upptill. De är båda stora pardörrar med profilerad snedställd panel. Porten mot väster, liksom sakristiedörren mot öster, är tjärade medan södra porten har lackad fas-spontpanel.

Kyrkorummet är sparsmakat inrett och ger ett dämpat intryck. Rummets gestaltning präglas av en stor renovering 1950 bl a med en färgsättning dominerad av relativt ljusa gröna färger. Koret i öster är förhöjt och i väster finns en orgelläktare. Ingångar till kyrkorummet finns från vapenhuset i väster, i södra korsarmen och från sakristian bakom koret. Golvet är av lackat trä. Väggarna är vitputsade med en grön bröstningspanel, sammanbyggd med de väggfasta bänkarna. Taket är ett tunnvalv med grönmålade breda brädor. Parspegeldörrarna mot väster och söder samt enkelspegeldörren till sakristian i öster är ådringsmålade i gröna kulörer. Även fönstren är målade i gröna kulörer. Korfönstren

mot öster har glasmålningar från 1950 av konstnär Torsten Nordberg, Stockholm. Motiven föreställer scener ur Jesu liv.

Altaret är av trä och är mörkgrönt ådringsmålade. Altaruppsatsen består av en oljemålning med ett ramverk i enkel nygotik. Ramverket är från 1903 och tavlan från 1911, målade och skänkta av den norske konstnären Mauritz Drougge med motivet "Jesus i Getsemane". Tavlan ersatte ett förgyllt fristående kors som i sin tur, 1874, ersatt en tavla "Nattvardens instiftan". Den femsidiga altarringen ombyggdes 1950 då den inkläddes med släta grönmålade skivor med mörkare gröna lister som markerar spegelfält. Predikstolen är samtida med kyrkan (1794) och troligen tillverkad av samma snickare som predikstolen i grannkyrkan Nössemark. Den i grönt ådringsmålade predikstolen är relativt enkelt utformad med fält mellan pilastrar på korgens sidor. Baldakinen har en höjdsträvande huv med en kraftigt profilerad gesims. Till trappan finns en portal. Kyrkans dopfunt är placerad i korets södra del, tillverkad av täljsten och daterad till 1200-talets första hälft. Enligt traditionen skall den vara huggen i Sannerud i Håbol.

Bänkinredningen är indelad i flera vägganslutna kvarter, vilka täcker norra och södra korsarmarna samt större delen av långhuset. De öppna bänkarna, från 1950, är tidstypiskt utformade med rektangulära gavlar vars speglar liksom bänkskärmarna är grönt ådringsmålade med gula och röda lister. Orgelläktaren i väster bärs upp av fyra enkla kolonner under bröstningens framskjutande mittparti. Bröstningen och kolonnerna är liksom övrig inredning färgsatt i grönt. På bröstningen finns räfflade spegelfält från 1950-talet med tidstypisk s.k. karosseripanel.

Byggnadshistorik

Håbols kyrka är en av Dalslands fyra korskyrkor. (Bolstad, Laxarby, Gesäter). Ritningar till Håbols kyrka uppgjordes av byggmästaren Olof Håkansson från Ekshärad i Värmland, ansvarig bl a för kyrkbyggen i Torrskog, Dalsland samt Karlunda och Norra Ny i Värmland. Han avled dock under byggtiden och byggmästare Erik Göthberg övertog ansvaret. Göthberg var sedan också ansvarig för kyrkbygget i Gesäter. Olof Håkansson var också byggmästare för Nössemarks kyrka (1790-94), grannsocken till Håbol. I Håbol och Nössemark var också Catharina Bågenholm i Håbol till stor del inblandad i kyrkbyggena. Sannolikt har kyrkan i Håbol föregåtts av en medeltida träkyrka. Uppgifter om var den legat och hur den sett ut är dock oklara och delvis motsägelserfulla.

Håbols nuvarande kyrka är i väsentliga delar exteriört bevarad sedan uppförandet. Sakristian byggdes till mot öster 1874 och vindfånget mot söder (ca 1900). Kyrkan var från början försedd med skiffertak, skänkt av brukspatron Uggla på Billingsfors bruk. Enligt uppgift

kalkades timmerväggarna på insidan 1803 och brädfodrades på utsidan 1829. Troligen rödfärgades dock utsidan första gången 1803. 1887 vitmålades träpanelen för första gången. 1874 genomgick kyrkan en tidstypisk renovering med syfte att få ett ljusare och stramare kyrkorum. Väggarna och taket (tidigare himmelsblått med mörkblå taklist) vitmålades och de gröna och blyinfattade fönstren byttes mot nya vita med klarglas. Den målade altartavlan "Nattvardens instiftan" byttes också mot ett nyklassicistiskt förgyllt kors med en törnekrona. Även 1903 genomfördes en renovering av liknade slag då väggarnas puts kläddes med pärlspontpanel till fönsterhöjd och med vitmålat papper ovan panelen. De slutna bänkarna byttes mot öppna i nygotisk stil. Även altartavlans nya ramverk var i nygotisk stil och bänkarna, predikstolen och altarringen tycks ha målats i ekimitation. Samtidigt sattes en dörr i norra korarmen igen och två kaminer installerades. 1911 förändrades altaruppsatsen igen då korset byttes mot den nuvarande oljemålningen "Jesus i Getsemane" av den norske konstnären Mauritz Drougge.

1950-51 genomgick kyrkan sin hitintills största renovering med flera exteriöra och interiöra åtgärder. En större renovering började planeras redan 1934, inför kyrkans 150-årsjubileum. Förslag upprättades av arkitekt Einar Lundberg, Stockholm, vilket sedan också kom att omarbetas av honom. Einar Lundberg har ansvarat för ett flertal kyrkorestaureringar i stiftet. Renoveringen fick karaktären av en återrestaurering efter det sena 1800-talets och sekelskiftets förändringar. Byggmästare var Åke Andersson, Håbol. Få förändringar har sedan skett i Håbols kyrka och kyrkorummet präglas tydligt av helhetsgestaltningen från renoveringen 1950-51. Rummet dämpades ned ljusmässigt och fick en färgsättning av ljusa gröna kulörer. Väggarna putsades med kalkbruk och försågs med en spegelboasering som bröstningspanel. Samtidigt insattes nya fönster och dörrar. Sekelskiftets nygotiska "parkbänkar" byttes mot nya med rektangulära gavlar. I koret höjdes golvet, predikstolen byggdes delvis om och altarringen fick en tidstypisk inklädnad av släta skivor. Förutom nya fönster med blyinfattade antikglas tillkom glasmålningarna i de två östliga korfönstren. Under läktaren gjordes en mindre underbyggnad för att dölja läktartrapporna och ordna förvaringsskrubbar. Samtidigt installerades elektriskt ljus och värme. Exteriört lades bl a skiffertaket om och nya förenklade fönsterfoder ersatte foder från 1800-talet. 1996-97 utfördes en underhållsrenovering med bl a en exteriör och interiör ommålning av väggarna samt omläggningar och lagningar av skiffertaken.

KULTURHISTORISK KARAKTERISTIK OCH BEDÖMNING

HÅBOLS TIMRADE KORSKYRKA, uppförd 1790-94 är belägen på platsen för en trolig medeltida föregångare av trä. Kyrkan är relativt högt belägen i den skogrika och kuperade socknen där omgivningarna kring kyrkan är ett av de få uppodlade områdena. Närmast kyrkan finns ett mindre sockencentrum med ett församlingshem, en fd sockenstuga och skola, samt en prästgård. Förbi kyrkan leder två generationer av en mindre landsväg. På kyrkogården märks bl a en täljsten som markerar "Högekils lägerstad" ett minne från den tid då varje hemman hade sin speciella begravningsplats. I närheten finns också en minnessten över den ryktbara Catharina Bågenholm som bekostade stora delar av kyrkbygget. Kyrkan är en av Dalslands fyra korskyrkor och har i stort bevarad ursprunglig planlösning sedan uppförandet 1793-94. Förutom korsarmarna är det tresidiga koret och det branta sadeltaket tidstypiska karaktärsdrag. Bevarad från ursprunget är också predikstolen. Kyrkorummet är sparsmakat inrett och ger ett dämpat intryck präglad av en helhetsgestaltning från en stor renovering 1950-51 då stora delar av inredningen förnyades och färgsättningen, dominerad av relativt ljusa gröna färger tillkom.

ATT SÄRSKILT TÄNKA PÅ i förvaltning och användning av kyrkan och kyrkomiljön:

- kyrkans delvis gemensamma tillkomsthistoria med kyrkorna i Nössemark och Gesäter
- kyrkan, med i stort bevarad ursprunglig planlösning från uppförandet 1790-94, är en av Dalslands fyra korskyrkor
- den i väsentliga delar bevarade ursprungliga exteriören
- den bevarade ursprungliga predikstolen, likadan och troligen tillverkad av samma person som gjorde predikstolen i Nössemarks kyrka.
- den bevarade helhetsgestaltningen från renoveringen 1950-51
- de välbevarade kyrkSTALLARNA med ovanligt många spiltor

NÖSSEMARKS KYRKA Dals-Eds kommun

BESKRIVNING OCH HISTORIK

Kyrkomiljön

Nössemark är en medeltida socken belägen i Dalslands nordvästra hörn, gränsande till Norge. Socknen breder ut sig på båda sidor om Stora Le med kyrkan belägen vid en vik på sjöns västra sida. Den långsmala sjön ingår i ett flera mil långt sjösystem i Dalsland och Värmland med anslutning till Dalslands kanal. Nössemarks bebyggelse har dominerats av relativt små gårdar med skogsbruk som övervägande näring. I området vid kyrkan finns ett lite större område med odlingsmark samt en mindre centrumbildning med bl a affär, pensionat och gästhamn. Någon kilometer söder härom finns också ett sågverk. Förbindelserna med omvärlden har i stor utsträckning varit riktade mot Norge och Halden är närmaste stad. Båttrafiken på Stora Le har också varit av stor betydelse och vid Sund, ett par kilometer öster om kyrkan, finns en fast färjeförbindelse som en del av vägen mot Bengtsfors. Nössemark har så långt man vet varit annexförsamling till i Eds pastorat tillsammans med Håbol. Ursprungligen, och åter sedan 1998, hör också Rölunda, Töftedal och Gesäter till pastoratet som också motsvarar området för Dals-Eds kommun.

Nössemarks nuvarande kyrkplats är vackert belägen på en höjd med utsikt över vattnet. Den äldsta kända kyrkplatsen är dock belägen vid Nolby, en dryg kilometer västerut, där det sannolikt funnits en medeltida träkyrka. Intill den markerade kyrkplatsen finns gården Stommen, vars namn visar dess ursprung som kyrkojord och prästboställe. Som många andra "Stommar" drogs också denna in till staten vid reduktionen. År 1750 inköptes en prästgård vid Stora Strand, ca en kilometer öster om kyrkan, vilken fortfarande brukas som tjänstebostad. Området närmast kyrkan utgörs av kuperad skogsmark med en öppen slänt mot vattnet öster om kyrkan och kyrkogården. Intill kyrkogården och ett modernt församlingshem finns p-plats och längs en mindre grusväg på andra sidan kyrkogården finns ett f d skolhus från ca 1900 med bevarad ursprunglig karaktär. Byggnaden har också använts som församlingshem men är nu privatbostad.

Till kyrkoanläggningen hör, förutom kyrkan med omgivande kyrkogård, församlingshemmet (1993) som också inrymmer personalutrymmen och förråd samt ett f d bårhus (ca 1890) som senare om- och tillbyggts till förråd. Båda byggnaderna har vit lockpanel och sadeltak.

Kyrkoanläggningen

Kyrkogården består av två tydliga delar, dels en kvadratisk, muromgärdad del kring de äldsta delarna närmast kyrkan, dels en utvidgning från 1992 norr om denna. Kyrkan är orienterad i öst- västlig riktning med kyrkogårdens äldsta delar söder om kyrkan. Omkring 1890 skedde en utvidgning mot norr och öster samtidigt som bårhuset av trä byggdes norr om kyrkan. I öster, där marken sluttar brant mot sjön, iordningställdes 1938 gräsbevuxna jordterrasseringar en mindre mursträckning finns vid entrén till 1992 års del, vilken i övrigt omges av ett svart smidesstaket samt en stödmur i slänten mot församlingshemmet i nordväst. Huvudentréerna till de båda kyrkogårdsdelarna markeras med svarta smidesgrindar mot p-platsen väster om kyrkogården. Grinden till den yngre delen bär årtalet 1992 och till de äldre delarna 1794, de år då respektive område togs i bruk. Vid östra kyrkogårdsmuren mot sjön finns en smidesgrind med naturstenstolpar, troligen ca 1890, till en entré som ej brukas längre. Kyrkogårdens äldsta del domineras av öppna gräsytor med få trädplanteringar. På 1992 års del finns inga gravar men enstenssatt minneslund och en del träd och buskplanteringar. På kyrkans norra sida finns bara några få gravar. I stort sett alla gravar är gräsbevuxna med undantag av någon enstaka grusad grav. På kyrkogårdens äldre del finns några få grusade gångar, i övrigt är gångarna belagda med betongplattor samt, i slutningen mot öster, med asfalt.

Kyrkan av sten har ett tresidigt avslutat kor i öster och torn i väster. Mitt på norra långsidan finns en utbyggd sakristia. Långhuset och koret uppfördes 1790-94 och det planerades då också för ett västtorn, som dock ej byggdes förrän 1890. Sakristian tillkom i samband med en större renovering 1957-58. Karaktäristisk för exteriören är långhusets branta och höga tak samt det resliga tornet. Långhuset är också relativt brett i förhållande till sin längd. Kyrkans fasader täcks av vit spritputs med en grov och ojämn struktur. Alla snickerier är blåmålade förutom tornluckorna som är svartmålade. Långhusets valmade sadeltak liksom sakristians sadeltak täcks av enkupigt lertegel medan tornets huv och lanternin är plåtklädda. Lanterninen kröns av ett kors på en glob. Ingångar till kyrkan finns genom vapenhuset i väster, en tredelad spegeldörr med överljus, på södra långsidan, en enkelspegeldörr med överljus, samt genom en enkeldörr på sakristians västra sida. Fasaderna genombryts av stora stickbågiga fönster indelade i halvstora rutor. Mot väster finns runda fönster på långhuset och tornet. På tornet finns också höga rundbågiga ljudluckor samt små luckor på lanterninen.

Kyrkorummet får ljus och rymlig karaktär genom sin bredd och det höga välvdade trätaket. Det tresidiga koret i öster är upphöjt ett steg och framför altaret finns ett mindre podium. I väster finns läktare med min-

dre underbyggnader. Ingångar finns i väster, samt mitt på södra respektive norra långsidorna. Kyrkorummets mittgång samt tvärgångarna är belagda med kalkstensplattor medan koret och bänkkvarteren har upphöjda golv av lackade brädor. Väggarna är vitputsade och trätunnvalvet i taket är ljust gråblått liksom fönstren. Dörrarna är ljust grönt ådrade. Koret är väl belyst genom fyra stora fönster. Kyrkans altare är av gråmålat trä. Mellan altaret och östra korväggen finns ett sakristieskrank från 1890. Det är symmetriskt utformat med snedställda väggar och dörrar på var sida om altaret. Dörrarna med glasade överdelar, har liksom väggarna gråmålade speglar, och kröns av målade träsniderier.

Altaruppsatsen är relativt enkelt utformat med ett krusifix på blå botten, flankerat av kolonner mot en marmorerad bakgrund. På sidorna finns utsnidade änglar och växtornamentik. Uppsatsen kröns av en bruten gavelspets med en förgylld glob och nederst finns en tavla med texten "Se Guds lamm". Altaruppsatsen tillkom 1790 men kan vara äldre än så, den målades enligt uppgift 1829. Altarringen är rund och sluter tätt mot altaret. Den är troligen från 1890 och har en öppen barriär med svarta balusterdockor med vita markeringar. Predikstolen är ursprunglig från kyrkans tillkomst 1794 och troligen tillverkad av samma snickare som predikstolen i grannkyrkan Håbol, uppförd vid samma tid och med bl a samma byggmästare inblandad. Den är relativt enkelt utformad med bruna ådringsmålade fält mellan grågröna pilastrar på korgens sidor. Baldakinen har en höjdsträvande huv med en kraftigt profilerad gesims. Kyrkans dopfunt är placerad i korets södra del, tillverkad av täljsten och daterad till ca 1300.

Bänkinredningen från 1957-58 är indelad i fyra kvarter. De öppna bänkarna har en speciell utformning med svarvade balusterdockor vid gavlarna och öppna barriärer som motsvarar bänkskärmar. Barriärerna har också stolpar med svarvade spetsiga knoppar. Ryggar, sitsar och rektangulära gavlar med enkla speglar är ådringsmålade i brunt. Läktaren i väster bärs upp av tolv ljusgrönt ådringsmålade pelare. Bröstningen är grågrönt marmorerad med marmorerade rödbruna speglar. Mittpartiet, som är sammanbyggt med orgeln, har förgyllningar bl a i form av en harpa. Orgeln med sin klassicerande fasad är byggd 1868, ursprungligen för Örgryte gamla kyrka i Göteborg.

Byggnadshistorik

Den äldsta kända kyrkplatsen i Nössemark är vid Nolby, en dryg kilometer väster om den nuvarande kyrkan. Troligen har där funnits en medeltida träkyrka med en klockstapel. Vid Bomarken, ca sju km söderut, vid stranden av Stora Le finns vid gården Munken ett stenröse, Kyrkemoröset, där det enligt en tradition skall ha funnits ett kapell som satts i samband med pilgrimsvandringar till Nidaros. Från den medeltida kyrkan vid

Nolby finns förutom dopfunten från 1300-talet, en lillklocka från 1200-talet samt ett krucifix från 1300- eller 1400-talet. Från kyrkogården i Nolby finns också ett ringkors av sten, troligen medeltida.

Den nya kyrkan i Nössemark, uppförd 1790-94, fick ett högt läge vid en vik av Stora Le. Tomtmarken skänktes av Catarina Bågenholm, en inflytelserik kvinna från grannsocknen Håbol. Hon bekostade även uppförandet av Håbols kyrka (1793-94) och i båda fallen anlätades byggmästaren Olof Håkansson från Ekshärad i Värmland, ansvarig bl a för kyrkbyggen i Torrskog, Dalsland samt Karlanda och Norra Ny i Värmland. Kyrkan i Nössemark planerades ursprungligen att uppföras med torn enligt en bevarad ritning. De ursprungliga intentionerna kom dock inte att genomföras utan kyrkan har kompletterats efter hand. 1795 tillkom ett vapenhus, troligen på västgaveln samtidigt som klockstapeln från den gamla kyrkplatsen i Nolby flyttades till den kulle där församlingshemmet finns idag, ca 100 m nordväst om kyrkan. På 1790-talet tillkom också kyrkans altarpupsats, skänkt till kyrkan och troligen tillverkad i Enningdalen antingen vid denna tid eller redan på 1680-talet. Enligt uppgift målades altarpupsatsen 1829 då kyrkan i övrigt målades invändigt. Tornbygget genomfördes 1890 av byggmästare Johannes Svensson, Nössemark efter en ritning godkänd av Överintendentsämbetet 1887. 1890 förändrades också altarordningen då den ursprungliga altarpupsatsen byttes mot en ny med tavla och samtidigt tillkom det nuvarande altaret, den runda altarringen och sakristieskranket bakom altaret. 1889 hade en vedkamin installerats, troligen kyrkans första värmekälla.

1957-58 genomgick kyrkan en större renovering och till viss del återrestaurering efter handlingar av arkitekt Axel Forssén, Göteborg, verksam i många västsvenska kyrkor. Samtidigt tillbyggdes sakristian på norra långsidan.

Man återinsatte bl a den ursprungliga altarpupsatsen efter konservering av konservator Olle Hellström. Kyrkorummet gavs en ny bänkinredning. Kyrkan fick också sin nuvarande orgel, för vilken en ny läktare uppfördes. Nya fönster sattes in och oljeuppvärmning med pannrum under sakristian installerades. Tio år tidigare hade elektriskt ljus installerats. Åtgärderna sedan 1958 har främst varit av underhållskaraktär. Kyrkan har bl a målats både ut- och invändigt vid ett par tillfällen, senast 1997 då en större, huvudsakligen exteriör, renovering genomfördes. Bland annat lades då långhustaket om, tornet omputsades och allt trä målades utvändigt, liksom fönstrens insidor och dörrarna under läktaren. Tidigare, 1992, hade de mindre läktarunderbyggnaderna tillkommit inrymmande förråd och toalett.

KULTURHISTORISK KARAKTERISTIK OCH BEDÖMNING

NÖSSEMARK är en medeltida socken men kyrkplatsen flyttades ca en kilometer österut då den nuvarande kyrkan uppfördes 1790-94. Den vitputsade stenkyrkan är högt belägen med utsikt över vattnet vid en vik av sjön Stora Le i norra Dalslands skogsbygder. Intill kyrkan finns ett ca tio år gammalt församlingshem samt en f d skolbyggnad från ca 1900, nu privatbostad och tidigare församlingshem. Kyrkans utformning är ett resultat av en successiv tillkomst och inrymmer flera olika tidsskikt. Det ursprungligen planerade västtornet tillkom först 1890 och sakristian på norra långsidan 1957-58. Karakteristiskt för kyrkans yttre är det tresidigt avslutade koret, långhusets branta, höga och tegeltäckta tak samt det resliga tornet. Långhuset är också relativt brett i förhållande till dess längd. Kyrkorummet har en ljus och rymlig karaktär med högt valvt trätunnvalv. Olika tidsskikt utgörs bl a av predikstolen och altarpupsatsen från 1700-talet och de speciellt utformade bänkarna från en stor renovering 1957-58. Vid samma tillfälle nybyggdes också läktaren för kyrkans nya orgel (ursprungligen 1868) och som har särskilt stora klangresurser. Ovanligt i kyrkorummet är också det bevarade sakristieskranket från 1890 bakom koret.

ATT SÄRSKILT TÄNKA PÅ i förvaltning och användning av kyrkan och kyrkomiljön:

- kyrkans äldre inredning, predikstolen med lika bakgrund som den i Håbol, och altarpupsatsen av norskt ursprung
- det sammanhållna altararrangemanget med den runda altarringen som sluter tätt mot altaret samt sakristieskranket från 1890
- orgeln med särskilt stora klangresurser
- bänkarnas speciella utformning med svarvade balusterdockor och öppna barriärer

RÖLANDA KYRKA

Dals-Eds kommun

BESKRIVNING OCH HISTORIK

Kyrkomiljön

Rölunda medeltida socken består av omväxlande uppodlade dalbygder och kuperad skogsmark. Bebyggelsen är koncentrerad till två ådalsgångar som genomkorsar socknen i nord-sydlig riktning; Rölundaån som på vägen byter namn till Örekilsälven och som förenas med Töftedalsån vid Gesäter. Rölunda är en utpräglad landsbygdsförsamling där jordbruk, under 1900-talet huvudsakligen boskapsskötsel, kombinerat med skogsbruk varit huvudnäring. Vid reformationen hörde Rölunda tillsammans med Gesäter, Töftedal, Nössemark och Håbol till Dals-Eds pastorat. Rölunda var sedan under lång tid moderförsamling då Rölunda, Gesäter och Töftedal 1656 avskiljdes till ett eget pastorat. År 1664 återgick dock Töftedal till Ed men överfördes ännu en gång, 1961, till Rölunda. 1998 upphörde dock Rölunda pastorat och Dals-Ed är åter moderförsamling i pastoratets ursprungliga omfattning, motsvarande dagens gränser för Dals-Eds kommun.

Kyrkan i Rölunda är en vitputsad stenkyrka med bevarade delar av ett medeltida murverk. Kyrkplatsen är belägen i slutningen av en höjdplatå ca 500 meter öster om Örekilsälvens dalgång, i kanten av ett böljande odlingslandskap. I kyrkans omgivning finns ett mindre

sockencentrum med prästgården ett hundratal meter norrut och ett f d ålderdomshem ett par hundra meter österut. Prästgården har troligen funnits på nuvarande plats som kyrkoherdeboställe sedan 1670 och brukas fortfarande som tjänstebostad. Gården utgör en väl sammansatt enhet med mangårdsbyggnad (1826) och ekonomibyggnader som tydligt visar det traditionella sambandet mellan prästgård och jordbruk.

Kyrkoanläggningen omfattar kyrkan med omgivande kyrkogård, en klockstapel (1725) och ett avträde (1900-tal) söder om kyrkogårdsmuren, samt vid grusplanen öster om kyrkan, ett bårhus (1961), en ekonomibyggnad (1987) och ett församlingshem (1979). Klockstapeln är klädd med oljeröd lockpanel och har en skiffertäckt huv, krönt av en kyrktupp. Bårhuset, ritat av arkitekt Axel Forssén, har fasad av vit spritputs och ett sadeltak täckt av skiffer. Övriga byggnader är klädda med röd lock- eller locklistpanel.

Kyrkoanläggningen

Kyrkogården har en rektangulär form och är liksom kyrkan orienterad i öst-västlig riktning. Närmast kyrkan finns en äldre del och mot öster, samt en tydligt urskiljbar utvidgning, "Nya kyrkogården" från 1980. Kyrkogårdens äldre del omges av en kallmur samt rader med lönnar. Vid huvudentrén mot grusplanen i

öster växer två stora askar. Förutom denna entré finns öppningar i muren mot prästgården i norr och mot klockstapeln utanför murens sydvästra hörn. På alla tre platser finns smidesgrindar, mot öster och norr med kraftiga stolpar av natursten, varav de östra är krönta med järnkors. Fram till huvudentrén leder en björkallé längs grusplanen och "Nya kyrkogårdens" södra sida. "Nya kyrkogården" avgränsas även med trådstaket, häckar, buskar samt en rad med rönnar mot norr. I hörnen mot sydväst och sydost finns smidesgrindar med enkla naturstensstolpar. "Nya kyrkogården" är ännu till stor del gräsbevuxen och bara tagen i bruk för några få gravar, belägna i dess sydvästra del, i anslutning till den äldre kyrkogårdsdelen. På den senare finns några grusade gravar och där är också alla gångar grusade. Karakteristiskt för hela kyrkogården är att alla gravar är vända mot öster.

Kyrkan, är av sten och har ett tresidigt avslutat kor i öster och torn i väster. Korpartiet fick sin nuvarande utformning genom en förlängning av kyrkans medeltida gråstensmurar, vilket kan ha skett i slutet av 1600-talet. Sakristian på korets norra sida tillkom 1935. Kyrkans fasader täcks av vit spritputs med ljust gröna snickerier. Långhusets och sakristians sadeltak är skifferklädda. Över koret är taket valmat. Det fyrkantiga och resliga tornet i funktionalistisk stil (1937) täcks av ett flackt tälttak klätt med kopparplåt krönt av ett kors. Den höga och resliga formen återfinns också hos de kopparklädda portarna i vapenhuset och hos de dubbla ljudluckorna åt de fyra väderstrecken, även de kopparklädda. Portar utformade som pardörrar finns både mot söder och norr, med huvudingång mot söder. Båda portarna har skulpturala kopparhandtag signerade D Wretling. Ingångar till kyrkan finns också på korets södra sida samt sakristians västra sida. Både parporten till koret och enkeldörren till sakristian är klädda med snedställd panel. Långhusets fasader genombryts av stora rundbågiga fönster, smårutsindelade och med dubbla bågar. Fönsteröppningar finns också bl a i form av ett par takkupor till läktaren och flera oregelbundna placerade små rektangulära och kvadratiske gluggliknande fönster i tornet.

Kyrkorummet har en ljus och rymlig karaktär med stora fönsteröppningar, vitputsade väggar och ett högt välvt tak. I färgsättningen återkommer marmoreringar i grått på altaret, dörrar, bänkgavlar, läktarbröstning, kolonner och predikstolens trappbarriär. Huvuddelen av inredningen är från 1930- och 40-talen med undantag av altarpopsatsen från 1700-talet. Det tresidiga koret i öster är upphöjt ett steg i förhållande till långhuset och i väster finns en läktare med orgel. Golven av trä är slipade och lackade. Brädtunnvalvet i taket är gråvitt med en vegetativt dekorerad taklist i grått och rött. Parspegeldörrarna till vapenhuset och på korets södra sida samt enkelspegeldörren till sakristian har karak-

täristiska liggande rektangulära spegelfält, tidstypiska för 1930-talet. Fönstren är vitmålade och korfönstrens ytterbågar är försedda med gröntonat antikglas.

Altaret, av trä, från 1936 är placerat mot östra korväggen. Altarpopsatsen, från 1730, är tillverkad av bildhuggaren Nils Falk, känd från många av stiftets kyrkor. Stilen är tidstypisk provinsial barock och altarpopsatsen är rikt utsnidad, bemålade och förgylld. Huvudmotiv, ett krucifix med Johannes och Maria, en kalvariegrupp, flankeras av dubbla spiralvridda kolonner med Moses och Aron på var sin sida. Överdelen är försedd med en medaljongutformad målning "Jesu bön i Getsemane" flankerad bl a av växtornamentik och änglar. Den ovala altarringen sluter tätt mot östväggen och har en öppen barriär av svarvade och gråmålade balusterdockor. Predikstolen är placerad längst fram i långhusets norra sida. Den är från 1936 och ritad av arkitekt Tor Engloo, Stockholm, som också ritat tornet (1937). På den sexkantiga korgen finns träskulpturer (1946) som föreställer de fyra evangelisterna och på den sexkantiga baldakinen, krönt av en utsnidad krona står det "Saliga äro de som höra Guds ord och gömma det, Lukas 11:28". På baldakinens och korgens nederkanter finns förgylld växtornamentik. Kyrkans dopfunt är placerad i korets södra del. Den är daterad till 1200-talets förra hälft och försedd med uttömningshål. Dopfunten, av täljsten, har ett speciellt utseende då cuppan och foten är ungefär lika stora.

Bänkinredningen är indelad i två kvarter anslutna till långväggarna. Längst bak i kyrkan har några bänkrader borttagits. De öppna bänkarna, troligen från 1935, har rektangulära gavlar med marmoreringar i grått likt delar av den övriga inredningen. På läktaren finns liknande, men enklare utformade, bänkar på var sida orgeln. Läktaren, som nås via en trappa i vapenhuset, bärs upp av fjorton grått marmorerade kolonner med skurna mörkgröna och förgyllda kapitäl. Läktaren byggdes delvis om 1936 då bl a bröstningen fick sin nuvarande utformning med marmorerade fält mellan porträttmålningar. Dessa föreställer olika personer ur svenska kyrkans historia, J O Wallin, Jesper Svedberg,

Olaus Petri (i mitten), F M Franzén, och J A Eklund. Orgeln på läktaren är från 1946 och ritad av arkitekt Axel Forssén, Göteborg.

Byggnadshistorik

Rölanda kyrka har ansetts som en av Dalslands äldsta kyrkor. Någon säker datering finns inte men den antas vara byggd under 1200-talet, liksom de flesta av landskapets medeltida stenkyrkor. Kyrkans äldsta inventarium, dopfunten av täljsten, är daterad till 1200-talet. Kyrkan äger också en lillklocka från 1300-talet. Kyrkans ursprungliga utformning är inte känd men kan antas ha haft ett litet långhus med rakslutet kor och ingång i sydväst, likt landskapets flesta andra kyrkor från samma tid. Karaktäristiskt för kyrkorna är också förlängningar mot öster med tresidigt kor under 1600- och 1700-talen. I Rölanda förmodas detta skett i slutet av 1600-talet. På 1700-talet förnyades ofta inredningarna med altarpuppsatser och predikstolar i rik s.k. provinsiell barock. Bildhuggaren Nils Falk, tillverkade 1730 altarpuppsatsen i Rölanda liksom en liknande altarpuppsats i grannkyrkan Gesäter. På 1700-talet ändrades också kyrkans taktäckning från spån till skiffer (1797). Under 1800-talet strävade man efter att göra kyrkorummen ljusare och i Rölanda togs de nuvarande stora fönsteröppningarna upp 1873. Samtidigt murades den medeltida ingången i sydväst igen och ett vapenhus, av okänd ålder, framför denna ingång revs. Nya ingångar tillkom mot väster och på korets sydsida. Interiört byggdes en större läktare och predikstolen byggdes om och flyttades från södra till norra sidan. Troligen förändrades bänkinredningen också vid detta tillfälle.

Under 1930- och 40-talen genomgick kyrkan flera omfattande förändringar, både exteriört och interiört, vilka präglar kyrkan idag. 1935 genomfördes en omfattande interiör renovering samtidigt med tillbyggnaden av sakristian mot norr, efter ritningar av länssarkitekt Anders Berglund. För det praktiska arbetet på plats svarade arkitekt Arthur Brattberg. Större åtgärder var bl a omgestaltningen av bänkinredningen och ombyggnad av läktaren. Kyrkorummet fick också ny färgsättning, där marmoreringar mm utfördes av konservator Olle Hellström, Skara. Kyrkans golv lades om och en varmluftsanläggning med pannrum under sakristian installerades. 1936 tillkom predikstolen efter ritning av arkitekt Tor Engloo, Stockholm. Samma arkitekt ritade också det karaktäristiska tornet uppfört 1937 i funktionalistisk stil och som påtagligt ändrade kyrkans utseende. 1946 genomfördes en del åtgärder efter handlingar av arkitekt Axel Forssén, Göteborg, som också ritade fasaden till den nya orgel som då installerades. Samtidigt konserverades altartavlan av konservator K J R Johansson, Skövde. I kyrkan installerades också elektriskt ljus och yttertaket lades om. Åtgärder under senare år har främst varit av underhållskaraktär,

bl a putsades fasaden om 1973-74 och interiören målades senast 1987. 1980 lades skiffertaket om och 1984 konserverades altartavlan av konservator Christer Wildenstam, Älvsborgs länsmuseum.

KULTURHISTORISK KARAKTERISTIK OCH BEDÖMNING

RÖLANDA VITPUTSADE KYRKA, med bevarade medeltida delar, är belägen i sluttningen av en höjdpå nära Örekilsälvens dalgång i kanten av ett böljande odlingslandskap. Vid kyrkan finns ett mindre sockencentrum med en intressant prästgård och ett f d ålderdomshem. Kyrkan anses vara uppförd på 1200-talet och har en liknande byggnadshistoria som flera dalsländska medeltida stenkyrkor, bl a tillbyggnaden av ett tresidigt kor under 1600- och 1700-talen. Speciellt för kyrkan i Rölanda är dock det karaktäristiska resliga västtornet i funktionalistisk stil, uppfört 1937 och välbevarat i originalutformning. 1935 tillbyggdes sakristian mot norr, även den bevarad i ursprunglig utformning. Väsentliga delar av kyrkorummets inredning förnyades också under 1930- och 40-talen, bl a bänkinredning, predikstol, läktarbröstning och orgel. Kyrkorummet har en ljus och rymlig karaktär och med bl a återkommande marmoreringar i grå kulörer. Av kyrkans äldre inredning märks den medeltida dopfunten och altarpuppsatsen i provinsiell barockstil, av bildhuggaren Nils Falk 1730.

ATT SÄRSKILT TÄNKA PÅ i förvaltning och användning av kyrkan och kyrkomiljön:

- det medeltida murverket utgör i sig ett omistligt historiskt dokument
- det karaktäristiska tornet i funktionalistisk stil, bevarat i originalutformning från 1937
- altarpuppsatsen, i provinsiell barockstil från 1730 av Nils Falk
- inredningen från 1930- och 40-talen som utgör väsentliga delar av kyrkorummets karaktär
- läktaren med sin många kolonner och speciella bröstningsutformning

TÖFTEDALS KYRKA

Dals-Eds kommun

BESKRIVNING OCH HISTORIK

Kyrkomiljön

Töftedals medeltida socken har en långsmal form i nord-sydlig riktning. Det är Dalslands västligaste socken och gränsar mot Norge och Bohuslän. Den långa västgränsen består uteslutande av vatten med ett sammanhängande system av sjöar och älvar. Töftedals långsmala topografi är också betingad av Töftedalsån, som rinner rakt genom socknen. I norr finns stora skogs- och mossmarker och söderut bildas en smal uppodlad dalgång, där kyrkan är belägen, omgiven av kuperad glest bebyggd skogsmark. I Gesäter, söder om Töftedal, förenas Töftedalsån med Örekilsälven vars dalgång sträcker sig vidare in Bohuslän. Dalgångarna utgör ett riksintresseområde för kulturmiljövården, med ett ålderdomligt, betespräglad, ådalslandskap, fornlämningar och kulturhistoriskt intressant by- och gårdsbebyggelse.

Vid reformationen hörde Töftedal tillsammans med Rölunda, Gesäter, Nössemark och Håbol till Dals-Eds pastorat. Rölunda blev sedan moderförsamling då Rölunda, Gesäter och Töftedal 1656 avskiljdes till ett eget pastorat. 1664 återgick dock Töftedal till Ed men överfördes ännu en gång, 1961, till Rölunda. 1998 upphörde dock Rölunda pastorat och Dals-Ed är åter mo-

derförsamling i pastoratets ursprungliga omfattning, vilket motsvarar det som idag är Dals-Eds kommun. Töftedal är en utpräglad landsbygdsförsamling där jordbruk kombinerat med skogsbruk varit huvudnäring. Gårdarna har i allmänhet varit ganska små. Vid Dalslands järnväg, invigd 1879, anlades en järnvägs- och tullstation vid Mon i Töftedal. Verksamheten var periodvis ganska livlig tills stationen stängdes 1953, men något samhälle kom aldrig att växa fram. I Töftedal har också funnits ett järnbruk, Loviseholm, intill gränsen mot Bohuslän. Bruket statade på 1750-talet och upphörde i slutet av 1800-talet.

Den lilla timrade kyrkan i Töftedal är lågt belägen intill Töftedalsån och har troligen föregåtts av en medeltida träkyrka på samma plats. Den nuvarande kyrkan är uppförd 1748-49 med torn från 1793. Närmast kyrkan finns öppen odlingsmark och gården Stommen, vars namn visar dess ursprung som kyrkojord. Vid kyrkan finns också ett mindre sockencentrum längs landsvägen som leder förbi här. Söder om kyrkan finns ett församlingshem och två f d skolbyggnader. Strax norr om kyrkan finns de tidigare kyrkstallarna. 1925 byggdes en numera fränsåld prästgård, komministerbostad, en knapp kilometer norr om kyrkan.

Själva kyrkoanläggningen består av kyrkan med omgi-

vande kyrkogård, kyrkstallar (ca 1930), församlingshem (1988) samt den äldsta skolbyggnaden (ca 1870) som också varit sockenstuga och församlingshem, idag förråd för kyrkan. Till kyrkoanläggningen hör också ett äldre d som vid norra kyrkogårdsmuren. Den andra f d skolbyggnaden (1930) brukas, efter skolan lades ner för ca fem år sedan, som hembygdsgård och räknas inte till själva kyrkoanläggningen. Samtliga byggnader är rödmålade, välbevarade i ursprunglig karaktär, och bildar en väl sammanhållen miljö.

Kyrkoanläggningen

Kyrkogården har en långsmal form i nord- sydlig riktning. Den består av två delar på var sida om landsvägen vilken leder i en stor sväng förbi kyrkan. Kyrkogårdens äldsta del har en något oregelbunden form runt om kyrkan med den större delen mot söder. Kyrkogården har sedan etappvis utvidgats söderut, på andra sidan landsvägen, 1941 och 1973. Landsvägen sträcker sig också längs den äldsta delens östra sida och den yngre delens västra sida. Kyrkogårdens äldsta del omgärdas av en kallmur och rader med lönnar. Även längs den yngre delens norra och västra sidor, längs vägen, finns en kallmur. I övrigt omgärdas denna del av ett trädstaket och längs samtliga kanter, liksom längs en nord-sydlig mittgång, växer björkar. Gränsen mellan 1941 och 1973 års del markeras också av en rad med björkar. Entréer till kyrkogården, med svarta smidesgrindar på naturstensstolpar, finns på fyra platser i murarna mot landsvägen. Huvudentréerna till de båda kyrkogårdsdelarna är belägna längs en mittaxel som sträcker sig från kyrkan rakt söderut. De övriga entréerna är belägna på gamla delens östra sida och nya delens västra sida. Gångarna på kyrkogården är huvudsakligen asfalterade. Förutom någon enstaka grusad grav på äldsta delen är kyrkogården gräsbevuxen. Längs norra kyrkogårdsmuren finns en rad med äldre gravvårdar uppställda, både av sten och som smidda gravkors.

Kyrkan är en liten träkyrka med ett tresidigt avslutat kor i öster och torn med vapenhus i väster samt sakristia norr om koret. Ingångar finns i väster till vapenhuset och på sakristians östra sida. Före 1950 fanns också en ingång på korets södra sida. Kyrkans arkitektur karaktäriseras av det förhållandevis breda långhuset med brant takfall och det korta tornet. Stommen av timmer är klädd med vitmålad locklistpanel. På långsidorna och i hörnen finns knutlådor.

Såväl långhusets och sakristians sadeltak samt tornstaken är valmade och täckta med småskiffer. Den sedan 1887 inklädda lanterninen täcks av en kopparklädd huv krönt av en glob och en tupp. Fasadens snickerier är gråmålade förutom kyrkporten mot väster, en pardörr med profilerad snedställd svart panel. Sakristians pardörr mot öster är klädd med snedställd fasspontpanel. Långhuset och koret har stora rektangulära fönster indelade i smårutor. I tornets klockvåning, vilken

är något indragen, finns ljudluckor åt de fyra väderstrecken.

Kyrkorummet har en enkel karaktär och är ganska kort och brett. Inredningen är sparsmakad och präglas till stora delar av en renovering från 1950 från vilken bl a färgsättningen med olika marmoreringar och ådringsmålningar kvarstår. Det tresidiga koret är förhöjt ett steg i förhållande till mittgången och förhöjt ytterligare ett steg innanför altarringen. Ingångar till kyrkorummet finns från vapenhuset i väster och från sakristian norr om koret. Golvet är av lackat trä i kor och mittgång. De två bänkkvarterens golv är förhöjda och gråmålade. Väggarna har bred profilerad lockpanel i en ljus beigeaktig kulör. Taket består av ett blåmålat tunnvalv av breda brädor. Den svagt markerade taklistan är ljusbrun. Parspegeldörren till vapenhuset liksom enkelspegeldörren till sakristian är båda ådringsmålade i ljust gröna kulörer. Fönstren är också grönmålade och har blyinfattat s.k. antikglas i innerbågarna.

Altaret av trä är placerat mot östra korväggen. Altaruppsatsen är ursprungligen från 1898 med två tavlor från 1950 av konstnär Gunnar Erik Ström, Göteborg. Den nedre tavlan har motivet "De vise männens tillbedjan" och den övre "Jesu himmelsfärd". Tavlorna omges av ett inre ramverk, eventuellt från 1700-talet, med marmorerade kolonner samt ett yttre ramverk med växtslingeornamentik. På norra korväggen hänger altartavlan från 1898, som är målad och skänkt av kammarskrivare Hagelbäck i Mon. Motivet visar Jesus under natten i Getsemane då lärjungarna somnat. Den lilla altarringen är femsidig och har ett grönt ådrat ramverk med figursågade plana marmorerade dockor. Predikstolen är placerad längst fram i långhusets norra sida. Enligt uppgift är den Dalslands äldsta, från 1500-talet, och har tillhört den nuvarande kyrkans föregångare. Korgen har bl a valvformationer mellan spiralvridna kolonner. Trappbarriären är av senare datum, predikstolen saknar baldakin. Kyrkans dopfunt, placerad i södra delen av koret, är av täljsten och daterad till 1200-talet.

Bänkinredningen, indelad i två vägganslutna kvarter, är från 1950. De öppna tidstypiska bänkarna har grönblikt marmorerade speglar på de rektangulära gavlarna och på skärmarna. Sitsarna och ryggarna är ådrade i rött. Mot söder finns en korbänk och på läktaren tre bänkar mot söder och en mot norr. Läktaren nås via en trapp i vapenhuset och bärs upp av fyra fasade pelare, som liksom bröstningen är ådringsmålade i ljust gröna kulörer. Den senare är relativt enkelt utformad med profilerad lockpanel lika väggpanelen. Mittpartiet är framskjutet. Läktaren är ursprungligen från 1796 men byggdes om 1920 då läktarorgeln, med en enkelt klassiserande fasad, installerades. Denna är dock ej i bruk och har ersatts av en ursprunglig mindre kororgel från

2000, nu placerad på läktarens norra sida.

Byggnadshistorik

Töftedals kyrka är en av Dalslands små träkyrkor uppförda i landskapets norra och västra skogsbygder under 1700-talet. Förutom i Töftedal byggdes nya kyrkor i de närbelägna socknarna Lerdal, Nössemark, Rännelanda, Råggård, Gesäter och Håbol varav de tre senare i trä. Ett ursprungligt långhus med kor (1748-49), kompletterades efterhand med torn (1793), sakristia (1915) och förbättrad inredning. Detta sätt att successivt uppföra kyrkor förändrades i slutet av 1700-talet då statlig styrning efterhand gjorde sig mer gällande och det blev vanligare att uppföra kyrkor i sin helhet. Läktaren tillkom 1796 och det välvda innertaket 1824. Tidstypiska drag från det ursprungliga uppförandet är det tresidiga koret och det relativt branta taket.

Kyrkan tycks ha genomgått sin första större renovering 1887. En kamin insattes och kyrkorummet gjordes ljusare genom att de nuvarande större fönsteröppningarna togs upp. Troligen vitmålades kyrkan utvändigt istället för att tidigare varit rödfärgad och skiffer ersatte tegel på taket. Exteriört sattes också den öppna lanterninen igen. 1898 tillkom en ny altartavla och 1906 nya bänkar och nytt golv. 1913 målades altaret och predikstolen, förmodligen en tidstypisk övermålning av en äldre färgsättning. Ungefär samtidigt, 1915, tillbyggdes sakristian och 1920-21 renoverades kyrkan bl a genom en in- och utvändig ommålning. Vid det senare tillfället installerades också en ny orgel, kanske kyrkans första, och läktaren byggdes delvis om.

1950 genomgick kyrkan sin hitintills största renovering. För handlingarna svarade arkitekt Axel Forssén, känd från många västsvenska kyrkorenoveringar. Den genomgripande renoveringen innefattade ett flertal exteriöra och interiöra åtgärder, vilka fortfarande präglar kyrkorummet. En hel in- och utvändig ommålning gjordes, fasader och tak reparerades, tornhuv kläddes med kopparplåt och försågs med glob och tupp. På kyrkans södra fasad igensattes en koringång och ett nytt fönster upptogs till vapenhuset. I kyrkorummet tillkom bl a de nuvarande bänkarna och innerfönstren försågs med s.k. antikglas. Nytt golv lades med sänkt mittgång. Kyrkorummet fick delvis ny färgsättning samtidigt som predikstolen och altarpuppssatsen konserverades. Predikstolens gamla färger togs fram av konservator K J R Johansson, Skövde och altarpuppssatsen målades för att överensstämja med de nya altartavlorna av konstnär Erik Ström, Göteborg. Andra åtgärder var installationen av elektriskt ljus, värme samt en motordriven orgelfläkt.

Åtgärder sedan 1950 har varit av mer begränsat slag. 1995 gjordes en fasadrenovering och en del justeringar av skiffertaket. 2002 lades inskottsplåtar längs taknock-

en och en toalett inrymdes i vapenhuset. År 2000 blev orgeln från 1920 ersatt av en ny kororgel som sedan placerats på läktaren.

KULTURHISTORISK KARAKTERISTIK OCH BEDÖMNING

TÖFTEDALS TRÄKYRKA är lågt belägen vid Töftedalsån i den smala uppodlade dalgång som utgör socknens centralområde, en del av ett riksintresse för kulturmiljövården. Kyrkplatsen är medeltida, med den närbelägna gården Stommen, ursprungligen kyrkojord. Vid kyrkan finns också ett mindre sockencentrum med kyrkstallar, ett par f d skolhus och ett församlingshem. Det äldre skolhuset har också använts som sockenstuga. Sockencentrat, med de välbevarade byggnaderna, bildar en väl sammanhållen miljö. Kyrkan är en av Dalslands små träkyrkor med långhus och kor från 1748-49 och västtorn från 1793. Mot norr tillkom en sakristia 1915. Karakteristiskt för Töftedals kyrka är det relativt breda långhuset och det korta tornet. Ett tidstypiskt drag är det tresidigt avslutade koret. Det breda korta kyrkorummet har en enkel karaktär med en sparsmakad inredning, till stora delar präglad av en renovering 1950 efter handlingar av arkitekt Axel Forssén, då också altartavlan av konstnär Gunnar Erik Ström tillkom. Av äldre inredning märks främst predikstolen, enligt uppgift landskapets äldsta, från 1500-talet.

ATT SÄRSKILT TÄNKA PÅ i förvaltning och användning av kyrkan och kyrkomiljön:

- kyrkan och kyrkplatsen utgör en del av ett riksintresseområde för kulturmiljövården
- den helhetsgestaltande renoveringen från 1950 som till stora delar präglar kyrkorummet
- den vägganslutna bänkinredningen, bevarad i sin helhet sedan 1950
- den relativt sällsynta predikstolen och dess fömodade höga ålder
- de bevarade kyrkstallarna

FÄRGELANDA KYRKA

Färgelanda kommun

BESKRIVNING OCH HISTORIK

Kyrkomiljön

Valbodalsens rika förekomst av fornlämningar visar på ett långvarigt utnyttjande av dalgången, som är ett av länets större riksintresseområden för kulturmiljövård. Färgelanda medeltida socken är en av Valbodalsens huvudbygder och har åtminstone sedan reformationen varit moderförsamling. Färgelanda pastorat omfattade vid denna tid Ödeborg, Torp och Valbo-Ryrs socknar. Under nästan trehundra år bildade sedan Torp och Valbo-Ryr Torps pastorat för att 1961 återgå till Färgelanda. 1967 övergick sedan Valbo-Ryr till Foss pastorat i Göteborgs stift i samband med socknens övergång till Munkedals kommun i Bohuslän. Färgelanda socken domineras av öppen kuperad jordbruksbygd kring Valboån och ett omväxlande brutet kulturlandskap. I socknens utkanter finns mer sammanhängande skogsmarker, bl a en del av Kroppefjällsområdet i öster. Färgelanda var före Lelångenbanans öppnande 1895 främst ett kyrkligt centrum. Kring sågverket och Dalslands folkhögskola, båda etablerade 1905, växte samhället fram. Sågverket och järnvägen är borta men folkhögskolan lever vidare. I socknen finns ytterligare en mindre tätort, Stigen, framvuxen under 1900-talet som Dalslands enda textilindustrisamhälle. Denna verksamhet är dock numera nedlagd.

Kyrkan ligger på en höjd vida synlig i trakten, ca 500 meter norr om samhällets centrum samt den plats där Lillån förenar sig med Valboån. Det parkliknande området kring kyrkan omges närmast av villabebyggelse från 1950- och 60-talen. Miljön utgör ett traditionellt sockencentrum med flera byggnader. Den stora stenkyrkan från 1870 ersatte en medeltida kyrka, sannolikt av sten, och belägen i sluttningen söder om kyrkan. Nära kyrkan finns prästgården (1800-tal), två generationers skolbyggnader, gamla (1800-tal) och nya "kyrkskolan" (ca 1930) varav den förra idag är församlingshem samt ett mindre flerbostadshus (ca 1930) som varit lärarbostäder. Till kyrkoanläggningen hör kyrkan med omgivande kyrkogårdar, prästgården (bostad och expedition samt en fristående garagebyggnad), församlingshemmet, ett bårhus (1950) och tre ekonomibyggnader (1960-tal och ca 1990). På den medeltida kyrkogården finns ett fristående gravkor från slutet av 1700-talet eller början av 1800-talet över ätten Rydingswård.

Kyrkoanläggningen

Kyrkogården är relativt stor och har utvidgats i etapper. Samtidigt med kyrkan invigdes 1873 "Nya kyrkogården" som har en oval form kring kyrkan. Utvidgningar skedde 1916 och 1945 i sluttningen söder om kyrkan. 1990 invigdes en del väster om kyrkan och omkring

1995 tillkom en minneslund sydost om 1873 års kyrkogårdsdel. 1873 års del inramas av en kallmur och huvudentrén mot söder markeras med ett par vita spritputsade grindstolpar med koppartäckta tälttak krönta med små glober. Mot väster, öster och norr finns enklare entréer. Sluttningen mot öster är terrasserad. Gångarna är närmast kyrkan asfalterade och i övrigt grusade. Av gravvårdarna märks bl a den över kyrkoherden Johan Ferlin (1813-1892) rakt väster om kyrkan. Ferlin var schartauan och drivande kraft bakom kyrkobygget. Den senaste kyrkogårdsutvidgningen, ca 1990, är belägen direkt väster om 1873 års del. Längs dess västra sida finns ett järnstaket med entré. Den stora sammanhängande kyrkogårdsdelen söder om 1873 års del inramas av låga häckar och en rad med lönnar längs vägen upp mot kyrkan. På denna sida finns också en entré med grindstolpar av natursten mitt emot infarten till prästgården. Även på denna del finns terrasseringsar, i slutningarna mot söder och öster. Längst i söder finns det vitputsade bårhuset med valmat skiffertak ritat 1950 av arkitekt Axel Forssén. Den medeltida kyrkogården, på motsatt sida om vägen upp till kyrkan inramas av en kallmur. Kyrkogården har få gravar och domineras av gräsytor. Från entrén i norr leder en grusad gång fram till gravkoret vid södra muren, vitputsat och med tälttak av skiffer. Ungefär mitt på kyrkogården bildas en korsformation med en tvärgående gång. Där finns ett träkors tillsammans med minnesstenen över den gamla kyrkan.

Kyrkan är en av de större i Dalsland och en typisk representant för 1800-talets nyklassicistiska stenkyrkor. Kyrkan består av ett rektangulärt långhus med rakslutet korparti och utbyggd sakristia i öster samt torn med vapenhus i väster. Ingångar finns från vapenhuset, på södra långsidan samt till sakristian från öster. Planformen är helt den ursprungliga. Kyrkans murar täcks av vit spritputs. Takgesimserna och omfattningen kring västportalen är slätputsade. Syd- och nordportalen har utskjutande omfattningar med infasade kors i putsen. Även de olika byggnadskropparnas hörn markeras med utskjutande omfattningar. Dessa och portalerna samt långhustaket gavelspets mot öster kröns av plåtklädda takryttare. Fasaddekor finns också i form av två järnkors på tornets västsida och långhusets östgavel. Ovan västportalen finns en svart stentavla med förgylld text, "Till Guds ära byggd år 1870 under kon. Carl XVdes regering". Långhusets och sakristians sadeltak är skifferklädda. Tornet kröns av en huv med lanternin och spira, samtliga med skivtäckning av kopparplåt. I lanterninen finns smårutsindelade rundbågiga fönster åt de fyra väderstrecken. Spiran kröns av ett kors på en glob. Kyrkans portar, fönster och tornluckorna är blåmålade. Långsidor genombryts av stora rundbågiga fönster, indelade i smårutor. Även mot öster finns ett stort rundbågigt fönster. Ovan portalerna finns rundbågiga mindre fönster och mot väster, i långhuset och

tornet, runda fönster. Portarna mot söder, väster och norr är klädda med fasspontpanel och har svarta smidesbeslag.

Kyrkorummet är ljus och rymligt med förhöjt kor. Mycket av den ursprungliga nygotiska och klassiserande inredningen är bevarad. Golvet är av trä och väggarna är putsade i en ljusgul ton. Taket, i nygotisk stil, har grågröna öppna takstolar mellan ljusblå panel. Taket accentueras också av den breda takfoten samt genom att var tredje takbjälke bärs upp av s.k. knektkonsoler. Parspegeldörrarna mot söder och till vapenhuset, liksom enkelspegeldörrarna till sakristian, är ljus grönt ådrade och laserade. De stora rundbågiga fönstren är gråmålade. Korväggen mot öster har en speciell utformning med en triumfbåge kring en djup nisch som sträcker sig över sakristian. Nischen avslutas i öster av ett fönster med glasmålningar. I nischens framkant, ovan altarpopsatsen står ett stort förgyllt latinskt träkors. Kring korset finns förgyllda pilastrar och lister samt ett hålkälsformat parti med en himmel av förgyllda stjärnor på mörkblå botten. Triumfbågens yttre ram utgörs av ett språkband med texten "Ära vare Gud i höjden". I triumfbågekompositionen ingår också sakristiedörrarna på var sida om altaret samt nummer-tavlorna ovan dessa. Dörrarna och nummertavlorna inramas av klassiserande listverk med förgyllningar. Altaret är av trä och altarpopsatsen är en triptyk av konstnären Harry W Svensson från 1970. Triptyken, en målad och förgylld relief, föreställer Jesus sista måltid med lärjungarna. Den stora altarringen är av massivt trä med tvärsnitt som bullig karnisform, rundade hörn och slingrande yttersidor. Den slutna barriären är marmorerad i gult med en fint bearbetad yta. Kyrkans predikstol utgör en del av kyrkans ursprungliga inredning och har gotikinspirerade spetsiga listverk på korgen och baldakinen. Färgsättningen domineras av grågröna kulörer, ljusblå partier och förgyllningar. På korgens mittparti finns en Kristusfigur med en förgylld glob och ett kors i handen. I kyrkan finns två dopfuntar. Den äldsta, i täljsten från 1200-talet, av norsk typ med repstavsortamentik, är placerad vid en nisch som bildats vid den igensatta norra ingången. I korets södra del står en funt från 1977 av slipad konststen i gotikinspirerad form. Bänkinredningen är indelad i fyra kvarter och de öppna bänkarna från 1940 har tidstypiska rektangulära gavlar. De är gulbrunt ådringsmålade med rödbrunt marmorerade speglar på gavlar och skärmar. Läktaren i väster bärs upp av åtta pelare och två pilastrar vilka, liksom bröstningen, är marmorerade i grågrönt. Pelarna har förgyllda grekiska kors på överstyckena och bröstningen är indelad i spegelfält. Även orgelns ursprungliga klassiserande fasad från 1873 är marmorerad i grågröna kulörer och försedd med förgyllda utsmyckningar i form av änglar med basuner, facklor, harpa och växtornamentik.

Byggnadshistorik

På 1860-talet ansågs den medeltida stenkyrkan i Färgelanda så förfallen att en ny behövde byggas. Drivande kraft bakom den nya kyrkan var prosten Johan Ferlin som fick stor betydelse för den schartauanska väckelsen, vilket också bidrog till behovet av en större kyrka. Då den nya kyrkan uppfördes 1869-70 användes enligt uppgift ritningarna till Herrljunga kyrka som förebild, men kyrkan i Färgelanda gjordes större. Ritningarna till Färgelanda kyrka uppgjordes av byggmästare S Andersson, Uddevalla men bygget leddes av byggmästare Anders Peterson, Vårsås. Kyrkan var fullt färdig 1871 men invigdes av biskop Rundgren först 1873, då orgelverket var på plats.

Kyrkans första större renovering genomfördes 1940, delvis efter ett förslag från 1937 av arkitekt Sten Branzell, Göteborg. Vid denna renovering var förändringar av korpartiet en omdiskuterad fråga men de framlagda förslagen genomfördes tydligen inte fullt ut. Resultatet tycks dock ha varit en nedtoning av korpartiets kraftiga accentuering i kyrkorummet, bl a förändrades färgsättningen och språkbandet samt stjärnhimlen övermålades. I övrigt genomgick hela kyrkan en hel interiör ommålning. Även taket dämpades ned då pärlspontpanelen mellan de synliga bjälkarna kläddes med masonit. Nya innanfönster och innerdörrar insattes. Exteriört gjordes en del putsreparationer samt avfärgning av fasaden. 1962 företogs en yttre renovering med omputsning av fasaden samt plåtarbeten, bl a ny kopparplåt på tornet.

1970 skedde renovering efter ritningar av arkitekt Carl-Anders Hernek, Uddevalla. Syftet var att bl a återställa vissa av förändringarna från 1940. Kyrkan genomgick en hel interiör ommålning och masoniten i taket kläddes med ny träpanel som målades ljusblå. I korpartiet togs stjärnhimlen och språkbandet fram. 1985 skedde, en omputsning av fasaden då cementputsen från 1962 års omputsning ersattes av kalkputs, det ursprungliga materialet.

Den senaste större interiöra renoveringen ägde rum 1995-96 under ledning av arkitekt Jerk Alton, Kumla. Även denna renovering syftade delvis till ett återställande av tidigare åtgärder. En ny färgsättning genomfördes med utgångspunkt från äldre färgskikt och på väggarna togs plastfärg från 1970-talet bort. Renoveringsprogrammet innefattade också handikappanpassning och tekniska system för ljud, brandskydd mm. Under läktaren tillkom underbyggnaderna som rymmer kapprum, samlingsrum, handikapptoalett, städutrymmen och en läktartrappa.

KULTURHISTORISK KARAKTERISTIK OCH BEDÖMNING

FÄRGELANDA KYRKA, uppförd 1869-70, är representativ för de stora nyklassicistiska kyrkorna från 1800-talet. Genom sin placering på en höjd utgör den ett tydligt landmärke i sin omgivning. Kring kyrkan finns ett traditionellt sockencentrum med prästgård och skolbyggnader. I miljön ingår också "Gamla kyrkogården" med platsen för den medeltida kyrkan samt ett gravkor från tiden kring 1800. Till kyrkan är också knutet ett personhistoriskt intresse genom prosten Ferlin som drivande kraft bakom kyrkobygget och schartauansk förkunnare.

Kyrkan är till stora delar välbevarad sedan uppförandet 1870, såväl exteriört som interiört, med mycket av den ursprungliga inredningen bevarad. I det rymliga och ljusa kyrkorummet framträder den speciella triumfbågekompositionen med sina klassiserande snickerier och den stora, säreget utformade, altarringen. Karakteristiskt är också den öppna nygotiska takkonstruktionen, den gotikinspirerade predikstolen, samt den stora klassiserande orgelfasaden. Av senare tillägg märks främst de tidstypiskt utformade bänkarna från renoveringen 1940.

ATT SÄRSKILT TÄNKA PÅ i förvaltning och användning av kyrkan och kyrkomiljön:

- kyrkan ligger inom ett riksintresseområde för kulturmiljövården, Valbodalen dalgång
- kyrkan skapar tillsammans med den medeltida kyrk- och begravningsplatsen en betydelsefull kontinuitet
- kyrkan utgör en del av ett traditionellt sockencentrum med prästgård och skolbyggnader
- kyrkan är en god representant för de stora nyklassicistiska kyrkobyggena under 1800-talet
- den välbevarade exteriören
- den till stora delar bevarade ursprungliga klassicistiska och nygotiska inredningen, bl a den speciella triumfbågekompositionen i koret och den öppna takstolskonstruktionen

HÖGSÄTERS KYRKA

Färgelanda kommun

BESKRIVNING OCH HISTORIK

Kyrkomiljön

Valbodalen, sydvästra Dalslands centralbygd, karaktäriseras av ett delvis kuperat odlingslandskap kring den slingrande Valboån. Rikligt med fornlämningar visar på ett långvarigt utnyttjande av dalgången, som är ett av länets större riksintresseområden för kulturmiljövård. Förutom öppen jordbruksbygd kring Valboån och ett omväxlande brutet kulturlandskap innefattar Högsäters socken också en del av Kroppefjäll i öster, ett skogbevuxet och i princip obebott höglandsområde. Även i väster domineras socknen av skogsmark. Enda tätorten är Högsäters samhälle, ett mindre f d stationssamhälle, beläget i anslutning till den medeltida kyrkplatsen. Före den s.k. Lelängenbanans tillkomst var Tängelanda ett par kilometer norrut områdets centrum. Högsäters pastorat är beläget i norra delen av Valbo härad. Högsäters medeltida socken har åtminstone sedan 1400-talet varit moderförsamling för Rännelanda, Järbo, Råggård och Lerdal.

Kyrkplatsen är högt belägen öster om samhället. Längs åsen leder en äldre vägsträckning, en föregångare till väg 172. Den monumentala kyrkan, kallad "Katedralen på Dal", invigdes 1902 och är ritad av arkitekt Adrian Peterson i nygotisk stil. Dess medeltida föregångare, en av Dalslands äldsta kyrkor, revs 1908. Utanför kyrko-

gårdsmuren finns en rest av ett större järnåldersgravfält och på platsen för den nya kyrkan fanns en stor gravhög. Till områdets äldre historia hör också traditioner om pilgrimsvandringar längs den gamla vägen förbi kyrkan. Miljön kring kyrkan utgör ett traditionellt sockencentrum. På andra sidan vägen längs kyrkogårdens sydöstra sida finns två generationer f d skolbyggnader; "gamla kyrkskolan" (1850-tal), numera församlingshem samt skolbyggnaden intill (1936), nu ombyggd till motionsgård. Vid kyrkogårdens huvudentré finns en ekonomibyggnad (1986) på platsen för de tidigare kyrkstallarna. Cirka 500 meter söder om kyrkan finns den välbevarade prästgården vars manbyggnad från 1839 inrymmer kyrkoherdebostad och pastorsexpedition.

Till själva kyrkoanläggningen hör kyrkan med omgivande kyrkogård, bårhuset, församlingshemmet samt en intilliggande ekonomibyggnad och en förrådsbyggnad (1985). Bårhuset är vitputsat med sadeltak täckt av svartmålad plåt. Församlingshemmets fasad består av gulmålad locklistpanel och ekonomibyggnaderna är faluröda.

Kyrkoanläggningen

Kyrkogården har en oregelbunden långsträckt form i nord- sydlig riktning. Huvuddelen är belägen söder

om kyrkan med dess äldsta delar kring platsen för den medeltida kyrkan och dess bevarade sakristia. Kyrkogården utvidgades under 1800-talet vid minst tre tillfällen; 1803, 1834 och 1852. Norr och öster om kyrkan finns ett större område som utvidgats 1952-62, ännu bara delvis utnyttjat för gravar. Kyrkogården avgränsas på dess flesta sidor av en kallmur längs vägarna fram till kyrkan. Vid de olika entréerna till kyrkogården, på fem platser, finns grindar av svart smidesjärn på stolpar av natursten. Inne på kyrkogården finns alleéer i olika riktningar. Gångarna på kyrkogården är grusade, liksom ett flertal gravar på de äldsta delarna, däribland det framträdande Fryxellska gravkvarteret. Längs bårhusets väggar finns en äldre gravhäll uppställd tillsammans med ett antal mindre gravstenar från 1600- och 1700-talen samt ett smitt gravkors. Ytterligare ett antal äldre gravstenar finns på kyrkogårdens sydöstra hörn. Framför bårhuset finns en minnesten (ca 1990) på platsen för medeltidskyrkan.

Kyrkan, en av stiftets större, har en latinsk korsplan med ett avsmalnande femsidigt kor i öster samt torn i väster med en hög spetsig spira. I anslutning till koret finns mindre utbyggnader, mot norr en sakristia och mot söder ett tidigare arkiv. Femsidiga utbyggnader med trapphus från vapenhuset till västläktaren finns på tornets södra och norra sidor. Kyrkans planform är ursprunglig sedan uppförandet liksom väsentliga delar av dess exteriör och interiör. Kyrkan har en monumental exteriör i nygotik med många komplicerade detaljer. De röda tegelmurarna har band av brunsvart, glaserat tegel och ornerade lister vid öppningar och vid takfoten. Fasaden innefattar flera spetsformiga gavlar och runt om kyrkans fasader finns strävpelare. Dessa är, liksom solbänkar, gavelrösten med mera, avtäckta med kopparplåt. Kyrkans alla sadeltak är skifferklädda, över koret är det valmat. Tornspiran kröns av en glob med ett gotikinspirerat kors. Takprydnader finns också på kortaket. Över västportalen finns ett plåtklätt kors och ovan dess port finns ett mönstermurat kors. Kyrkans portar är klädda med grön pärlspontpanel och dekorativt utformade smidesbeslag. Fönstren har dubbla gjutjärnsbågar, de yttre mönsterspröjsade med kryssformationer samt rosetter i de stora fönstren på långsidorna och koret. Fönstrens form är huvudsakligen spetsbågiga med blåmålade fönsterbågar.

Kyrkorummet präglas av en konsekvent nygotik. Koret i öster är förhöjt tre steg. Ingångar till kyrkorummet finns från vapenhuset i väster och från de mindre vapenhusen i korsarmarna. Trägolvet är laserat och vägarna putsade i en ljus beige ton med en ljusbrun bröstningsmålning. Det bredvälvda taket har vita fält av pärlspontpanel som inramas av bruna nygotiska snickerier. Dörrarna i kyrkorummet är par- och enkelspegeldörrar med ljusbrun pärlspontpanel i bruna ramar. Det femsidiga koret är väl belyst genom sju stora, högt

placerad fönster. Koret inramas mot långhuset av en spetsbågig triumfbåge med ett putsat listverk i mörk färgsättning och mönstermålade ribbor. Likadana ribbor finns i korets välvda och spetsbågiga tak. I koret finns också spetsbågiga brunmålade dörrumfattningar. Det sammansatta altaret och altaruppsatsen är en träkonstruktion med uppsatsen som ett nygotiskt tornliknande listverk, med bl a spetsbågar och fyrpassornamentik, färgsatt med marmoreringar, ljusblå partier och förgyllningar. Altarringen är femsidig med en genombruten barriär bland annat med fyrpassornamentik. Kyrkans dopfunt är överflyttad från den rivna medeltidskyrkan. Funten av täljsten är daterad till 1200-talet. Den har uttömningshål och är ornamenterad med bronserade stavar och växtrankor. Dopfunten är unik i Dalsland pga sin fot med fasade hörn.

Predikstolen är rikt ornamenterad. Den sju-sidiga korgen är klädd med mönstrade rutor med grekiska kors och baldakinen är försedd med ett tornliknande listverk likt altaruppsatsens. Till kyrkans nygotiska inredning hör också nummertavlorna, placerade på södra respektive norra läktaren. De tidstypiska öppna bänkarna är indelade i två kvarter. Sitsar och ryggar har brun pärlspontpanel och de marmorerade gavlarna kröns av trepass. Skärmarna är försedda med spetsbågeornamentik. Rik nygotisk ornamentik präglar också läktarna som bärs upp av skurna pelare och bjälkar, bl a som segmentbågeformade valv, samt konsoler. Bröstningarna har mönstrade rutor formade som fyrpass, ljus färgsatta mot snickeriernas i övrigt dominerande bruna färger. På den stora västläktaren står en imponerande orgel, samtida med kyrkan (1902), vars fasad i nygotisk stil också är ritad av Adrian Peterson. Längst fram i långhusets södra del står en kororgel ritad av Jerk Alton. Orgelns fasad anknyter till kyrkorummets nygotik.

Byggnadshistorik

I mitten av 1800-talet ansågs Högsäters medeltida kyrka otidsenlig och otillräcklig varför medel började avsättas för en ny kyrka 1857. En allmän befolkningsökning och schartauansk väckelse i området bidrog till trängseln i kyrkan. Adrian Crispin Peterson, ritade den nya kyrkan i en konsekvent nygotisk utformning, såväl exteriört som interiört. Kyrkan uppfördes 1900-02 och byggmästare var L Forsberg, Göteborg. Den medeltida stenkyrkan revs 1908. Sakristian, från 1732, bevarades dock och inreddes till gravkapell 1948.

Den nya kyrkan fick en imponerande utformning men alla komplicerade byggnadsdetaljer, tegelmurarna och det utsatta läget på höjden har bidragit till att fuktproblem präglat dess byggnadshistoria. Redan 1904 omnämndes fuktskador på sydvästra gaveln. Under 1920-, 30- och 40-talen gjordes flera både exteriöra och interiöra reparationer. Tegel byttes bl a på södra och västra

yttermurarna och stora delar av innerväggarna putsades om. På 1930-talet asfaltisolerades väggarna i samband med stora interiöra putsarbeten. Från 1950-talet fördes diskussioner om att riva kyrkan, vilket fick stöd av en byggnadsteknisk undersökning 1957 av Chalmers provningsanstalt.

1975-79 genomfördes dock en större renovering efter program av arkitekt Jerk Alton och byggnadsingenjör Leif Brorson, Kumla. Entreprenör var byggmästare Algot Johansson, Rölunda. Åtgärderna omfattade bland annat takomläggning, reparation av spirans plåttak och skadade murpartier, målnings- och plåtarbeten. Flera ursprungliga torn- och takdetaljer togs bort. Interiört togs asfaltisoleringen från 1930-talet bort och väggarna omputsades med kalkcementbruk. I fönstren insattes öppningsbara innerbågar, skadade delar av takbjälklaget byttes, nytt golv lades in, och bänkarna byggdes delvis om samt glesades ur. Även ett nytt elvärmesystem installerades. En rad målningsarbeten genomfördes, bl a ersattes en karakteristisk ursprunglig banddekor på väggarna med den bruna bröstningsmålningen. En textilförvaring bakom altaret tillkom, liksom läktarunderbyggnader under de södra och norra läktarna. I söder inreddes kapprum och handikapptoilet. I norr inrymdes en ny sakristia medan gamla sakristian norr om koret blev andaktsrum. Samtidigt kompletterades vapenhuset i väster med uppvärmning, vindfång och kapphångningslister. 1985 tillkom den stora kororgeln. Tornet renoverades 1992 med bl a byte av skadat tegel, lagning av putsytor och plåtarbeten. En sk hydrofobering genomfördes också för att fuktskydda tornets södra och västra sidor. 1994 togs puts bort på insidan i tornet i avsikt att öka väggarnas förmåga att avge fukt inåt.

KULTURHISTORISK KARAKTERISTIK OCH BEDÖMNING

HÖGSÄTERS KYRKA är genom sitt läge, storlek och monumentala arkitektur på flera sätt framträdande i sin omgivning. Den syns vida omkring i landskapet och har kallats "katedralen på Dal". Kyrkplatsen är högt belägen på en sandås längs Valbodalen, ett stort område av riksintresse för kulturmiljövården. Området kring Högsäters kyrka utgör ett av riksintressets kärn- eller delområden. Vid kyrkan finns en lång bebyggelsekontinuitet med en del av ett järnåldersgravfält och platsen för den rivna medeltidskyrkan, som var en av Dalslands äldsta och märkligare kyrkor (ca 1200). Dess sakristia (1732) finns bevarad på kyrkogården, ombyggd till gravkapell 1948. Kyrkan utgör en del av ett traditionellt sockencentrum med flera skolbyggnader samt prästgården och det flera prästgårdsjordbruket.

Kyrkan är uppförd 1900-02 i konsekvent nygotik efter ritningar av arkitekten Adrian Peterson, välkänd i Väst-sverige bl a från många kyrkobyggen. Kyrkan är väsentligen bevarad i ursprunglig utformning såväl exteriört

som interiört, trots borttagandet av flera ursprungliga fasaddetaljer. Karakteristiskt är bl a dess röda tegelmurar, tornets höga och spetsiga spira samt kyrkans många och komplicerade byggnadsdetaljer. Fasaden inrymmer bl a strävpelare, olika spetsbågiga gavlar och stora spetsbågiga mönsterspröjsade gjutjärnsfönster. Taket har mönsterlagd skiffertäckning. I det stora kyrkorummet bryter de nygotiska snickeriernas mörka färgsättning av mot de ljusa vägg- och valvpartierna liksom det ljusa koret. Den rikt utformade inredningen präglas också av återkommande nygotiska arkitekturelement som spetsbågar, fyrpass mm.

ATT SÄRSKILT TÄNKA PÅ i förvaltning och användning av kyrkan och kyrkomiljön:

- området kring kyrkan utgör ett av riksintresseområdet Valbodalens särskilt utpekade kärnområden
- kyrkan utgör tillsammans med resterna efter ett järnåldersgravfält och den medeltida kyrk- och begravningsplatsen en betydelsefull kontinuitet
- den bevarade sakristian (nu bårhus) från den rivna medeltida kyrkan (som var belägen söder om sakristian)
- kyrkan utgör en del av ett traditionell sockencentrum med prästgård och flera skolbyggnader
- kyrkan är trots vissa förändringar en god representant för en monumentalt nygotisk kyrkobygge från tiden kring 1900 och är i väsentliga delar välbevarad såväl exteriört och interiört
- kyrkans många och komplicerade byggnadsdetaljer som bildar en betydelsefull helhet
- den för Dalsland unika dopfunten, det enda bevarade medeltida inventariet från den rivna och speciella medeltida kyrkan

JÄRBO KYRKA

Färgelanda kommun

BESKRIVNING OCH HISTORIK

Kyrkomiljön

Järbo medeltida socken består i väster av småbrutna dalgångsbygder kring Valboån och i öster av obebyggd skogsmark på Kroppefjäll. Socknens huvudbygd i väster, där kyrka är belägen, utgör en del av Valbodalen, sydvästra Dalslands centralbygd. Rikligt med fornlämnningar visar på ett långvarigt utnyttjande av dalgången, som är ett av länets större riksintresseområden för kulturmiljövård. Järbo har åtminstone sedan 1400-talet hört till Högsäters pastorat tillsammans med grannförsamlingarna Råggård, Rännelanda och Lerdal. Järbo är en utpräglad landsbygdsocken där jord- och skogsbruk varit huvudnäringarna. Någon tätort finns inte men i Skällsäter, ett par kilometer väster om kyrkan, finns en mindre bebyggelsesamling vid en f d station vid den nedlagda Lelångenbanan. Ytterligare någon kilometer västerut finns Järbo skola och genomkorsande länsväg 172.

På en höjd i det öppna odlingslandskapet, med Kroppefjälls branta västsida som bakgrund, ligger den vitputsade lilla stenkyrkan intill Runnsäters by. Enligt uppgift hette socknen under 1300-talet Runnsäter. Själva kyrkplatsen är medeltida och den vitputsade stenkyrkan har sannolikt delar av ett medeltida murverk

bevarat. Ca 500 meter norr om kyrkan finns gården Stommen, f d kyrkojord och prästboställe. Längre fram i tiden var Stora Skällsäter, numera försäld, någon kilometer väster om kyrkan församlingens prästgård. Även i Bråsäter, Högsäters socken, har funnits ett boställe för präster som tjänstgjort i Järbo. Av gårdsbebyggelsen närmare kyrkan framträder Vinnsäter, ca 600 meter norrut, som ett exempel på en gårdsmiljö från 1800-talet med välbevarade ekonomibyggnader och en s.k. dalslandsstuga.

Till själva kyrkoanläggningen hör kyrkan med omgivande kyrkogård, ett bårhus (1955), en förrådsbyggnad (tidigare vapenhus, 1800-tal), f d kyrkstallar, nu förråd (1900-tal) samt en personal- och ekonomibyggnad (1994). Bårhuset och det tidigare vapenhuset är belägna på kyrkogården medan de två sistnämnda byggnaderna finns öster om kyrkogårdsmuren i anslutning till en grusad plan vid landsvägen som leder förbi kyrkan på dess norra och östra sida.

Kyrkoanläggningen

Kyrkogården är relativt liten med en rektangulär form. Kyrkogården är enhetligt utformad utan några synliga spår av olika utvidgningar. Den västra delen är dock troligen ett utvidgningsområde från omkring 1920. Kyrkogården omges runt om av en kallmur och stora

lövträd. Huvudentrén finns på östra kortsidan vid en grusad plan med parkeringsplatser. Även på västra sidan finns en entré, som dock ej brukas. Vid båda entréerna finns smidesgrindar från vilka gångar leder fram till kyrkan. Gångarna, liksom marken närmast kyrkan, är grusade. De flesta gravar är gräsbevuxna med undantag av några får grusade, varav en med ett järnstaket, belägen väster om tornet. Norr om tornet finns ett enkelt stenkors, kyrkogårdens äldsta gravvård.

Bårhuset vid kyrkogårdens nordöstra hörn är uppfört 1955 efter ritningar av arkitekt Axel Forssén. Fasaden är vitputsad och sadeltaket skiffertäckt. Längs den östra muren står också ett tidigare vapenhus som numera är förråd. Det är troligen från 1800-talet och fanns vid kyrkans västgavel innan tornet byggdes 1924. Fram till 1915 fanns en fristående klockstapel öster om kyrkan. Det tidigare vapenhuset är en enkel träbyggnad med regelstomme klädd med vit locklistpanel. Sadeltaket täcks av betongpannor av 1920-talsmodell.

Kyrkan är av sten, troligen med delvis medeltida murverk. Det tresidiga koret tillkom då kyrkan förlängdes åt öster 1731. Troligen förlängdes kyrkan senare åt väster. Samtidigt med västtornet (1924) tillbyggdes också sakristian på korets norra sida. Kyrkan är en av Dalslands minsta med tornets murar endast något högre än långhusetsnock. Tornet, i en historiserande utformning, kröns av en svängd huv med en reslig spira.

Kyrkans fasad täcks av vit spritputs med släta omfattningar kring fönstren och västporten. Snickerierna är målade i en beige kulör med undantag av tornluckorna som är bruna. Långhusets och sakristians sadeltak är skiffertäckta. Över koret är taket avvalmat. Tornhuv med spiran är kopparklädda och kröns av ett kors på en glob. Västporten är utformad som en pardörr med kryssmönstrad panel och ett segmentbågeformat överljus. Ovan porten finns en stenplatta med året 1924. Porten mot söder består av dubbla parspegeldörrar och har på utsidan profilerad snedställd panel, liksom enkeldörren till sakristian. På trappstenen framför södra porten finns året 1898 inhugget. Fasaderna genombryts på långsidorna av stora rundbågiga och smårutindelade fönster. Förutom två på var sida i långhuset finns ett korfönster mot söder. På långsidorna finns också små segmentbågeformade fönster under läktaren i väster. Tornet har likadana, gluggliknande, fönster mot norr och söder samt ett lite större fönster mot väster. På långhusets västfasad finns även två runda fönster.

Kyrkorummet har en liten och intim karaktär men är samtidigt ljust och luftigt genom de stora fönstren samt väggarnas och trätunnvalvets vita färg. Rummet har en enkel karaktär med sparsmakad inredning. Det tresidiga koret är upphöjt ett steg i förhållande till långhuset och innanför altarringen är golvet ytterligare förhöjt.

Ingångar till kyrkorummet finns från vapenhuset i väster, från porten på korets sydsida och från sakristian på dess norra sida.

I långhuset ligger golv av lackade brädor medan korgolvet består av stenhällar. I koret finns också gravhällar av sten samt en håll med året 1856. Väggarna är vitputsade med en rödbrun slät bröstningspanel i bänkhöjd. Längs takets flacka trätunnvalv finns en mönstermålad taklist med ljusa kors på brunbeige botten. Parspegeldörrarna till vapenhuset och till porten på korets sydsida samt enkelspegeldörren till sakristian är från 1924 men senare färgsatta med en blåaktig marmorering på beige gul botten med brunaktiga ramar. Kyrkorummets fönster är målade i en beige kulör.

Det grönmålade altaret av trä, med spegelfält, är placerat mot östra korväggen. Den stora altaruppsatsen, som täcker större delen av korets östvägg är en triptyk i olja målad direkt på ett träunderlag. Målningen är av hög konstnärlig kvalitet och utförd av en okänd mästare år 1672. En golgatascen är målad på den större mittavlan vilken flankeras av två mindre sidotavlor. Altarringen, från 1924, är rund och sluter tätt mot altaret. Den öppna barriären har svarvade balusterdockor som är laserade i ljusgrön färg. Predikstolen är relativt enkelt utformad och saknar baldakin. Olika uppgifter förekommer om dess ålder, 1600-talets senare hälft eller 1700-talets början. På korgens sidor finns rektangulära fält i grön kulör inramade av ramverk i rödbruna dekormålade kulörer och brungröna kolonner. Kyrkans dopfunt är av täljsten och daterad till 1200-talet.

Bänkinredningen är väggansluten och indelad i två kvarter. De öppna bänkarna är från 1924 och på de kvadratiske gavlarna samt skärmarna finns rödbrunt marmorerade spegelfält med ådringsmålade och marmorerade ramar i grönt. Ryggarna och sitsarna är rödbrunt stöpplingsmålade. Läktaren i väster bärs upp av nio dekormålade mörkgöna kolonner med ljusgröna kapitäl. Den raka läktarbarriären är indelad i spegelfält färgsatta likt kyrkorummets dörrar med bl a en blåaktig marmorering på beige gul botten. I nederkanten av bröstningens mitt finns året 1883 målat i svart, troligen har renoverings- och målningsarbeten utförts då. Orgeln är från 1948. Den relativt enkla modernistiska fasaden domineras av de silverfärgade piporna samt en enkel dekormålning.

Byggnadshistorik

Kyrkans byggnadshistoria motsvarar många av de ”typiska dalslandskyrkorna”; små tornlösa medeltida stenkyrkor, oftast ursprungligen med rakslutet kor i öster och ingång i sydväst. Under 1600- och 1700-talen förlängdes de mot öster och fick tresidigt avslutade kor. Senare uppfördes i vissa fall torn med vapenhus medan andra kyrkor har tillbyggda vapenhus och fristående klockstaplar. Järbo kyrkas ursprungliga utformning är

inte närmare känd men troligen har den medeltida kyrkan i princip varit kvadratisk med rakt korslut och ingång i söder. 1731 förlängdes hon åt öster och försågs med tresidigt kor. Troligen gjordes därefter, oklart när, en förlängning mot väster. Under 1800-talet tillkom troligen de nuvarande stora fönsteröppningarna liksom ett vapenhus av trä på västgaveln, vilket i samband med tornbygget 1924 placerades på kyrkogården som förråd. På 1890-talet kläddes innertaket med tidstypisk pärlspontpanel. Kyrkans klockstapel, som brann 1915, var placerad öster om kyrkan strax utanför kyrkogårdsmuren, idag platsen för en modern ekonomibyggnad (1994). Enligt uppgift var klockstapeln ganska stor och klädd med faluröd panel med en vitmålad överdel med luckor, krönt av en huv, förmodligen spånklädd.

Under 1900-talet genomgick kyrkan de största förändringarna. 1924 genomfördes en renovering samtidigt som tornet och sakristian tillkom. För arbetena svarade arkitekt Sten Branzell, Göteborg. Vid en byggnadsarkeologisk undersökning konstaterades förlängningarna i väster. Samtidigt påträffades också gravar och skelettdelar i mittgången och koret, bl a fem rektangulära flermansgravar med en stor mängd ben. Tornet med sin huv och resliga spira fick en historiserande utformning anpassad till den relativt lilla långhusroppen med raka, rena linjer. I kyrkorummet tillkom ny bänkinredning, trapporna till läktaren ersattes av nya i vapenhuset och pärlsponten i taket ersattes av de nuvarande släta brädorna. Även den nuvarande altarringen tillkom, trägolven lades om och fönstren fick nya innerbågar. Kyrkan genomgick också en hel exteriör och interiör ommålning. 1932 installerades elektrisk belysning i kyrkan och 1939 ett centralvärmesystem med pannrum under sakristian. 1948 tillkom orgeln vars modernistiska fasad är ritad av arkitekt Axel Forssén, som också uppgjorde handlingar för reparations- och målningsarbeten samma år samt ritade bårhuset 1955. 1948 genomgick kyrkan en större ommålning, såväl exteriört som interiört, samtidigt som altartavlan konserverades av konservator K J R Johansson, Skövde.

En renovering 1975-76 omfattade huvudsakligen interiören. En exteriör åtgärd var dock bytet av ekspån till kopparplåt på tornspiran. Handlingarna till renoveringsprogrammet uppgjordes av arkitekt Jerk Alton, Kumla och för konservering av altarpuppans svarade konservator Christer Wildenstam, Älvsborgs länsmuseum. Kyrkan genomgick en interiör ommålning med bl a ockragula färgtoner, enligt programmet med syftet att skapa ett varmare kyrkorum. För att vinna utrymme togs de tre bakersta bänkraderna bort och i sakristian tillkom bl a nya skåp för textiltillförvaring. 1986-87 putsades långhusets och sakristians fasader om och år 2000 omlades skiffertaken.

KULTURHISTORISK KARAKTERISTIK OCH BEDÖMNING

JÄRBO KYRKA är belägen i Valbodalen, ett delvis böljande och kuperat odlingslandskap, rikt på fornlämningar, med gårdar i karaktäristiska krönlägen, och riksintresseområde för kulturmiljövården. Kyrkan är belägen på en svag höjd intill Runnsäters by, med samlad intilliggande gårdsbyggelse omgiven av ett öppet odlingslandskap och med Kroppefjälls branta västsida i öster. Den vitputsade stenkyrkan, troligen med delvis medeltida murverk, har en liknade byggnadshistoria som flera dalsländska kyrkor, bl a tillbyggnaden åt öster med ett tresidigt kor på 1700-talet. Västtornet, och sakristian mot norr, tillbyggdes 1924. Kyrkan är en av Dalslands minsta, med tornets murar endast något högre än långhusetsnock. Tornet, i en historiserande utformning, kröns av en svängd huv med en reslig spira och är väl anpassad till långhusets rena, raka linjer. Kyrkorummet är litet, ljust och luftigt med de stora fönstren samt väggarnas och trätunnvalvets vita färg. Rummet har en enkel karaktär med en sparsmakad inredning från olika tidsperioder, bl a bänkarna från 1924. Av kyrkans äldre inredning märks främst den stora altarpuppans från 1672, vilken ger kyrkorummet en speciell prägel samt predikstolen från tiden kring sekelskiftet 1700.

ATT SÄRSKILT TÄNKA PÅ i förvaltning och användning av kyrkan och kyrkomiljön:

- området kring kyrkan utgör ett kärnområde inom det större riksintresseområdet i Valbodalen
- det medeltida murverket utgör i sig ett omistligt historiskt dokument
- kyrkorummets olika tidsskikt, vilka bidrar till rummets sammansatta karaktär
- kyrkans bevarade äldre inredning, den stora altarpuppans, predikstolen samt dopfunten
- gravhällarna i koret

LERDALS KYRKA

Färgelanda kommun

BESKRIVNING OCH HISTORIK

Kyrkomiljön

Lerdals medeltida socken består av en markant dalgångsbygd kring Lerdalsälven, omgiven av kuperade och glest befolkade skogsområden. Den djupt nedskurna och ganska smala dalgången kring älven sträcker sig i nord-sydlig riktning. Lerdal är en gammal gränsbygd och förbindelserna har i stor utsträckning följt vattnets väg. Dalgången har ett öppet böljande odlingslandskap med ganska små gårdar på kullar längs sluttningarna. Lerdal är en av Dalslands mindre socknar där jordbruk varit huvudnäringen, någon tätort finns inte. Lerdal har åtminstone sedan 1400-talet hört till Högsäters pastorat tillsammans med grannförsamlingarna Rännelanda, Råggård och Järbo. Parallellt med Lerdalsälven leder en landsväg och förutom denna väg genomkorsas dalgången av vägen mellan Rännelanda och Gesäter. Den vitmålade kyrkan ligger i dalen och är uppförd på 1770-talet. Den medeltida föregångarens utformning är inte känd men uppgifter finns om grundmurar från en träkyrka under den befintliga kyrkan. Platsen vid kyrkan utgör ett mindre sockencentrum med en fd skolbyggnad (1930) med lärarbostäder på andra sidan vägen. Byggnaden inrymmer idag samlingslokaler och bostad. Strax norr om kyrkan finns en fd butik. Något sydost om kyrkan är gården Lerdals stom belägen.

Gården, som varit prästboställe, indrogs till kronan vid reformationen och var sedan bl a sergentboställe till 1896. Mellan 1845-1980-talet delade Lerdal och Rännelanda prästgården Härslätt, belägen i Rännelanda nära gränsen till Lerdal

Till kyrkoanläggningen hör kyrkan med omgivande kyrkogård samt ett putsat bårhus (1953) och en redskapsbod (1900-talets mitt). Bårhuset på kyrkogårdens sydöstra del, är ritat av arkitekt Axel Forssén, Göteborg. Redskapsboden ligger nordost om kyrkans kor. Båda har vita fasader och sadeltak med enkupigt tegel

Kyrkoanläggningen

Kyrkogården har en i princip rektangulär form i öst-västlig riktning kring kyrkan (också orienterad i öst-väst) och kan indelas i tre delområden. Kyrkogårdens äldsta del utgör nästan en kvadrat närmast kring kyrkan. Kända utvidgningar har sedan skett 1930, mot söder, och 1968 mot öster. 1930 års utvidgning är helt integrerad med de äldre delarna, medan 1968 års del utgör en tydlig enhet för sig. De förra delarna omges av en kallmur och höga lövträd. Kyrkogårdens yngsta del, i öster, omges av en häck mot övriga kyrkogården samt ett trädstaket på övriga sidor. Kyrkogårdens huvudentré finns i väster mot landsvägen och i linje med kyrkporten i tornets vapenhus. De svarta smidesgrindarna har

granitstolpar med tälttaksformade överstycken krönta av klot. Längs kyrkogårdens södra sida leder en mindre grusväg längs muren fram till bårhuset och en mindre plan. Vid planen finns mot väster och norr enklare smidesgrindar utan grindstolpar. Förutom trädrader längs muren finns endast några få träd på kyrkogården. Gångarna är grusade med undantag av den asfalterade gången framför kyrkporten i väster. På den yngre delen finns en kalkstensgång fram till en fontän. Gravarna är gräsbevuxna med undantag av några få grusade gravar. Nära västra kyrkogårdsmuren finns också några gjutjärnskors och en kopia av ett äldre smitt gravkors. Inne i vapenhuset finns flera äldre smidda gravkors.

Kyrkan har ett tresidigt avslutat kor i öster och torn i väster. Långhuset och koret är uppfört i sten 1771-72 och det timrade tornet 1775. Förutom huvudingången från väster till vapenhuset i tornet, finns en port på södra långsidan. Karakteristiskt för kyrkans exteriör är det breda långhuset med dess höga branta tak. Fasader på långhus och kor är enkelt utformade och täcks av vit spritputs. Långhusets gavelröste mot väster, liksom tornet och dess tornluckor, är klädda med vitmålad enkelt profilerad locklistpanel. Taket över långhuset, valmat över koret, täcks av enkupigt lertegel. Torntaket och den inklädda lanterninen är plåtklädda och kröns av ett kors. Västporten har två portblad med en brunbetsad snedställd panel och ett kraftigt äldre lås. Den grönmålade porten mot söder är en parspegeldörr med ett spröjsat halvmånefönster som överljus. Ett extra yttre dörrpar består av stående vitgrå pärlspontpanel. I trappsteget finns en gravsten från 1845 inmurad. På långsidorna och i koret finns stora rundbågiga, smårutsindelade fönster målade gråvita.

Kyrkorummet är ljust och rymligt med dess bredd, höga tak, och ljusa färgsättning. Det tresidiga koret i öster är upphöjt ett steg i förhållande till långhuset och i väster finns en stor orgelläktare med trappor längs västväggen på båda sidor mittgången. Ingångar finns från vapenhuset i väster och mitt på södra långsidan. Sakristian vid korets östvägg nås via två dörrar på var sida om altaret. Under läktaren har bänkar tagits bort för att ge plats åt stolar, bord, klädhängare och ett skåp mot söder.

Kyrkorummets trägolv är lackade och de putsade väggarna grått avfärgade. Takets höga trätunnvalv är vitmålat med en blå profilerad list ovan en ljust marmorert takfot. I taket löper tre bjälkar som dragstag, likadant marmorerade. Dörren till vapenhuset är en gråmålad och glasad parspegeldörr med färgat antikglas i mönsterspröjsning. Parspegeldörren mot söder är grönt ådringsmålad. Ovan båda ingångarna finns lunettfönster. De två sakstiedörrarna är grålaserade enkelspegeldörrar. De stora rundbågiga fönstren har antikglas i innerbågarna. Korfönstrens antikglas är dessutom blyin-

fattat. Mot korets östvägg bildar altaret, altaruppsatsen, ett par nummertavlor och sakristian en symmetriskt sammansatt helhet och betydelsefull del av kyrkorummets klassiserande karaktär. Sakristian (1986) utgör ett slutet rum placerad bakom och vid sidorna om altaret. Altaret är av trä med förgyllda lister kring speglar. Altaruppsatsen (1845) har en tidstypisk klassiserande utformning. Mellan två förgyllda pilastrar finns ett gråmålat kors mot ljusgrön botten. Pilastrarna bär upp ett överstycke, med förgyllda friser, krönt av förgyllda solstrålar kring en mörkare krans med symboler. På båda sidor om altaret med altaruppsats och altarring finns nummertavlor samt dörrar till sakristian. På sakristians södra och norra sidor finns glaspartier med blyinfattat antikglas. Nummertavlorna har figursågade och förgyllda ramverk. Altarringen är halvcirkelformad med en öppen barriär av svarvade grå balusterdockor med förgyllningar. Altaruppsatsen flyttades hit från Rännelanda kyrka omkring 1910 då Rännelanda övertog altaruppsatsen från Högsätes gamla kyrka (riven 1908). Predikstolen i klassiserande stil är placerad längst fram på långhusets norra sida. Olika uppgifter förekommer om dess ålder. Korgen och baldakinen är huvudsakligen färgsatta i grått med förgyllda listverk. På korgen finns grågrönt marmorerade spegelfält mellan svarvade balusterdockor. Den runda baldakinen med huv, har en figursågad förgylld list i nederkanten. Kyrkans dopfunt är placerad intill predikstolen och är daterad till 1200-talet. Cuppan är av täljsten och foten av sandsten.

Bänkinredningen är indelad i fyra kvarter, delade av mittgång, sidogångar och tvärgångar. Bänkarna är ursprungligen från 1895 men senare ombyggda, bl a 1980 då de gjordes bekvämare. Samtidigt togs också en bänkrad längst fram och en längst bak bort. De öppna bänkarna är grönt ådringsmålade med grå marmoreringar på gavlarna. På läktaren finns bänkar av enklare utformning. Den stora orgelläktaren i väster om eller nybyggdes 1910 samtidigt som orgeln tillkom. Både den klassiserande orgelfasaden och läktaren är ritade av Fredrik Falkenberg, Stockholm. Läktaren bärs upp av 16 kolonner i ljus grön marmorering och den raka bröstningen är indelad i ljust gröna marmorerade spegelfält och små pilastrar. Läktaren nås via trappor mot västväggen på var sida mittgången.

Byggnadshistorik

Hur kyrkans föregångare sett ut är inte närmare känt. Från en golvomläggning 1980 finns dock uppgifter om att grundmurar, troligen tillhöriga en träkyrka, iakttagits tillsammans med gravstenar från 1600-talet. I sockenhistoriken, Lerdalsboken, nämns också ett antagande om en äldre kyrka vid gården Lerdals stom, ca 400 meter sydost om kyrkan. Där hittades 1890 en bronsnyckel som då sattes i samband med en kyrka. Dopfunten i kyrkan är daterad till 1200-talet och kyrkan har ägt en madonna av trä från 1300- eller

1400-talen som stals 1990. Liknade madonnor finns i grannkyrkan Råggård och i Holms kyrka i närheten av Mellerud.

Den nuvarande kyrkan uppfördes i två etapper med några få års mellanrum. Långhuset och det tresidiga koret byggdes 1771-72 i sten och det timrade tornet 1775. Kyrkan har sedan dess bevarat sin ursprungliga planform. Det som skiljer henne från många andra kyrkor, förutom olika material i torn och långhus, är avsaknaden av en utbyggd sakristia. Många dalsländska kyrkor har, liksom Lerdal, haft sakristieavgränsningar i form av mer eller mindre enkla skärmväggar bakom koret men, vanligtvis under 1900-talet, tillbyggt med en sakristia norr eller söder om koret.

Väsentliga delar av kyrkorummets inredning är från tiden kring sekelskiftet 1900. År 1895 sattes nya bänkar in och stenhällarna på golvet ersattes av trä. Omkring 1910 tillkom altarpuppstenen samtidigt som läktaren ny- eller ombyggdes efter ritningar av Fredrik Falkenberg, Stockholm, som också ritade orgeln vid samma tillfälle. Vid 1900-talets början vitmålades också det tidigare rödfärgade tornet. Under 1940- och 50-talen uppgjordes tidstypiska restaureringsprogram som dock aldrig kom till utförande, bl a föreslogs tillbyggnad av en sakristia mot norr eller som en del av en läktarunderbyggnad. 1950 elektrifierades kyrkan med belysning, eluppvärmning och elektrisk klockringning. I början på 1950-talet genomfördes en större renovering av underhållskaraktär med både exteriör och interiör ommålning samt omläggning av tegeltaket. Enligt uppgift skulle det enkupiga lertegel, som då byttes mot nytt varit ursprungligt, från kyrkans uppförande 1771-72. År 1960 sattes blyinfattat antikglas in i korfönstrens innerbågar. Under 1970- och 80-talen gjordes en del interiöra arbeten efter program och ritningar av arkitekt Carl-Anders Hernek, Uddevalla. Bl a sattes antikglas in även i långhusets innerbågar, avgränsningen till sakristieutrymmet bakom koret omändrades och interiören målades. År 1970 belades torntaket med kopparplåt istället för skiffer och 1980 lades ett nytt golv in. Sakristiefrågan löstes 1986 genom det hela rum bakom altaret som då tillkom efter ritningar av arkitekt Jerk Alton, Kumla.

KULTURHISTORISK KARAKTERISTIK OCH BEDÖMNING

LERDALS KYRKA är centralt belägen i Lerdalsälvens dalgång, i ett karakteristiskt öppet odlingslandskap med gårdar i krönlägen längs sluttningarna. Kyrkplatsen är troligen medeltida och belägen nere i dalen, intill den landsväg som leder parallellt med den lilla älven. Vid kyrkan finns ett mindre sockencentrum med en f d skolbyggnad med lärarbostäder. Något sydost om kyrkan finns gården Lerdals stom, ursprungligen kyrkojord och prästboställe. På den muromgärdade kyrkogården finns ett vitputsat bårhus och en enkel förädrbyggnad.

Kyrkans vitputsade långhus och kor är uppfört av sten 1771-72 och det timrade och panelade västtornet 1775. Kyrkans yttre har genomgått få förändringar sedan uppförandet och har karaktäristiska drag för sin tid, det breda långhuset med tresidigt avslutat kor och ett högt brant sadeltak. Kyrkans yttre form påminner om grannkyrkan i Råggård, uppförd på 1740-talet. Långhusets bredd och höjd ger också karaktär åt det rymliga kyrkorummet med dess höga brädvalv i taket. Rummet präglas av klassicismens ideal med en ljus färgsättning och en altarpuppsten med ett träkors, flankerad av två nummertavlor. Placeringen av en sakristia bakom altaret i koret är en företeelse som tidigare var vanlig i många kyrkor men bevarats på få ställen. Prägel åt kyrkorummet ger också den stora västläktaren och orgeln från 1895 med trappor mot västväggen i kyrkorummet samt den stora mängden kolonner under läktaren.

ATT SÄRSKILT TÄNKA PÅ i förvaltning och användning av kyrkan och kyrkomiljön:

- kyrkans föga förändrade exteriör sedan uppförandet på 1770-talet
- kyrkorummets ljusa och rymliga karaktär i nyklassicistisk stil
- den tidstypiska klassiserande altarpuppstenen med ett enkelt träkors och flankerande psalmnummertavlor
- den bevarade läktaren med orgel från 1895, trapporna längs västväggen, den stora mängden kolonner och bevarad bänkinredning under läktaren
- placeringen av sakristian bakom altaret

RÅGGÅRDS KYRKA

Färgelanda kommun

BESKRIVNING OCH HISTORIK

Kyrkomiljön

Råggårds medeltida socken består av ett småkuperat landskap med mindre dalbygder mellan skogar och mossar. Råggård har dominerats av jord- och skogsbruk, med i allmänhet ganska små gårdar. Någon tätort finns inte men vid en vägkorsning, nära sockencentrat vid kyrkan, finns en mindre samling villor och egna hem längs den landsväg som utgör huvudstråket genom socknen. Vägsträckningen är en de bland de äldst kända i Dalsland med bl a traditioner om pilgrimsvandringar mot Nidaros i Norge. Dess sträckning utgör en tydlig kulturgräns mellan det nordliga Skogsdal, som har mycket gemensamt med Värmland, och de sydligare delarna av Dalsland som i öster är mer orienterat mot Västergötland och i väster mot Bohuslän. Råggård har åtminstone sedan 1400-talet hört till Högsäters pastorat tillsammans med grannförsamlingarna Järbo, Rännelanda och Lerdal.

Den vitmålade träkyrkan från 1734-36 har troligen haft en medeltida föregångare av trä. Kring kyrkan och landsvägen finns ett traditionellt sockencentrum. Strax norr om kyrkan finns också ett av Dalslands märkligare fornlämningsområde, tre gravfält med ett 40-tal högar. Kombinationen av fornlämnningar, historisk be-

byggelse och den gamla landsvägen ger området status som riksintresseområde för kulturmiljövården. Intill kyrkan och en grusad plan på dess norra sida finns en f d skolbyggnad (1880-tal) samt en byggnad (ca 1950) som tidigare inrymt lärarbostäder. Skolbyggnaden används som församlingshem och som allmän samlings- och föreningslokal. Cirka en kilometer norr om kyrkan finns den välbevarade f d prästgården Sörsäter, ursprungligen kaplansboställe, senare komministerboställe, inköpt av kyrkan ca 1730 och fransålt på 1960-talet. Till själva kyrkoanläggningen hör kyrkan med omgivande kyrkogård samt ett bårhus (1968) i vitt mexitegel och sadeltak täckt av svarta betongpannor.

Kyrkoanläggningen

Kyrkogården har en i princip kvadratisk form kring kyrkan som är orienterad i sydostlig-nordvästlig riktning. Kyrkogården har två tydliga delar, en äldre huvuddel, "gamla kyrkogården", närmast kyrkan samt en utvidgning mot sydväst, "nya kyrkogården", invigd 1987. Uppgifter finns om utvidgningar 1831-32 (mot väster) och 1851 (mot norr och öster). "Gamla kyrkogården" är homogent utformad utan synliga spår efter de olika utvidgningarna, ett resultat bl a av en kyrkogårdsrenovering 1965. Både gamla och nya kyrkogården omges av kallmurar och diverse lövträd. Kyrkogårdens huvudentré är i norr, vänd mot en grusad plan fram-

för skolbyggnaden. Från en grusad plan i sydost, där bårhuset är beläget, finns entréer till både ”gamla” och ”nya” kyrkogården. Vid de två entréerna till gamla kyrkogården finns likadana smidesgrindar, eventuellt från 1868 då det finns uppgifter om nya grindar. Grindarna till nya kyrkogården är utformade på ett liknande sätt. Gångarna på kyrkogården är grusade, liksom marken närmast kyrkan. Nya kyrkogården domineras av ännu öppna gräsytor med enstaka buskar. Gravarna är i allmänhet gräsbevuxna men det finns några få grusade ramar. Uppställda på tornets norra sida står några äldre smidda gravkors.

Kyrkan av trä består av ett långhus med tresidigt, avslutat kor i sydost samt torn med vapenhus i nordväst. På korets norra sida finns en utbyggd sakristia och på dess södra sida ett mindre vapenhus. Förutom det senare är kyrkan enligt uppgift uppförd i sin helhet 1734-36. Vapenhuset i söder kan eventuellt vara från 1800-talets senare del. Kyrkans exteriör karaktäriseras av den i förhållande till tornet kraftiga långhuskroppen med sitt höga branta tak. Den timrade stommen är klädd med vit locklistpanel och försedd med knutlådor. Snickerierna, port, dörrar, fönster och ljudluckor är ljusblå. Kyrkans sadeltak, förutom tornets spåntäckta huv, är täckta av enkupigt lertegel. Över koret är taket valmat. Tornhuvu kröns av en liten kopparklädd spira och en vindflöjel med initialerna I H S och året 1688. På långsidorna och till koret finns stora segmentbågeformade och smårutsindelade fönster. Korfönstren är smalare än de i långhuset. Det finns också små segmentbågeformade fönster i långhusets västra del, under och till läktaren samt kvadratiska fönster till tornet och sakristian. Kyrkporten till vapenhuset liksom dörrarna till sakristian och lilla vapenhuset i söder är klädda med liggande fasspontpanel. Innanför pardörren, med överljusfönster, till tornets vapenhus finns en äldre kyrkport, troligen ursprunglig från kyrkans tillkomst. Porten är klädd med snedställd profilerad panel och har ett äldre lås samt en järnring på utsidan.

Kyrkorummet är enkelt utformat med en sparsmakad inredning förutom den praktfulla altaruppsatsen. Det korta och breda rummet med plant tak, domineras av gröna kulörer och ger ett dämpat intryck. De oklädda timmerväggarna bidrar till karaktären av en enkel träkyrka. Dörrar till kyrkorummet finns från vapenhuset i väster och från sakristian norr om koret samt det mindre vapenhuset söder om koret. Kyrkorummets trögolv är lackade, och i koret innanför altarringen är golvet förhöjt. Timmerväggarna är stänkmålade i grönt och bröstningslisten, liksom väggen under denna, är laserad i en mörkare grön kulör. Ungefär mitt i rummet finns inskjutande timmerpartier förbundna med en avbildad stock. Taket är grönmålat och försett med en enkel taklist av en snedställd plank. Även dörrarna, en parspegeldörr till vapenhuset i väster och enkelspegeldörrarna

i koret, är gröna och ådringsmålade. Av kyrkorummets segmentbågeformade fönster är innerbågarna i koret försedda med blyinfattat, färgat antikglas. Altaret är av trä och har marmorade spegelfält i grönt. Enligt uppgift är altaret och altarringen från 1845. Altaruppsatsen är tillverkad 1771 i s.k. provinsiell barockstil av skomakare Karl Dahlström och målad av Anders Larsson Krok, Vänersborg. Vid en renovering 1884 togs den ned och ersattes av ett enkelt träkors men konserverades och återinsattes 1949-50. Altaruppsatsen som täcker större delen av korets östvägg innehåller ett trettio-tal träskulpturer och är rikt bemålad och förgylld. I centrum finns ett krucifix och en övre tavla föreställer Jesu dop. På altaruppsatsens nederdel finns en texttavla ”Christus är Eder för ögonen målad såsom han för Eder är korsfäst”. Den lilla altarringen är rund och sluter tätt mot altaret. Den öppna barriären har ljus marmorade balusterdockor med förgyllningar. Predikstolen (1845) är placerad längst fram på långhuset norra sida. Den är relativt enkelt utformad med en rund korg utan baldakin. På korgen finns bl a inskjutna rektangulära stående fält kantade av profilerade lister samt förgylld växtdekor. Kyrkans dopfunt, daterad till 1200-talet, är placerad i korets södra del. Den ursprungliga cuppan är borta och den vida fotplattan av täljsten används som cuppa på en nygjord granitsockel. Ett annat medeltida inventarium i kyrkans ägo är en madonnafigur från 1400-talet. En liknade madonna har funnits i grannkyrkan Lerdal och det finns även en i Holms kyrka i närheten av Mellerud.

Bänkinredningen är indelad i två kvarter, anslutna till långväggarna men ej mot västväggen där två bänkar borttagits. De öppna bänkarna med rektangulära gavlar är ursprungligen från 1884 men ombyggda 1949-50. De är enkelt utformade med grönt ådringsmålade sittsar, ryggar och gavlar. Bänkar finns också längs korets båda sidor och på läktaren. Den senare nås via en äldre trappa i vapenhuset som har ett öppet samband med tornvåningen ovan vapenhuset. Läktaren i väster bärs upp av fyra grönt ådringsmålade kolonner med skurna kapitäl placerade längs mittgången. Läktarbröstningen är enkelt utformad med grönt ådrade speglar och profilerade lister. På läktaren står två enklare orglar av typen orgelharmonium, tillverkade 1911 respektive 1930.

Byggnadshistorik

Olika uppgifter förekommer kring kyrkans tillkomst. Vissa gör gällande att kyrkan nybyggdes 1743-46 på platsen för en nedriven föregångare eller att den äldre kyrkan genomgick en kraftig ombyggnad, i princip att betrakta som ett nybygge. Andra uppgifter talar dock om att en äldre kyrka, troligen belägen i närheten, revs först 1771. Kyrkans föregångare är alltså inte närmare känd men antas var en medeltida träkyrka. Kyrkans medeltida inventarier består av dopfunten och madon-

nafiguren. Från Råggård finns också medeltida traditioner om en s.k. offerkyrka.

Råggårds kyrka har sedan byggnationen 1743-46 bevarat sin planlösning och yttre form, med undantag av det mindre vapenhuset på korets södra sida, vilket eventuellt är från 1800-talets senare del. Kyrkans timmerväggar tycks ha varit oklädda på utsidan till 1830 då de kläddes med panel, då rödfärgade. Takbeläggningen hade redan tidigare, år 1819 skiftats från spån till tegel. Under 1800-talets mitt och senare hälft genomfördes flera tidstypiska åtgärder med syfte att få ett ljusare och enklare kyrkorum med utgångspunkt bl a från klassicismens ideal. Liknande renoveringar har av eftervärlden ofta betecknats som alltför hårdhänta i hanteringen av de äldre kyrkorummen. Under 1900-talet har i regel olika återrestaureringar skett. I Råggård sattes 1845 större och fler fönster in samtidigt som den nuvarande predikstolen samt eventuellt också altarringen tillkom. År 1875 vitmålades kyrkans exteriör och 1884 dess interiör, varvid flera väggmålningar övermålades. Samtidigt togs ett nytt korfönster upp bakom altaret och altaruppsatsen från 1771 ersattes med ett enkelt träkors. 1884 sattes också nya öppna bänkar in. År 1894 fick kyrkan uppvärmning genom en kamin och 1911 installerades dess första orgelharmonium.

Åren 1949-50 genomfördes en s.k. återrestaurering efter handlingar av arkitekt Tor Engloo, Stockholm. För konservatorsarbeten svarade konservator Olle Hellström, Skara. Altaruppsatsen från 1700-talet, som varit deponerad i Ödeborgs fornsal, konserverades och återinsattes samtidigt som korfönstret mot öster sattes igen. Väggmålningarna togs dock ej fram utan väggarna fick troligen vid detta tillfälle sin gröna färg. Kyrkorummet färgsattes också i övrigt med grön ådringsmålning, bl a bänkar, dörrar och läktare. Övriga åtgärder var bl a ombyggnad av bänkarna, inläggandet av nytt trägolv samt elektrifiering av kyrkan. Kyrkan har sedan renoveringen 1949-50 genomgått få förändringar och åtgärder har huvudsakligen varit av underhålls-

raktär. År 1987 målades fasaderna och dess snickerier samtidigt som torntaket tjärstryktes. 1990 togs de två bakersta bänkraderna bort och 1995 konserverades altartavlan av konservator Anders Darwall.

KULTURHISTORISK KARAKTERISTIK OCH BEDÖMNING

Den troligen medeltida kyrkplatsen vid **RÅGGÅRDS KYRKA** är belägen på det ändmoränstråk som sträcker sig genom Dalsland och utgör en kulturgräns mellan landskapets södra och norra delar. Längs ändmoränen leder vid Råggård en landsväg, en av landskapets äldre färdvägar, förbi kyrkan. Denna ingår i ett område av riksintresse för kulturmiljövården konstituerat av ett stort fornlämningsområde med gravfält något norr om kyrkan, den gamla vägen samt sockencentrats historiska bebyggelse med f d skola, lärarbostäder och prästgård.

Den enkla vitmålade träkyrkan, med långhus, kor och lågt västtorn, uppfördes i sin helhet 1743-46 med bevarad planlösning och yttre form, med undantag av ett sekundärt mindre vapenhus mot söder. Tidstypiska och karaktäristiska drag är den relativt breda och korta långhuskroppen med sitt branta och i förhållande till tornet höga tak. Kyrkorummet är enkelt utformat med en sparsmakad inredning förutom den praktfulla altaruppsatsen, lokalt tillverkad i provinsial barockstil 1771. Det korta och breda rummet med plant tak domineras av gröna kulörer och ger ett dämpat intryck. De stänkmålade timmerväggarna bidrar till karaktären av en enkel träkyrka. Kyrkorummet präglas också av uttrycken från 1949-1950 års återrestaurering, med syfte att framhäva interiörens ursprungliga karaktär, bl a genom färgsättningen.

ATT SÄRSKILT TÄNKA PÅ i förvaltning och användning av kyrkan och kyrkomiljön:

- kyrkan ingår i ett riksintresse för kulturmiljövården
- kyrkan är ett välbevarat exempel på en mindre träkyrka i Dalslands skogsbygder med bevarad ursprunglig karaktär och disposition såväl exteriört som interiört
- de bevarade uttrycken efter 1949-50-års renovering
- den lokalt tillverkade altaruppsatsen motsvarande provinsial barockstil från 1771
- kyrkans plana tak som bidrar till kyrkorummets ursprungliga karaktär
- läktaren med bevarad bänkinredning och de ovanliga orglarna
- kyrkans medeltida inventarier

RÄNNELANDA KYRKA

Färgelanda kommun

BESKRIVNING OCH HISTORIK

Kyrkomiljön

Rännelanda medeltida socken består av ett brutet kulturlandskap med uppodlade dalgångar mellan skogsmarker. Ett större område med sammanhängande öppet odlingslandskap finns i socknens östra del, där kyrkan är belägen. Någon tätort finns inte i Rännelanda där jordbruket varit den dominerande näringen med små och medelstora gårdar. En av de få större gårdarna är Häreholm, en gammal frälsegård intill Häresjön i socknens sydvästra del. Rännelanda har åtminstone sedan 1400-talet hört till Högsäters pastorat tillsammans med grannförsamlingarna Lerdal, Råggård och Järbo. I väster gränsar Rännelanda till Sanne socken i Bohuslän.

Den vitputsade kyrkan från 1773 har troligen haft en medeltida föregångare av trä. Enligt uppgift var den gamla kyrkan belägen ca 50 eller 80 meter väster om den nuvarande. Intill kyrkan finns en faluröd klockstapel (1700-tal) kvar från tiden innan dess torn byggdes på 1940-talet. Cirka 600 meter nordväst om kyrkan finns gården Rännelanda Stom, f d kyrkjord och prästboställe. 1845 inköptes gården Härslätt i socknens nordvästra del, nära Lerdal, för att brukas som gemensam prästgård för Rännelanda och Lerdal.

Härslätt avyttrades på 1980-talet. Närmast kyrkan finns ett mindre sockencentrum med två generationer skolbyggnader. Intill parkeringen vid kyrkogården ligger den f d "kyrkskolan" från 1880-talet och ett par hundra meter sydväst om kyrkan en s.k. centralskola i gult tegel från 1954. Intill finns ett gult envånings trähus från samma tid som inrymt lärarbostäder. Skolan lades ner 2004. Den tidigare "kyrkskolan" inrymmer idag samlingslokaler, både för kyrkliga och profana ändamål. Förbi kyrkan och skolorna leder en mindre landsväg. Till själva kyrkoanläggningen hör kyrkan med omgivande kyrkogård, klockstapeln, ett bårhus samt en förrådsbyggnad (1950-tal). Den senare är belägen vid utsidan av västra kyrkogårdsmuren och de förra på själva kyrkogården.

Kyrkoanläggningen

Kyrkogården har en i princip rektangulär form i öst-västlig riktning kring kyrkan. Väster om kyrkan finns den äldsta delen och den troliga platsen för en medeltida kyrka. Denna kvadratiske del utvidgades 1863 mot öster och nordost så kyrkogården kom att omsluta kyrkan och klockstapeln. Den yngsta delen av kyrkogården är en utvidgning från 1920-talet väster om den äldsta delen. Kyrkogården avgränsas på alla sidor av en kallmur. Vid kyrkogårdens huvudentré mot väster samt mot norr finns svarta smidesgrindar med naturstens-

stolpar. I murens nordöstra del samt vid entrén mot väster finns små stentrappor över muren. Området runt om kyrkan skiljer sig från kyrkogården i övrigt genom att marken där till stor del är kuperad, bergig och delvis har naturtomtsprägel. Väster om kyrkan finns en terrassering mot kyrkogårdens planare delar. I mitten av terrasseringen, norr om en trappa, finns ett bårhus vars betongkonstruktion har en fasad av natursten och utgör en del av muren. Bårhuset, som numera är en överloppsbyggnad, uppfördes 1945 efter ritningar av Axel U Lundgren. Gångarna från grindarna och närmast kyrkan är asfalterade, övriga är grusade eller stenslagda. Grusade gravar finns främst på den äldsta delen där det också finns några gjutjärnskors från 1800-talets slut. Längs terrasseringen står några smidda gravkors uppställda. I ett väl synligt höjdläge, strax söder om kyrkan, finns ett stort gravmonument av granit, ritat av samt rest över affärsmannen Gustaf Adolf Samuelsson (1869-1941). Klockstapeln står på kyrkogårdens högsta punkt, strax nordost om kyrkan. Den är klädd med oljeröd lockpanel och täckt av en skifferklädd huv. Huvu kröns av en vindflöjel i metall med året 1794 vilket är det förmodade byggnadsåret. Andra uppgifter anger dock att klockstapeln är samtida med kyrkan, 1773.

Kyrkan av sten har ett tresidigt avslutat kor i öster och torn i väster. Långhuset och koret uppfördes 1773 medan västtornet och sakristian på korets södra sida tillkom vid en större renovering 1943-44. Kyrkans fasader täcks av vit spritputs och sadeltaken är belagda med småskiffer. Korets tak är avvalmat mot öster. Tornet har en huv med spira, krönt av ett kors med glober av kopparplåt. Huvudingång i väster, dessutom finns en port mitt på södra långsidan och en dörr på sakristians västra sida. Båda portarna (1944) är utformade som pardörrar med snedställ profilerad brun panel. Dörren till sakristian, i oljad ek, är av senare datum. Porten mot väster är segmentbågeformad och den mot söder har ett halvmåneformat överljus. Ovan södra porten står årtalen 1773 och 1892, åren då kyrkan putsades. På motsvarande sätt finns året 1944 ovan västporten. På kyrkans långsidor finns stora rundbågiga fönster, smårutsindelade och blåmålade. Tornets bastanta intryck förstärks av att det har tre ljudluckor, brunmålade med jalusiliknande galler på utsidorna, mot väster och öster. Mot söder och norr finns enkla ljudöppningar med enbart jalusiliknande galler. Rännelanda är den enda landsbygdskyrkan i Karlstads stift som har fyra klockor.

Kyrkorummet är rymligt och sparsmakat inrett med en ljus färgsättning dominerad av gröna kulörer. Koret i öster är upphöjt ett steg och innanför altarringen ytterliggare ett steg. Kyrkorummets trögolv är lackade och i koret täckt av en röd heltäckningsmatta. Väggarna är vitputsade med dekormålningar i fönsternischerna

och runt sakristiedörren. Det välvda trätaket är vitmålat med ett brett utsprång av profilerade brädor, dekormålade i grått och rött. Tvärs över kyrkorummet löper två synliga takbjälkar, dekormålade i grått. Dörrarna mot vapenhuset och till södra porten är marmorerade parspegeldörrar i gröna och beige kulörer. Sakristiedörren är en motsvarande enkelspegeldörr. De stora rundbågiga fönstren är vitmålade och de två korfönstren har blyinfattat antikglas i ytterbågarna. Altaret är av trä med marmorerade spegelfält i grönt. Den nuvarande altarpopsatsen (1714) flyttades hit från Högsäters gamla kyrka 1909 och är utformad i relativt enkel provinsiell barockstil av den kände bildhuggaren Nils Falk. Uppsatsen är målad av Anders Lingh och sonen Jakob. I mitten finns ett centralt parti med ett krucifix, Jesus på korset med Maria och Johannes på var sida. På en övre tavla finns ett segerlamm med fana och altarpopsatsen kröns av en grekisk tempelgavel med änglafigurer och en förgylld sol. I övrigt finns förgyllningar, träfigurer och bladslingor på sidorna. Altarringen är rund och sluter tätt mot altaret. Den öppna barriären har svarvade balusterdockor med gröna marmoreringar samt förgyllningar.

Predikstolen är möjligen från 1700-talet men reparerad eller färdigställd på 1850-talet. Den har vissa empiredrag men färgsättningen och de målade evangelist-symbolerna på korgen är troligen från renoveringen 1943-44. Färgsättningen domineras av gröna kulörer med mörkare inslag och förgyllningar. Baldakinen är rund med bl a en förgylld fris. Kyrkans dopfont har daterats till 1200-talet och är av täljsten utan ornamentik. Kyrkan har också en samling medeltida träskulpturer; ett norskt processionskors från ca 1300, ett madonnaskåp från 1400-talet samt ett diakonskåp (helgonskåp) från 1400-talet. Bänkinredningen från 1943-44, är indelad i fyra kvarter, slutna mot mittgången och öppna mot sidogångarna. Skärmar, gavlar och dörrar är marmorerade i blått och grönt. Ryggarna och sitsarna är ljusbrunt ådringsmålade. Läktaren i väster bärs upp av tjugo utskurna pelare. Bröstningen har spegelfält varav det mittersta innehåller en änglafigur. Läktaren tillkom samtidigt med en ny orgel 1895 och båda är färgsatta i ljust gröna kulörer med marmoreringar. Orgeln byttes 1944 men den ursprungliga klassiserande fasaden med förgyllningar är bevarad.

Byggnadshistorik

Enligt uppgift fanns en medeltida träkyrka strax väster om den nuvarande kyrkan, på kyrkogårdens äldsta del. Den nuvarande kyrkan uppfördes 1773 efter ritningar av Carl Fredrik Adelcrantz. Från slutet av 1700-talet då statlig styrning efterhand gjorde sig mer gällande, blev det vanligare att uppföra kyrkor i sin helhet. Tanken var så även i Rännelanda, men de ursprungliga intentionerna kom dock inte att genomföras utan resultatet blev en för Dalsland ganska typisk stenkyrka, tornlös

med tresidigt avslutat kor. Rännelanda skiljde sig dock från liknande kyrkor, med medeltida ursprung, genom långhusets bredd och det relativt rymliga kyrkorummet.

På 1840-talet omlades tegeltaket med skiffer. Omkring 1850 sattes nytt innertak upp, stengolvet ersattes med ett trägolv, nya bänkar sattes in och altaret och predikstolen reparerades. 1854 tillkom den altarpupp-sats som senare kom att flyttas till Lerdal då Rännelanda övertog Högsäters gamla altarpupp-sats 1909. 1854 års altarpupp-sats är tillverkad av Andreas Jansson, Rännelanda, enligt uppgift efter förebild av altarpupp-satsen i Krokstad, Bohuslän. 1895 tillkom läktaren samtidigt med kyrkans första riktiga orgel.

1943-44 genomgick kyrkan dess hitintills största renovering efter program av arkitekt Axel Forssén, Göteborg. Kyrkan "fullbordades" genom att tornet och sakristian uppfördes. Samtidigt revs ett vapenhus av okänd ålder på västgaveln och sakristieskranket i koret togs bort och altarrangemanget flyttades närmare östväggen. I koret sattes också blyinfattat antikglas in i de båda fönstren. Ny bänkinredning tillkom och läktartrappan i kyrkorummet ersattes med en trappa i tornet. En hel interiör ommålning skedde samt konservatorsarbeten, bl a av altartavlan som varit övermålad med ljus gråblå färg. Konservator var K Johansson, Skövde. Kyrkan elektrifierades och fick ett nytt uppvärmningssystem, för vilket ett pannrum inreddes under sakristian. Exteriört gjordes också en hel ommålning och yttertakets lades om. Kyrkan återinvigdes av biskop Runestam andra söndagen i advent 1944. Åtgärder efter den stora renoveringen har varit relativt få och av mer begränsat slag. 1955 fick kyrkan ett nytt elektriskt uppvärmningssystem. 1964 lades skiffertaket om och fasaden målades. Året därefter gjordes en invändig ommålning. Under 1980- och 90-talen har restaurerings- och konservatorsarbeten gjorts av altarpupp-satsen och de medeltida inventarierna.

KULTURHISTORISK KARAKTERISTIK OCH BEDÖMNING

Den medeltida kyrkplatsen vid **RÄNNELANDA KYRKA** är belägen på en höjd i ett öppet böljande odlingslandskap med gårdar i karakteristiska krönlägen. Närmast kyrkan finns ett mindre sockencentrum med olika generationers skolbyggnader, f d "kyrkskolan" från 1880-talet och f d "centralskolan" från 1954 med tillhörande lärarbostäder. På kyrkogården finns bl a en rödmålad klockstapel (1700-tal) samt ett större gravmonument, över svenskamerikanen Gustaf Adolf Samuelsson (1869-1941). Speciellt för kyrkogården i Rännelanda är också stentrapporna i kyrkogårdsmuren, enligt tradition bl a brukade för s.k. självspillingar (själv-mord).

Den vitputsade stenkyrkans exteriör och interiör är ett resultat av en successiv tillkomst och inrymmer flera olika tidsskikt. Långhuset och koret uppfördes omkring 1773 efter ritningar av överintendent Carl Fredrik Adelcrantz. De ursprungliga intentionerna fullföljdes dock inte utan kyrkan fick en enklare utformning och förblev tornlös till 1944 då det bastanta västtornet, liksom sakristian söder om koret tillkom i samband med en större renovering efter ritningar av arkitekt Axel Forssén. Vid renoveringen tillkom också bl a bänkinredningen. Karakteristiskt för kyrkan är det breda långhuset med tresidigt avslutat kor och ett ljust rymligt kyrkorum med ett högt, välvt brädtak. Inredningen är sparsmakad med en ljust sammansatt färgsättning dominerad av gröna kulörer. Av äldre inredning märks altarpupp-satsen, i provinsial barockstil, tillverkad av bildhuggaren Nils Falk 1714 samt läktaren och orgeln i klassiserande stil från 1895. Kyrkan äger också flera intressanta medeltida inventarier

ATT SÄRSKILT TÄNKA PÅ i förvaltning och användning av kyrkan och kyrkomiljön:

- kyrkorummets ljusa och rymliga karaktär med sparsmakad inredning
- kyrkorummets bevarade och sammanhållande gestaltning från 1943-44 års renovering
- kyrkorummets olika tidsskikt, bl a läktaren och orgelfasaden från 1895
- korbänkarna samt dekormålningarna i fönsternischerna och kring sakristiedörren
- altarpupp-satsen från 1714 av bildhuggaren Nils Falk
- kyrkans medeltida inventarier, bl a dopfunten
- den bevarade bänkinredningen sedan 1943-44 års renovering
- den rödmålade klockstapeln, bevarad från tiden före tornets tillkomst 1944
- de speciella stentrapporna i kyrkogårdsmuren

TORPS KYRKA

Färgelanda kommun

BESKRIVNING OCH HISTORIK

Kyrkomiljön

Torps medeltida socken är belägen i Dalslands sydvästra hörn, gränsande till Bohuslän. Socknen är naturgeografiskt delad, med två olika områden på var sida om den långsmala Ellenösjön i öst – västlig riktning. Norr om sjön finns mer öppen odlingsbygd, och strandängarna där kontrasterar starkt mot de branta bergen och skogsmarken på sjöns södra sida. I söder finns också stora myrmarker. Socknens huvudbygd, norr om Ellenösjön, utgör Valbodalsens sydligaste del. Rikligt med fornlämningar visar på ett långvarigt utnyttjande av dalgången, som är ett av länets större riksintresseområden för kulturmiljövård. Valbodalen är också centralområde i Valbo härad med Färgelanda pastorat i söder och Högsäters pastorat i norr. Färgelanda pastorat omfattade vid tiden för reformationen Ödeborg, Torp och Valbo-Ryrs socknar. Under nästan trehundra år bildade sedan Torp och Valbo-Ryr Torps pastorat för att 1961 återgå till Färgelanda. 1967 övergick sedan Valbo-Ryr till Foss pastorat i Göteborgs stift i samband med socknens övergång till Munkedals kommun i Bohuslän. Torp är en landsbygdssocken som dominerats av jord- och skogsbruk. Ellenö gård vid Ellenösjöns norra strand är en av kommunens få herrgårdsanläggningar. Gårdens historia är innehållsrik och den ägdes under

en period av kung Carl XIV Johan. En knapp kilometer väster om Ellenö har Valboån sitt utlopp i Ellenösjön. Intill ån, omkring 800 m väster om dess utflöde i sjön på toppen av en kulle är Torps kyrka belägen.

Den lilla tornlösa stenkyrkan är uppförd 1750–55 och har troligen haft en medeltida föregångare på samma plats. Kring kyrkan finns ett mindre sockencentrum med prästgård, en nedlagd skola samt en f d lärarbostad något hundratal meter västerut. Prästgården, som är tjänstebostad, består av en villa som 1963 ersatte ett äldre bostadshus samt en välbevarad tiondebod från 1700-talet. Den nedlagda skolan är en tidtypisk mindre s.k. "centralskola" från 1950-talet i ljusgul puts. Denna ersatte på sin tid bl a "kyrkskolan", vars trappa finns bevarad strax nordost om kyrkan. Intill kyrkotoften finns åt detta håll också ett par bostadshus bl a en f d kyrkvaktmästarbostad.

Till själva kyrkoanläggningen hör kyrkan med omgivande kyrkogård, en klockstapel (eventuellt samtida med kyrkan), ett bårhus (1951) samt en ekonomibyggnad som inrymmer personalrum, förråd, garage och en toalett ursprunglig del från ca 1960-talet, tillbyggd 1995.

Kyrkoanläggningen

Kyrkogården består av två olika delar, båda med relativt små ytor. Den äldsta delen har en nästan kvadratisk form som omgärdar kyrkan, huvudsakligen på dess södra sida. I sluttningen nedanför kyrkan finns en avgränsad, också närmast kvadratisk kyrkogårdsdel, som tillkom på 1920-talet. Mellan kyrkogårdsdelarna finns en grusad parkeringsplats och mindre tillfartsvägar. Här finns också det vitputsade bårhuset med skiffertak, arkitekt Axel Forssén, Göteborg, och intill "Norra kyrkogården" den faluröda ekonomibyggnaden med tegeltak. Klockstapeln är placerad strax utanför "Gamla kyrkogårdens" norra mur. Den är uppförd av kraftiga ekstockar, klädd med faluröd lockpanel och har en plåtklädd huv, krönt av en liten spira med plåtvimpel. Klockstapelns ålder är okänd men den kan eventuellt vara samtida med kyrkan. "Gamla kyrkogården" inramas av en kallmur och huvudentrén har två enkla smidesgrindar fästade direkt i murstenarna. En liknande enkelgrind finns mot norr till klockstapeln. "Norra kyrkogården" inramas av en häck och vid dess entré mot söder finns ett par smidesgrindar med grindstolpar av natursten. Gångarna på båda kyrkogårdsdelarna och gången närmast kring kyrkan är grusade. På gamla kyrkogården finns några få grusade gravar. Vid korets södra sida finns en minnessten rest 1944, bl a över kyrkoherde Uddo Ullman som ledde Torps kyrkobygge. Nära koret finns också Johanna Brunssons grav (1846-1920). Hon var konstvävare och vävlärare med stor betydelse för den svenska vävtraditionens bevarande och höga kvalitet.

Kyrkan är en liten tornlös stenkyrka orienterad i öst-västlig riktning med ett tresidigt avslutat kor i öster. Långhuset med kor uppfördes 1750-55. Vapenhuset av trä på västra gaveln är från 1935 och sakristian på korets norra sida från 1988. Ingångar finns till vapenhuset, från söder, mitt på södra långsidan samt på sakristians västra sida. Långhusets och korets murar täcks av en ljus spritputs i en rosa ton med naturstenssockeln putsad ner till marken. Sakristians fasad har grovt rivet slätputs i samma kulör. Vapenhuset är klätt med vit profilerad locklistpanel, liksom det intilliggande gavelröstet på långhusets västsida. Fönster, takfot och vindskivor är gråmålade. Långhusets sadeltak är valmat över koret och täcks av enkupiga betongpannor, liksom vapenhusets sadeltak. Sakristians sadeltak täcks av enkupigt lertegel. På långhusets västra gavelnock finns ett järnkors med förgyllda klot och på södra och norra långsidorna tre dubbla ankarjärn under takstolarna. Portarna till vapenhuset och på södra långsidan är utformade som pardörrar, södra långhusporten med rundbågig avslutning. Samtliga port- och dörrblad har snedställd profilerad panel av lackad ek och portarna (båda 1935) har dekorativt utformade smidesbeslag. Till kyrkorummet finns mot norr och söder stora rundbågiga fönster. Korfönstret mot söder har glasmål-

ningar. Mot väster finns kvadratiske fönster i vapenhuset och till läktaren.

Kyrkorummet är relativt brett i förhållande till sin längd med ett förhöjt kor, som är förhöjt ytterligare ett steg innanför altarringen. Inredningen i kyrkorummet präglas av en sammansatt helhet med olika tidsskikt. Trägolvet är slipat och lackat och väggarna är putsade i en vitgul ton. Det välvda trätaket är gråmålat. Mellan långväggarna löper två dragbjälkar i underkant av den enkelt profilerade och dekormålade taklisten. Parspegeldörrarna mot söder och till vapenhuset, liksom enkelspegeldörren till sakristian är täckmålade i beigeaktiga kulörer. De smårutsindelade fönstren (1953) har samma färgsättning och har blyinfattat bränt och tonat antikglas i ytterbågarna. Det målade korfönstret mot söder är från samma tid och målningarna är utförda av konstnär Gunnar Erik Ström, Göteborg. Huvudmotivet är Maria med barnet samt de tre vise männen.

Altaret, av trä, är placerat mot östra korväggen. Altaruppsatsen, från 1745, är troligen utförd av samma konstnär som gjort altartavlan till grannkyrkan i Valbo-Ryr. Den är relativt enkelt utformad och består av en övre och en nedre tavla med utsnidade ramar bl a i form av växtmotiv. Den nedre och större tavlan har motivet "Nattvardens instiftan" och den övre innehåller ett målat krucifix. Altaruppsatsen kröns av en Kristusfigur. Altarringen, från 1935, är tidstypiskt utformad med en sluten barriär. Den har långa rektangulära spegelfält och är ådringsmålade i bruna kulörer. Predikstolen är ursprungligen från 1700-talet men senare delvis omgestaltad. På korgen finns utskurna evangelistsymboler från 1950-talet av konstnär Erling Valldeby. Predikstolen är färgsatt i röda och bruna kulörer, bl a ådringsmålade fält kring evangelisterna, på trappbarriären och på dörren till trappan. Den åttkantiga baldakinen är försedd med profilerade lister, medaljonger och festonger. Kyrkans dopfunt är av huggen granit och enligt en inskription på dopfatet skänkt till kyrkan 1926.

Bänkinredningen är indelad i tre vägganslutna kvarter delade av mittgång och tvärgången till södra ingången. De öppna och rött ådringsmålade bänkarna tillkom enligt uppgift efter ritningar av arkitekt Bror Almquist 1913. På gavlarna finns ett återkommande jugendinspirerat inskuret mönster. Läktaren i väster är indelad i två etager med en högre bakre del. Den bärs upp av grågrönt marmorerade kolonner som är försedda med enkla kapitäl. Bröstningen med dekormålade speglar har ett svagt framskjutande mittparti. På detta finns skurna träreliefer från 1950-talet; det allseende ögat i mitten flankerat av två basunerande änglar. Läktarorgeln från 2006 har en klassicerande utformning.

Byggnadshistorik

Kyrkan har troligen haft en medeltida föregångare, av okänd utformning. Rester av vad som förmodas vara en grund, funna vid grävningar, antyder att denna kyrka kan ha varit belägen norr om den nuvarande kyrkan, närmare klockstapeln vid norra kyrkogårdsmuren. Den nuvarande kyrkan uppfördes 1750–55 av församlingensborna själva under ledning av kyrkoherde Uddo Ullman, som hedrats med en minnessten intill koret. Eventuellt överflyttades en del inventarier från den gamla kyrkan, altarpopsatsen är från 1745 och predikstolen från 1700-talet. Kyrkan saknade från början sakristia och vapenhus. Sannolikt är ingången till kyrkorummet från väster liksom den på södra långsidan ursprunglig. I vapenhuset, på det som tidigare var en del av västgavelns yttervägg, finns årtal 1750 av svartmålad järnbeslag. Innan sakristian byggdes fanns också en dörr till koret på norra snedväggen. Under 1800-talet tillkom troligen ett enkelt vapenhus av trä på västgaveln.

Både 1913 och 1926 uppgjordes restaureringsförslag av arkitekterna Bror Almquist, Stockholm (1913), respektive Sten Branzell, Göteborg (1926). Flera av åtgärderna tycks dock inte ha genomförts med undantag av målningsarbeten och nya bänkar, med de karaktäristiska skärningarna på gavlarna (efter Bror Almquists förslag). Båda restaureringsförslagen innefattade också nybyggnation av en sakristia norr om koret. En sakristia verkar dock inte ha byggts förrän 1935, i samband med den större renovering som då genomfördes efter ritningar av länsarkitekt Allan Berglund, Skövde. 1935 byggdes också det nuvarande vapenhuset som ersättning för det tidigare på samma plats. Samma år tillkom också altaret och den tidstypiska altarringen med helbarriär samt ekportarna till södra långhusentrén och vapenhuset med sina konstsmidda beslag. Interiören genomgick en hel ommålning och predikstolen och altartavlan konserverades. Vidare drogs elvärme och elbelysning in mm. En donation på 1950-talet bidrog till kyrkorummets konstnärliga utsmyckning. 1953 insattes det målade korfönstret och antikglas i fönstren, under samma årtionde tillkom också trärelieferna på predikstolskorgen och på läktarbröstningen.

Sedan dess har främst underhållsarbeten skett. Interiören renoverades 1977 då innertaket isolerades, bänkar målades och altartavlan konserverades. 1984 genomfördes en fasadenrenovering då väggarna ompputsades och snickerier renoverades. 1998 ersattes sakristian med en helt ny på samma plats. Dess yta dubblades för att inrymma bl a ett arbetsrum, toaletter samt utrymmen för textilförvaring och städ. Sakristians exteriör överensstämmer med kyrkan; vitputsad med sadeltak täckt av tegel. 2006 ersattes en modernistisk orgel från 1945 av en ny i mer klassicerande stil utförd av orgelbyggare Sven-Anders Torstensson, Lidköping.

KULTURHISTORISK KARAKTERISTIK OCH BEDÖMNING

TORPS KYRKA har ett karaktäristiskt höjdläge i det böljande odlingslandskapet invid Valboån, i närheten av dess utflöde i Ellenösjön. Området utgör den sydligaste delen av Valbodalen, ett stort riksintresseområde för kulturmiljövården. Kyrkan ingår i ett mindre sockencentrum med prästgård, skolbyggnad, en f d lärarbostad och en f d kyrkvaktmästarbostad. Torps kyrka avspeglar Dalslands små vitputsade medeltida stenkyrkor med tillbyggda tresidiga kor från 1600- och 1700-talen och fristående klockstaplar. Kyrkan härrör dock inte från medeltiden utan nyuppfördes 1750–55. Formspråket motsvarar dock dessa kyrkors och kyrkplatsens är troligen medeltida. Kyrkan har genomgått flera förändringar, men i väsentliga delar bevarat sin ursprungliga exteriöra utformning som en liten enkel stenkyrka. Kyrkorummet präglas av olika tidsskikt där altarpopsats och predikstol från 1700-talet, bänkinredningen från 1916 samt det målade korfönstret och trärelieferna på predikstolen och läktarbröstningen från 1950-talet utgör karaktäristiska inslag. Från en renovering 1935 härrör bl a vapenhuset och södra långsidans ekport med beslag av konstsmide.

ATT SÄRSKILT TÄNKA PÅ i förvaltning och användning av kyrkan och kyrkomiljön:

- kyrkan ligger inom ett riksintresseområde för kulturmiljövården, Valbodalens dalgång
- kyrkan utgör en del av ett traditionell sockencentrum med prästgård och skolbyggnad
- kyrkans bevarade ursprungliga karaktär som en liten enkel stenkyrka
- den bevarade 1700-talsinredningen, altarpopsats och predikstol
- den bevarade bänkinredningen från 1916
- den tidstypiskt utformade altarringen från 1935 med sluten barriär
- 1950-talets konstnärliga utsmyckningar, det målade korfönstret och trärelieferna på predikstolen och läktarbröstningen

ÖDEBORGS KYRKA

Färgelanda kommun

BESKRIVNING OCH HISTORIK

Kyrkomiljön

Ödeborgs medeltida socken består i väster av öppen dalbygd och i öster av bruten skogsbygd med gles strandbebyggelse kring flera sjöar. Socknens huvudbygd, i väster, där kyrka är belägen, utgör en del av Valbodalen, sydvästra Dalslands centralbygd. Rikligt med fornlämningar visar på ett långvarigt utnyttjande av dalgången, som är ett av länets större riksintresseområden för kulturmiljövården. Färgelanda pastorat omfattade vid tiden för reformationen Ödeborg, Torp och Valbo-Ryrs socknar. Under nästan trehundra år bildade sedan Torp och Valbo-Ryr Torps pastorat för att 1961 återgå till Färgelanda. 1967 övergick sedan Valbo-Ryr till Foss pastorat i Göteborgs stift i samband med socknens övergång till Munkedals kommun i Bohuslän.

Förutom jord- och skogsbruk finns i Ödeborgs socken en lång industriell tradition. Rådanefors järnbruk drevs 1730-1895, och den gamla bruksherrgården finns bevarad. I närheten finns också ett nedlagt kvartsbrott från 1900-talet. Förutom den mindre samhällsbildningen i Rådanefors är socknens enda egentliga tätort Ödeborgs brukssamhälle. Bruket anlades 1898 vid Bratteforsen i Valboån och samma år inrättades Ödeborgs station vid Lelångenbanan. Järnvägen är nedlagd men indu-

strin lever vidare. I Ödeborg finns också Fornsalen, ett välbevarat nationalromantiskt hembygdsmuseum från 1913 av särskilt museihistoriskt intresse.

Området kring Ödeborgs kyrka utgör ett av det stora riksintresseområdets del- eller kärnområden där kopplingen mellan järnålder och medeltid är särskilt tydlig. Kyrkan av sten har medeltida delar, eventuellt från tiden kring 1200. Kyrkplatsen är belägen på en moränås längs kanten av det öppna odlingslandskapet i Valboåns dalgång. Någon kilometer österut tar socknens mer skogrika delar vid. Längs åsen leder en äldre sträckning av länsväg 172.

Till själva kyrkoanläggningen hör kyrkan med omgivande kyrkogård, ett bårhus (1926) samt en faluröd ekonomibyggnad (1990) med personalrum, förråd, garage och toalett. Mitt emot kyrkan ligger en f d skolbyggnad (1877) som även inrymt lärarbostäder. Idag finns här församlingshem och en privatbostad. Dessutom finns ett uthus, tidigare tvättstuga till lärarbostäderna.

Kyrkoanläggningen

Kyrkogården har en närmast kvadratisk form som omgärdar kyrkan, huvudsakligen på dess norra sida. Den äldsta delen närmast kyrkan, har däremot sin största

utbredning söder om kyrkan. Kyrkogården har utvidgats två gånger, 1926 norr om kyrkan och 1972 mot öster och nordost. Kyrkogården avgränsas naturligt i väster mot den gamla landsvägssträckningen och mot norr av vägen österut mot Rådanefors. Mot söder finns en gammal markväg och i öster en grusad p-plats i anslutning till den yngsta kyrkogårdsdelen. Från kyrkan sluttar marken, och mot utvidgningarna i norr och öster finns uppbyggda slänter. Kyrkogården inramas delvis av en kallmur som huvudsakligen sträcker sig längs den äldsta kyrkogårdsdelen och vidare längs landsvägen i väster. Vid huvudentrén, mot väster, finns enkla smidesgrindar fästade i muren. Liknande grindar finns mot öster, väster samt på tre platser mot söder. Gångarna på kyrkogården är grusade och bland gravårdarna märks bl a ett par järnkors tillverkade vid Rådanefors bruk. Bårhuset vid kyrkogårdens norra sida (1926) är ritat av arkitekt Sten Branzell, Göteborg. Bygganden har kvadratisk planform, vitputsade väggar och tättak täckt av skiffer.

Kyrkan av sten, är orienterad i öst- västlig riktning med tresidigt avslutat kor i öster, torn i väster och tillbyggd sakristia på korets södra sida. Kyrkans medeltida murar är förlänga åt öster, troligen i slutet av 1600-talet. Koret har en osymmetrisk form, en företeelse som anses påminna om hur Jesus huvud föll åt sidan när han gav upp andan. Tornet (1769) ger ett ålderdomligt intryck genom sin bastanta form och i förhållande till långhuset relativt låga höjd. I dess nedervåning finns ett vapenhus med ingång mot söder.

Kyrkans fasad täcks av vit spritputs som följer murarnas delvis buktande form. Snickerierna är brunmålade och de valmade sadeltaken på långhus och sakristia är skiffertäckta. Tornet täcks av en flack kornischformad huvkrönt av en förgylld glob (1926) och ett kors, tidigare uppsatt 1869 och gjutet på Rådanefors järnbruk. På norrfasadens östra sida finns årtal 1699 i svartmålat järn och på tornet finns ett antal svartmålade ankarjärn. Ovan sakristiedörren finns en minnestavla av natursten med kyrkans byggnadsår. Vapenhusporten (1926) utgörs av en segmentbågeformad pardörr med snedställd profilerad panel. Dörren till sakristian är en segmentbågeformad dubbeldörr med tunn lockpanel och dekorativt utformade svarta smidesbeslag. Till dörren leder en hög granittrappa med smidda räcken. Mot söder finns en dörr till ett källarutrymme. På kyrkans långsidor finns stora segmentbågiga fönster indelade i smårutor och med färgat antikglas i ytterbågarna. I tornet finns kvadratiske fönster och på sakristians södra sida ett runt fönster, även dessa har färgat antikglas.

Kyrkorummet är litet och sparsmakat inrett. Kyrkans trägolv är lackat i långhuset och gråmålat i koret. Det välvda trätaket är gråmålat med en takfot i olika grånyanser med profilerade lister och gesims som tand-

snittsfris. Porten till vapenhuset är en tidigare ytterport från 1756, då denna ingång togs upp och den medeltida sydportalen igensattes. Det kraftiga segmentbågeformade portbladet har gråmålade släta brädor mot kyrkorummet och profilerad snedställd panel mot vapenhuset. Innanför porten ligger en stor stenhäll. Dörren till sakristian är en enkel slät trädörr, laserad i gråbrun ton. Fönstren är gråmålade på insidan.

Altaret av trä är grågrönt färgsatt med spegelfält målade i svampteknik. Altaruppsatsen är från 1700-talet i tidstypisk provinsiell barockstil. Konstnären är okänd men stilen påminner om den kände bildhuggaren Isac Schullström. I centrum finns en tavla med träfigurer, Jesus på korset med Maria och Johannes. Tavlan flankeras av spiralvridna kolonner med Moses och Aron på var sida. Överst finns en tavla med bl a en slingrande orm kring ett kors och två änglar med basuner. Predellan längs ned har en tavla med text. Altarringen, troligen från 1926, har en rak front med svängda, konkava, sidor. Barriären är färgsatt i grönt och är sluten med marmorerade spegelfält i trapetsform med förgyllda lister. Predikstolen från 1700-talet är relativt enkelt utformad och saknar baldakin. På den femsidiga korgen finns målade evangelistporträtt. Korgen är brun och svart med förgyllda detaljer. Kyrkans dopfunt är av täljsten och daterad till 1200-talet. Stilen är romansk med en rik ornamentering i den relief som omger cuppan.

Bänkinredningen är indelad i två vägganslutna kvarter. De slutna bänkarna är utformade 1926 då de ny- eller ombyggdes, eventuellt behölls de gamla gavlarna. Bänkarnas dörrar är ljus grönt ådrade med marmorerade spegelfält på dörrarna och svampmålade fält på gavlarna. Ryggarna och sitsarna är rödbrunt ådringsmålade. På läktaren finns öppna rödbrunt ådringsmålade bänkar på båda sidor om orgeln. Läktaren bärs upp av nio grönmålade enkla kolonner vilka bär tre synliga bjälkar, avslutade som konsoler mot öster. Läktaren byggdes delvis om 1926 då bröstningen med svampmålade speglar tillkom. Läktarens mittparti är en del av den orgel, med modernistisk fasad, som installerades 1978. 1927 års orgel, med klassiserande fasad, är placerad i tornet som på detta våningsplan är förbundet med läktaren genom en stor valvöppning.

Byggnadshistorik

Ödeborgs kyrka antas vara byggd på 1200-talet och har ansetts som en av Dalslands äldsta kyrkor. Johan Hammarin, prost i Färgelanda, skrev på 1830-talet "En urgammal offerkyrka av gråsten, troligen lika gammal som Christendomen på dal". Hammarin spekulerade också om att Ödeborgs kyrka skulle vara äldre än moderkyrkan i Färgelanda. Detta motiverades bl a med att flera hemman därifrån fram till 1700-talets mitt hade sina gravplatser i Ödeborgs kyrkas mittgång. Intressant

är också uppgifterna om Ödeborg som offerkyrka och seden att be förböner för sjuka i andra församlingar. Detta skall ha förekommit fram på 1850-talet.

Från kyrkans ursprung återstår betydande delar av långhusets västra del. Troligen hade hon från början ett rakslutet kor samt ingång på sydsidans västra del. Utbyggnaden åt öster med tresidigt kor skedde troligen 1699. Andra mer osäkra uppgifter anger året 1753. 1756 sattes sydportalen igen och ersattes av en ingång på västra gaveln, den nuvarande porten mellan vapenhuset och kyrkorummet. Innan sakristian byggdes, 1926, fanns också en ingång av okänd ålder på korets sydsida. 1756 upptogs också nya och större fönster på norr- och sydsidorna. Tornet tillkom 1769. Kyrkans klockstapel var enligt uppgift placerad på kyrkogårdens sydvästra del och blåste ner någon gång före 1756. Seden med begravningsplatser inne i kyrkan tycks ha upphört i Ödeborg på 1750-talet. I samband med omläggning av golvet från trä till sten 1754 nämns borttagandet av flera gravar. Mittgångens stengolv ändrades åter till trä på 1890-talet. Från 1800-talet finns uppgifter om att predikstolen vitmålades.

Från 1880-talet till 1920-talet diskuterades en nybyggnation av en kyrka. Från 1902 finns ett arkitektförslag men planerna lades ned enligt uppgift på grund av begränsad ekonomi. År 1926 genomfördes istället en omfattande renovering samt tillbyggnad av sakristia efter ritningar av arkitekt Sten Branzell, Göteborg. Under sakristian inreddes en värmekällare för varmluftscirkulation i kyrkan. Altaret och altaruspsatsen flyttades bakåt mot östra väggen där det tidigare funnits en liten sakristia och den nuvarande altarringen tillkom. Predikstolen flyttades till kyrkorummets södra sida nära dörren till den nya sakristian. Predikstolen och altaruspsatsen konserverades och "återrestaurerades" av konservator Sven Gustavsson, Göteborg. Ett plant trätak ersattes med det nuvarande välvda. Bänkinredningen fick sin nuvarande utformning och förbindelsen till läktaren flyttades från kyrkorummet till vapenhuset. Läktaren öppnades mot tornet med ett valv för att ge plats åt fler läktarplatser och en ny orgel. Kyrkan fick nya trägolv och kopplade fönster.

Åtgärderna har därefter varit av mer begränsad karaktär. Vid en renovering 1953, ledd av arkitekt Axel Forssén, genomfördes en hel interiör ommålning. De färgade antikglasen sattes in i fönstrens ytterbågar och predikstolen och altaruspsatsen konserverades. Altaruspsatsen konserverades åter 1974 och 2004, predikstolen 2002. De senare arbetena har K-konservator, Göteborg svarat för. Fasaden omputsades på 1950-talet samt ommålades 1989. 1964 omlades skiffertaket. 1978 installerades en ny läktarorgel, delvis inbyggd i läktarens mittparti och placerad framför 1927 års orgel.

KULTURHISTORISK KARAKTERISTIK OCH BEDÖMNING

ÖDEBORGS KYRKA med bevarade medeltida delar, är belägen på en moränås i kanten av Valbodalen, ett odlingslandskap med lång bebyggelsekontinuitet och till stora delar riksintresseområde för kulturmiljövården. Området kring kyrkan utgör ett av riksintresseområdets kärn- eller delområden, bl a innehållande ett flertal gravfält från järnåldern. Närmast intill kyrkan finns bl a en äldre landsvägssträckning och ett f d skolhus med lärarbostäder, numera församlingshem. Kyrkan anses vara uppförd på 1200-talet och har en liknande byggnadshistoria som flera andra dalsländska medeltida stenkyrkor, bl a tillbyggnaden av ett tresidigt kor på 1600- och 1700-talet. Speciellt för Ödeborg är det karaktäristiska tornet (1769) med dess bastanta form. Kyrkorummet är sparsmakat inrett och har en uttalad långsmal form, bl a accentuerad av det välvda trätaket. Rummet präglas till stor del av en sammanhållande helhetsgestaltning från en stor renovering 1926 då bl a bänkinredningen förnyades. För renoveringen ansvarade arkitekt, Sten Branzell, som också ritade den samtidigt tillbyggda sakristian samt bårhuset på kyrkogården. Äldre inredning utgörs främst av predikstolen och altaruspsatsen från 1700-talet, den senare i provinsiell barockstil.

ATT SÄRSKILT TÄNKA PÅ i förvaltning och användning av kyrkan och kyrkomiljön:

- området kring kyrkan utgör ett av riksintresseområdet Valbodalens särskilt utpekade kärnområden
- det medeltida murverket utgör i sig ett omistligt historiskt dokument
- den bevarade 1700-talsinredningen, predikstolen och altaruspsatsen i enkel provinsiell barockstil
- kyrkorummets sparsmakade och bevarade helhetsgestaltning från 1926 års renovering, där bl a den vägganslutna bänkinredningen utgör ett betydelsefullt inslag

BOLSTADS KYRKA

Melleruds kommun

BESKRIVNING OCH HISTORIK

Kyrkomiljön

Bolstad är en medeltida socken som under mycket lång tid varit moderförsamling för Erikstad och Grinstad, fram till 1961 också för Gestad (numera Brålanda pastorat). Före 1916 var Bolstad också ett s.k. regalt pastorat. Från 2006 ingår Bolstad, Erikstad och Grinstad i Holms pastorat. Bolstad är centralt beläget på Dalboslätten och utgörs huvudsakligen av fullåkersbygd samt kuperad skogsmark längs Vänerkusten. Bebyggelsen domineras av ensamliggande gårdar och tätort saknas. Den största egendomen är det tidigare säteriet Qvantenburg, beläget nära Dalbergsåns utlopp i Vänern. I närheten på en udde i Vänern, finns också ruinerna efter den medeltida borgen Dalaborg som under senare delen av 1300-talet och i början av 1400-talet var centrum i Dalaborgs län. Qvantenburg, liksom platsen för Dalaborg hörde före 1819 till Grinstads socken. Stenkyrkan med korsformad plan, är i vissa delar stiftets äldsta, genom dendrokronologi daterad till ca 1150. Mitt i det öppna slättlandskapet ligger kyrkan och ett mindre sockencentrum. Nära kyrkan ligger prästgården, en av Dalslands bäst bevarade, med sin stora parkliknande trädgård. Prästgården tillhör numera föreningen Bolstads prästgårds vänner, vars främsta syfte är att bevara dess miljö. Norr om kyrkan och prästgården

passerar en landsväg och på andra sidan ligger det tidigare arrendatorsbostället. Längre västerut finns den tidigare folkskolan, numera församlingshem. Söder om kyrkplatsen finns ett f d ålderdomshem, Renströmska stiftelsen, en relativt stor byggnad, uppförd 1933 efter en donation till församlingen. Till kyrkoanläggningen hör kyrkan med omgivande kyrkogård, ett bårhus samt en ekonomibyggnad vid den asfalterade parkeringsplatsen vid norra kyrkogårdsmuren. Bårhuset, beläget alldeles söder om kyrkogården, är uppfört 1978, vitputsat och har ett skiffertäckt sadeltak. Ekonomibyggnaden inrymmer toalett och förråd, har fasader av brun locklistpanel och ett sadeltak täckt av korrugerad plåt.

Kyrkoanläggningen

Kyrkogården har en rektangulär form i öst-västlig riktning och utbreder sig främst på kyrkans västra sida. Den äldsta delen utgör en kvadrat, huvudsakligen belägen på kyrkans södra och västra sida. Kyrkogården har sedan utvidgats i två etapper västerut, 1878 och 1963. Den äldsta delen omgärdas av en kallmur. I samband med utvidgningen 1878 revs en mur bort från den äldre delens västra gräns. På 1750-talet lades kyrkobalkar av sten och välvda portar murades. På äldsta delen finns idag ingångar från 1844 mot norr, söder och öster. Stolparna är skiffertäckta med tälttakliknade överbyggnader av stora skifferplattor. Grindarna

är dekorativt utformade av svart smidesjärn. I norra kyrkogårdsmuren finns en liknande ingång från 1963. Kyrkogårdens gångar är grusade med undantag av gångarna med naturstensplattor fram till kyrkans entréer i norra och södra korsarmen. På kyrkogårdens äldsta delar finns flera grusade gravar samt ett flertal äldre gravvårdar bl a ligghällar och kalkstenskors från 1600- och 1700-talen samt smidda gravkors från 1700- och 1800-talen. Invid kyrkans murar, mellan koret och norra korsarmen finns ett gravkvarter för präster från släkten Wigelius och Lizell.

Kyrkan har korsplan med kor och sakristia i öster samt torn i väster. Den medeltida kyrkan förlängdes 1669-75 mot öster då det tresidigt avslutade koret tillkom. Korets planform uppvisar en svag lutning, vilket anses vara en påminnelse om hur Jesus huvud föll åt sidan när han gav upp andan. 1756-61 tillbyggdes korsarmarna, troligen också sakristian. Tornet är ursprungligt och det enda kvarvarande medeltida i stiftet. Kyrkans gråstensmurar täcks av vit spritputs med släta omfattningar kring fönster och portar. Kring koret finns svartmålade ankarjärn som bl a bildar årtalet 1695. På södra korsarmens fasad finns minnestavlor över tre präster i Bolstad och deras hustrur. Kyrkans tak är skiffertäckta, långhuset och korsarmarnas tak är valmade medan sakristian har sadeltak. Den höga spetsiga tornspiran täcks av ett mörkare skiffer och kröns av en tupp av kopparplåt. Längs taken finns utsprång av bruna brädor och där tornet möter långhuset sitter små bruna gavelpartier. De stora rundbågiga fönstren är indelade i smårutor och är brunmålade, liksom portarna. I korsarmarnas gavlar sitter segmentbågeformade pardörrar, klädda med snedställd panel och med två små snedställda fönster. Till vapenhuset i tornet finns en liknande rundbågig söderport, dock som enkeldörr. Ljudöppningarna längst upp i tornet, är rektangulära mot öster och norr och rundbågig mot väster. Mot söder är ljudöppningen dubbelvälvd, ursprungligen delad av mittkolonetter. Längre ner på tornet finns små romanska fönsteröppningar.

Kyrkorummet är ljus och rymligt med förhöjt kor i öster. Färgsättningen domineras av blå och grå kulörer. Kyrkans väggar är vitputsade och golvet består av kalkstensplattor. Bänkkvarteren har förhöjda gråmålade trägol. Taket, ett gråmålat trätunnvalv är dekorerat med fyra "pryderliga rosor" från 1820 av Anders Olsson, Vänersborg. I mitten av taket finns en senare (eventuellt 1934) större målning av en cirkel med spetsiga flikar. Den profilerade taklisten är gråblå med en röd bård. Korsarmarna har pardörrar med marmorade spegelfält i grå kulörer, dörren till vapenhuset är av liknande slag fast mindre. Enkelspegeldörren till koret är gråmålad. Fönstrens bågar är grönmålade. Altaret från 1670-talet är av sten och täcks av en kalkstenskiva. Altarprydnaden är en uppsats i två avdelningar med

tavlor målade av Erik Grijs 1675, ommålade 1894 av Wilhelm Dahlbom och konserverade 1934. Den nedre föreställer nattvardens instiftan på skärtorsdagskvällen och den övre Kristi uppståndelse på påskdagen. Tavlorna flankeras av bilder på de fyra evangelisterna och deras symboler. Överst finns en klocka, insatt på 1800-talet, som kröns av en Kristusfigur. Altarringen är femsidig med genombruten barriär av fyrfpassornamentik mellan marmorade små pilastrar. Predikstolen, troligen kyrkans tredje, är byggd 1775 av bildhuggaren Erik Grund, Karlstad. Den första predikstolen, från 1487, var Skara stifts äldsta. Den ersattes 1596 av en ny som alltså 1775 ersattes av den nuvarande. 1934 försågs den med baldakin, symboler samt texttavla över trappan. Vid södra korväggen finns ett dopaltare från 1938 av kalksten. Dopfunten har fot av sandsten, troligen från 1100-talets slut, och senare cuppa av täljsten. Till Bolstads kyrkas äldsta tid hör också två liljestenar som förvaras under läktaren. I koret finns också äldre gravvårdar i form av gravhällar över avlidna präster. Bänkinredningen är indelad i sex kvarter, två i varje korsarm. I västra korsarmen är bänkarna vägganslutna. Bänkarna från 1934 är öppna med marmorade speglar på gavlarna och skärmarna. Färgsättningen är likt kyrkan i övrigt: grå och blå kulörer med röda bårder. På bänkarna finns också förgyllda bårder. Läktaren i väster bärs upp av marmorade kolonner. Läktarbröstningen samt orgeln har en liknande färgsättning som bänkarna. Orgelns nyklassicistiska fasad är från 1855 men själva orgeln är ombyggd 1958-59.

Byggnadshistorik

Kyrkans äldsta delar, tornet och västra delen av långhuset, har genom en dendrokronologisk undersökning 1996 dateras till ca 1150. Genom en byggnadsarkeologisk undersökning 1934 kunde kyrkans ursprungliga plan kartläggas med rakslutet kor med östväggen framför det nuvarande altaret. Kyrkans räkenskapsbok anger också ett vapenhus på tornets sydsida under 1500-talet. 1669-75 förlängdes kyrkan åt öster med ett tresidigt avslutat kor. Under 1700-talet fick kyrkan i stort sin nuvarande exteriöra utformning. 1756-61 tillkom norra och södra korsarmarna, troligen också sakristian samtidigt som vapenhuset revs och södra tornporten igensattes. 1752 uppfördes den nuvarande tornspiran efter en brand. Från 1752 finns uppgifter om innertakets tunnvalv, vilket 1820 dekormålades av Anders Olsson, Vänersborg. Av hans målningar återstår idag fyra rosor. Yttertakets spånor ersattes av skiffer 1832. Tornspiran förblev dock spånklädd till 1940-talet.

1849 förstörades fönsteröppningarna och nya fönster togs upp på korsarmarnas gavlar. 1877 skall taket ha övermålat.

1894 genomgick kyrkan en renovering. Från detta år finns ritningar av Adrian Crispin Peterson med nygo-

tiska stildrag, bl a rosettfönster ovan portarna på södra och norra korsarmen. Det är tveksamt om dessa verkligen utfördes. Troligen förstörades dock fönsteröppningarna till kyrkorummet för att sedan förminska 1933-34 då de nuvarande fönstren och portarna sattes in. Arbetena 1933-34 var en tidstypisk "återrestaurering" efter handlingar av arkitekt Yngve Kernell, Göteborg. Även södra tornporten till vapenhuset återupptogs efter att ha använts som vedförråd. Trappan till läktaren flyttades från kyrkorummet till vapenhuset. I kyrkorummet ersattes bänkinredningen från 1894 med den nuvarande och 1894 års nygotiska altarring byttes mot en sluten halvcirkelformad. 1987 återinsattes altarringen från 1894 och en träskiva på altaret ersattes av den nuvarande kalkstensskivan. Konservering och rekonstruering av den 1894 övermålade altartavlan skedde liksom framtagandet av takmålningar och ny färgsättning av kyrkorummet. Samtidigt tillkom predikstolens baldakin, dess symboler och texttavlan vid trappan. Elektrisk belysning och ett nytt värmesystem med pannrum i en källare under koret installerades. 1988 genomfördes en interiör renovering då större delen av kyrkorummet ommålades av Lars Dahlin, Bolstad, My Leffler och Anna Lena Hansen, Stockholm. I stort bibehålls färgsättningen förutom nya marmoreringar på bänkarna, läktarbröstningen, läktarkolonnerna och dörrarna. Samtidigt togs de tre främsta bänkarna vid predikstolen bort och en toalett installerades i vapenhuset. Under 2002 har fasaden renoverats genom putslagningar och avfärgning, målning av fönster och dörrar mm. Vid en murverksdokumentation markerades en igensatt sydvästportal.

spetsiga spira, korsarmarna (tillbyggda 1756-61) och det tresidigt avslutade koret. Det senare från 1600-talet då många av de dalsländska medeltida kyrkorna förlängdes åt öster på detta sätt. Bolstads kyrka är en Dalslands fyra korskyrkor och den enda av dessa i sten. Karaktäristiskt är också de valmade mansardtaken, tornspiran och kyrkogårdens grindstolpar, alla skiffertäckta. Kyrkorummet ger ett stort och rymligt intryck med de breda korsarmarna, det höga välvda taket och de stora bågformiga fönstren. Delar av inredningen härrör från 1600- och 1700-talen men har påverkats av senare renoveringar bl a en omfattande restaurering 1933-34. Kyrkorummet, som ommålades 1988, har en sammanhållande och konsekvent färgsättning i grå och blå kulörer och återkommande röda bårder och marmoreringar.

KULTURHISTORISK KARAKTERISTIK OCH BEDÖMNING

BOLSTADS KYRKA är unik i Dalsland ur flera synpunkter och mycket av dess historia visar på områdets och pastoratets särskilda rang. Kring kyrkan finns ett mindre sockencentrum med bl a en av Dalslands bäst bevarade prästgårdsmiljöer. Genom pastoratets status finns också en prästhistoria med särskilt personhistoriskt värde.

Kyrkan, av sten med korsformad plan, är till bevarade delar stiftets äldsta daterade, genom dendrokronologi till ca 1150. Unikt för stiftet är det medeltida tornet med den tudelade ljudöppningen viket har flera motsvarigheter i Västergötland. Även tornspiran från 1700-talet påminner om Västgötakyrkor. Liljestenarna, från 1200-talet är ovanliga i stiftet och har västgötskt ursprung liksom dopfontens sandstensfot (1100-tal). Förutom liljestenarna är gravvårdsbeståndet i övrigt också anmärkningsvärt och ovanligt innehållsrikt.

Kyrkans exteriör karaktäriseras av tornet med sin höga

ATT SÄRSKILT TÄNKA PÅ i förvaltning och användning av kyrkan och kyrkomiljön:

- Bolstad kyrka är unik för stiftet och Dalsland ur flera synpunkter och speglar områdets särskilda betydelse i äldre tid och koppling till Västergötland
- kyrkan är till bevarade delar stiftets äldsta daterade
- det medeltida tornet är stiftets enda kvarvarande betydelsefullt inslag
- det medeltida murverket utgör i sig ett omistligt historiskt dokument
- kyrkans inredning från 1600- och 1700-talet, altarpopsatsen och predikstolen
- tidsskikten från den genomgripande renoveringen 1933-34
- kyrkorummets sammanhållna och konsekventa färgsättning
- de skiffertäckta grindstolparna på kyrkogården
- kyrkans anmärkningsvärda gravvårdsbestånd; bl a de medeltida liljestenarna, gravhällarna i koret och smidda gravkors på kyrkogården

DALSKOGS KYRKA Melleruds kommun

BESKRIVNING OCH HISTORIK

Kyrkomiljön

Dalskogs socken består av ett par mindre dalgångsbygder omgivna av kuperad skogsmark. Området utgör en del av den bergsrygg som skiljer östra och västra Dalsland åt. Södra delen av Dalskog ligger på Kroppefjäll och norrut tar den s.k. Dalformationen vid. Socknens huvudbygd är belägen i en tvärgående dalgång genom bergsmassivet där ett kommunikationsstråk sedan gammalt går fram. Någon medeltida sockenbildning finns ej säkert belagd. Den nuvarande kyrkan är från 1700-talet och det är oklart om eventuella medeltida föregångare. Kyrkans dopfunt är dock från 1200-talet vilket pekar på sannolikheten av en medeltida träkyrka. Området är till stora delar en glesbefolkad skogsbygd och enligt uppgift har den nuvarande socknen, eller delar av den ingått i grannsocknen Gunnarsnäs. Båda socknarna tillhör sedan gammalt Örs pastorat. Parallellt med den gamla färdvägen, nuvarande länsväg 166 mellan Mellerud och Ed, anlades på 1870-talet Dalslands Järnväg. I närheten av Dalskogs kyrka förlades en station, vilket under 1900-talet resulterade i framväxten av ett mindre stationssamhälle. En samhällsbildande faktor var bl a den ångsåg som startades 1907. Socknens näringsliv har dominerats av jord- och skogsbruk, huvudsakligen småbruk. Under 1800-talet var skifferbrytningen i och

kring Kroppefjäll betydande. Skiffret såldes till stora delar av landet. I Dalsland är skiffertak en karaktäristisk och betydelsefull del av landskapets byggnadskultur.

Dalskogs kyrka är belägen i södra kanten av samhället. Söder och väster om kyrkan och den omgivande kyrkogården slingrar sig en bäckravin. På andra sidan ravinen, omkring hundra meter sydost om kyrkogården finns "nya kyrkogården", anlagd omkring 1920. Kyrkoanläggningen består i övrigt av en klockstapel, bårhus och kyrkstallar intill kyrkan. Vid "nya kyrkogården" finns en förrådsbyggnad. Såväl bårhuset (1951) samt de f d kyrkstallarna (ca 1920-30-tal) är exteriört välbevarade sedan uppförandet. Kyrkstallarna är delvis inredda till ekonomi- och personalutrymmen. Församlingens tidigare prästgård (komministerboställe) är beläget omkring en km nordost om samhället och är sedan några år privatbostad. Strax söder om kyrkan finns ett församlingshem, en tidigare privatbostad som skänkts till församlingen.

Kyrkoanläggningen

Kyrkogården omger kyrkan med en oregelbunden form och inramas av en kallmur. Vid huvudentrén i norr finns svarta smidesgrindar med stolpar av natursten. Härifrån leder en rak gång fram till kyrkans norra vapenhus, belagd med konstensplattor och kantad av en

häck. Stenläggningen leder vidare fram till kyrkans västra sida där det också finns ett vapenhus. På övriga sidor omgärdas kyrkan närmast av grus vilket även täcker ett par mindre gångar mot söder och öster. I övrigt saknas gångar på kyrkogården, vilken rymmer enstaka grusade gravar. "Nya kyrkogården" har också en oregelbunden yttre form. Genom att två genomkorsande grusade gångar möts ungefär i mitten och bildar en korsform är den ändå delvis symmetriskt formad. Vid korsningen växer fyra stora lövträd. Även på denna kyrkogård finns enstaka grusade gravar. Kyrkogården omges av en låg oxelhäck samt lönnar och lindar. Från norr och öster finns entréer med grindar av svart smide och stolpar av natursten. Sydost om kyrkogården finns en enkel förrådsbyggnad.

Kyrkan är en liten träkyrka, uppförd 1747-50. Tidigare fanns i Dalskog, sannolikt på samma plats, en träkyrka, från 1650 uppförd av överste John Stake, bosatt i grannsocknen Bäcke. Denna kyrkas utseende är okänt men kan ha liknat kyrkan i Bäcke som också var en liten träkyrka uppförd vid 1600-talets mitt av samma byggherre. Bäcke kyrka har sedan tillbyggt under 1700- och 1800-talen. Kyrkan i Dalskog revs då den ansågs vara "för låg och för trång anlagd" samt förfallen. Om det funnits ytterligare någon tidigare kyrka på platsen är ej belagt men är tänkbart. Dopfunten av täljsten är från 1200-talet och det finns obekräftade uppgifter om en förfallen ödekyrka på platsen under 1500-talet. Kyrkan består av ett långhus med tresidigt avslutat kor. Mot söder finns en sakristia och åt såväl norr som väster vapenhus. Långhusets ursprungliga sträckning är oförändrad och sannolikt är vapenhuset i norr och sakristian ursprungliga. Kyrkan saknar torn. Samtliga äldre byggnadsdelar är av timmer som huvudsakligen vilar på en sockel av skiffer. Väggarna är klädda med en ljus grå, enkelt profilerad locklistpanel. Fönsteröppningarna är segmentbågeformade med något mörkare omfattningar och blå fönsterbågar. Även takfoten är blåmålad. Ytterbågarna är av trä och innerbågarna blyspröjsade med s.k. antikglas. I koret är innerglaset frostat. Portarna till vapenhusen består av panelade och svartmålade/tjärade pardörrar. Till sakristian finns en svartmålade enkeldörr. Sadeltaken till långhus, sakristian och vapenhusen är klädda med skiffer av lite olika utformning, både kvadratiska och oktagonala plattor förekommer. Strax väster om kyrkan står den helt skifferklädda klockstapeln. Den har en spira med vindflöjel med året 1756, det år som den anses vara uppförd. Skifferbeklädnaden gjordes samtidigt med kyrkans tak under 1800-talet. Den är uppförd av grovt timmer och dess vindskivor, luckor foder med mera är målade med svart linoljefärg.

Kyrkorummet är rektangulärt med tresidigt kor i öster och orgelläktare i väster. En trappa på norrsidan i vapenhuset leder till dess övre plan som har förbindelse

med läktaren. Dörröppningarna åt vapenhusen är försedda med parspegeldörrar och öppningen mot sakristian med en enkel spegeldörr. Golvet består av lut- och såpbehandlad träplank i långhuset. I koret är brädorna målade i ett ljus- och mörkgrått rutmönster. Väggarna av synligt timmer är målade i stänkteknik med blått och rött på en vitgrå botten. Kring fönstren finns draperimålningar. Mitt i långhuset skjuter ett par korta väggpartier in från långsidorna som förlängningar av sakristians och norra vapenhusets västväggar. Bänkinredningen är indelad i fyra vägganslutna kvarter. Bänkarna är slutna bänkar med marmorerade dörrar. I koret finns bänkar både mot norr- och södersidan och på läktaren enkelt utformade öppna bänkar.

Kyrkans interiör präglas främst av det platta trätakets rika barockmåleri. Som taklist löper också ett ca en meter brett käl, likaså rikt bemålad. Målningarna är utförda 1749 av målarmästare Hans Georg Schüffner. Motiven i Dalskog är ett antal medaljonger med bibliska motiv omgivna av akantusslingor. I taket finns illustrationer om himmelriket och vid läktaren om helvetet. I kälens medaljonger berättas bland annat om guds kamp mot ondskan och om Jesus födelse, liv och uppståndelse. Även på väggarna har funnits målningar av Schüffner, vilka senare övermålats. Även altarpupp-satsen och predikstolen tillhör kyrkans äldre inredning och bidrar till kyrkorummets 1600- och 1700-tals karaktär. Altartavlans nederdel består av en oljemålning, troligen också utförd av Schüffner. Motivet är "Abraham offerar Isac". Överdelen, enligt uppgift daterad till 1717, består av ett utsnidadt krucifix omgärdat av en ram med träfigurer. Altarringen är av senare datum, eventuellt från 1800-talets slut eller 1900-talets början, och består av en rundad och marmorerad balustrad. Predikstolen från 1670 är överflyttad från den tidigare kyrkan. Korgens yttersidor är pryddas med listverk och spiralvridna kolonner. I anslutning till kortrappan finns en skärmliknande dörr. I koret står dopfunten av täljsten från 1200-talet. Läktaren bärs upp av marmorerade kantade pelare och bröstningen är indelad i marmorerade fält. Även taket under läktaren är dekorativt bemålat, dock ej av Schüffner då läktaren tillkom först 1793. Den sparsamt utsmyckade orgelfasaden, dominerad av de synliga piporna tillkom vid en renovering 1939-40.

Byggnadshistorik

Kyrkans byggnadshistoria innefattar fler exteriöra än interiöra förändringar. De ombyggnader och renoveringar som skett följer i huvudsak ett allmänt tidstypiskt mönster. 1793 tillkom läktaren. På 1800-talet förstörades fönstren (1805), taket skifferbelades och troligen målades väggarna vita. Uppgifterna om när övermålningen av Schüffners takmålningar skedde går isär. En uppgift gör gällande att det skedde i samband med läktarens tillkomst 1793 en annan att det sked-

de under 1800-talets senare hälft. Enligt uppgift från 1829 års kyrkoinventering fanns "På kyrkans långvägar de tolv apostlarna målade, sex på vardera sidan". I samband med ombyggnad av läktaren och det västra vapenhuset omkring 1920 blottades ett par av dessa men övermålades tydligen igen. Vid den senaste renoveringen 1998 framkom fragment på norra långsidan mellan predikstolen och dörren till vapenhuset. Tydligt har väggmålningar funnits också på västra gaveln, under läktarbänken närmast väggen finns mindre rester synliga. På 1880-talet fick kyrkan sin första orgel, en piporgel av ovanlig konstruktion, liksom värmekaminer. Orgeln byttes ut 1915 och den första orgeln inköptes senare av Statens historiska museum. Någon gång under 1800-talet tillkom ett litet vapenhus i väster.

1916-22 skedde en etappvis renovering. Då byggdes det nuvarande större västra vapenhuset, i två våningar. 1991 förlängdes det och fick en modern inredning. 1916-22 ombyggdes också läktaren för att ge plats åt den nya orgeln. Den tidigare piporgeln var placerad vid korets södra sida. Vid samma renovering tillkom också bänkinredningen och man återanvände delvis delar av de befintliga äldre bänkarna. En större renovering genomfördes 1939-40 med syfte att återställa och framhäva kyrkorummets 1700-talskaraktär. För programmet svarade arkitekt Ärlend Noréen, Kungliga Byggnadsstyrelsen och för själva restaureringshandlingarna arkitekt Einar Lundberg. Konservator var Olle Hellström, Skara. Renoveringen innebar bl a att kyrkans fönster förminskades och försågs med segmentbågar istället för rak avslutning upptill. Då tillkom också innerbågarnas blyinfattningar och antikglas. Väggarna stänkmålades och takmålningarna konserverades. Den senaste större renoveringen ägde rum 1998 och innebar omfattande underhålls- och konserveringsåtgärder såväl exteriört som interiört.

KULTURHISTORISK KARAKTERISTIK OCH BEDÖMNING

DALSKOGS KYRKA är en av de små dalsländska träkyrkor som återfinns i landskapets skogsbygder. Karaktäristiskt för Dalsland är den fristående klockstapeln. Skifferbeklädningen i Dalskog är mycket ovanlig och speglar områdets tradition av skifferhantering. Kyrkans ursprungliga planform är bevarad sedan uppförandet med undantag för västra vapenhuset. Inredningen i kyrkan är ett välbevarat exempel på s.k. provinsiell barock från 1700-talet. Främst märks takmålningarna av målarmästaren Hans Georg Schüffner. Restaureringshistoriskt intressant är också renoveringen 1939-40 med syfte att framhäva kyrkans 1700-talskaraktär.

ATT SÄRSKILT TÄNKA PÅ i förvaltning och användning av kyrkan och kyrkomiljön:

- kyrkorummets välbevarade 1600- 1700-talsinredning, främst det bemålade platta taket, predikstolen, altarpuppstenen och läktaren med bl a dekormålningar i taket under läktaren
- de vägganslutna bänkkvarteren med slutna bänkar
- den skifferklädda klockstapeln
- de exteriört välbevarade kyrkstallarna

ERIKSTADS KYRKA Melleruds kommun

BESKRIVNING OCH HISTORIK

Kyrkomiljön

Erikstads medeltida socken tillhör Sundals härad som tillsammans med Nordals härad utgör landskapet Dalslands historiska kärnområde. Området domineras till stora delar av bördig jordbruksmark på Dalboslätten, vilken naturgeografiskt sammanhänger med Västgötslätten på andra sidan Vänern. Kontakterna över vattnet har lång tradition och kristnandet av Dalsland skedde från Västergötland. Dalsland, liksom Värmland, hörde ju tidigare till Skara stift. Erikstad och Grinstad är sedan gammalt annexförsamlingar till Bolstad. Fram till 1961 hörde också Gestad till pastoratet men överfördes då till Brålanda. Före 1916 var Bolstad också ett s.k. regalt pastorat. Från 2006 ingår Bolstad, Erikstad och Grinstad i Holms pastorat.

Erikstad är en av Dalslands minsta socknar och utgörs huvudsakligen av fullåkersbygd på den plana slätten. Gårdarna har i huvudsak varit små och medelstora. Den största gården, Västergården, är belägen ca en kilometer nordväst om kyrkan och har varit socknens enda säteri. Rakt genom Erikstad skär riksväg 45, ca en km öster om kyrkan, sedan gammalt Dalslands viktigaste väg. Genom socknen, nära kyrkan, leder också järnvägen Göteborg-Karlstad, ursprungligen en del av

gamla BJ, Bergslagens järnväg mellan Göteborg och Falun. När denna anlades öppnades en station med namnet Erikstad ca tre kilometer norr om kyrkan där ett mindre stationssamhälle växte fram. Stationen är sedan länge borta men en del egna hem och villor från 1900-talets första hälft ger fortfarande karaktär åt det lilla samhället.

Kyrkan, uppförd 1881, är belägen på en mindre höjd och vida synlig i det öppna odlingslandskapet. Höjden utgör en del av en åssträckning med några gårdar samlade kring en mindre landsväg. Ett hundratal meter öster om kyrkan finns den välbevarade tidigare komministerbostaden från 1924. Sedan 1962 inrymmer den villaliktade huvudbyggnaden församlingshem samt privatbostad på övervåningen. I en dalsänka intill en bäck ca tvåhundra meter väster om kyrkan finns ruinen efter den nuvarande kyrkans föregångare. Denna uppfördes 1686 och dess gråstensmurar är till stora delar bevarade med ett långhus och ett tresidigt avslutat kor i väster. I marknivå syns grundmurarna efter en sakristia (troligen ca 1760) och ett västtorn (1781 med träöverbyggnad). Vid ruinen finns en del äldre gravvårdar bl a en gravhäll, från 1658, gravkors av kalksten från 1600-talet och smidda gravkors från 1700- och 1800-talen. Denna kyrka föregicks av en medeltida kyrka av okänd utformning på samma plats.

Till kyrkoanläggningen, vid den nuvarande kyrkan, hör kyrkan med omgivande kyrkogård, en ekonomi- och personalbyggnad och ett bårhus. Ekonomi- och personalbyggnaden var ursprungligen kyrkstallar som ombyggdes ca 1970. Byggnaden har faluröd locklistpanel och sadeltak täckt av tvåkupigt tegel. Bårhuset är byggt 1961 (arkitekt Gunnar Henriksson, Karlstad) i souter-lägen med fasad av granit och kopparklädda portar.

Kyrkoanläggningen

Kyrkogården tillkom ungefär samtidigt med kyrkan, invigd 1881. Kyrkans placering följer åsens riktning i landskapet och är därför orienterad i nordväst-sydöstlig riktning med koret i sydost. Från kyrkan sluttar marken i sydvästlig riktning ned mot landsvägen och kyrkogården breder ut sig på sluttningen söder och öster om kyrkan. Kyrkogårdens östra del är en utvidgning från 1937. Längs landsvägen i söder finns en kallmur med två svarta smidesgrindar som har stolpar av natursten. Mot öster och väster avgränsas kyrkogården av hagtornshäckar. Mot norr avgränsas kyrkogården av en liten jordbrant mot en åker. Lönnar och askar växer längs kyrkogårdens kanter mot öster, söder och väster. En trädrad markerar också gränsen för 1937 års utvidgning på vilken det växer låga häckar. Samtliga gångar är grusade liksom parkeringsplatsen sydväst om kyrkan framför ekonomi- och personalbyggnaden. De flesta gravar är gräsbevuxna förutom några enstaka grusade gravar närmast söder om koret. Många av de begravda har titeln hemmansägare vilket speglar den utpräglade jordbruksbygden.

Kyrkan är uppförd 1880-81 i konsekvent nygotisk stil efter ritningar av arkitekt J E Söderlund. Byggmästare var L E Petterson. Kyrkobyggnaden består av ett långe-skepp med korutsprång i sydost och torn med vapenhus i nordväst. Korutsprånget inrymmer också en sakristia. Kyrkans murar täcks av vit spritputs. Port- och fönsteromfattningar liksom takgesimsen är slätputsade. Byggnadskropparna har kraftiga trappformade plåtklädda gavelrösten. Ingångar till kyrkan finns genom vapenhuset i tornet från väster, mitt på kyrkans södra långsida och till sakristian från öster. Sydportalen markeras med en svag mittrisalit, också krönt av en trappstegsformation. Ovan porten finns en minnestavla i kalksten med texten "Erikstads kyrka nybyggd år 1881 under konung Oscar II:s 9:e regeringsår. "Detta måste vara ett heligt rum", 1 Mos B 28:17". Långhuset och korutsprånget har skiffertäckta sadeltak medan den spetsiga tornspiran är kopparklädd. Spiran kröns av ett kors på en glob. Det översta "trappsteget" på långhusets östra gavel kröns av ett plåtklätt kors. Kyrkans fönster är brunmålade och utgörs huvudsakligen av stora svagt spetsformiga fönster på långsidorna. Spetsbågiga fönster av mindre storlek finns som dubletter, dels till sakristian i korutsprånget och dels i tornet. Även tornets ljudluckor är spetsbågiga. På korutsprångets östfasad

finns ett stort rosettfönster med glasmålningar och på dess norr och sydsidor rosettfönster med genomsiktligt glas. Ett rosettfönster finns också ovan kyrkans västportal. Kyrkans portar, som pardörrar, mot väster och söder består av lackad ek och har spetsbågiga överljus. Även dörren till sakristian, mot öster, är av lackad ek.

Kyrkorummet avdelas i tre skepp med smäckra träpelare. Koret är rakt avslutat med det stora målade rosettfönstret i öster. Bakom altaret finns en skrankliknande vägg mot sakristian, belägen under det stora rosettfönstret. I väster finns en orgelläktare med underbyggnad. Kyrkorummet präglas av den bevarade ursprungliga nygotiska inredningen. Golven består av lackade brädor, förhöjt ett par steg i koret och ytterligare ett steg närmast framför altaret. Väggarna är vitputsade med ett grönmålat bröstningsfält. Mittskeppets tak har formen av ett spetsbågevalv och sidoskeppen har plana tak av gråblå fältindelat slätpanel. Längs spetsbågevalvets nederkant löper en taklist i mörkare gråblå ton med marmoreringar i blått och rött.

Ovan altaret finns en valvbåge med text i frakturstil "Si Guds lamm som bär verldenes synder". Texten är ljus på en starkt blå botten. Den ursprungliga texten övermålades 1946 men togs åter fram 1991. Pelarna mellan mittaket och sidotaken är marmorerade i grå kulörer. Sidotaken vilar på synliga bjälkar som löper mellan pelarna och konsoler längs långväggarna. Konsolerna har liknade utformning som pelarnas gråvita kapital av kompositatyp. Till läktarunderbyggnaden och vapenhuset finns stora parspegeldörrar, marmorerade i gröna kulörer. Den stora parspegeldörren på södra långsidan är gråmålad liksom långsidornas spetsbågiga fönster. Överstycket till den förra kröns av nygotisk dekor och ett kors. Det stora rosettfönstret i på korets östvägg har färgade glasmålningar med kalken och korset i mitten samt alfa- och omegatecknen.

Altaret och altaruppsatsen bildar tillsammans med väggen mot sakristian en sammansatt enhet av ådringsmålade trä i gröna och beige kulörer. På var sida om altaret finns dörrar till sakristian, utformade likt övriga väggen. Sammansättningen innefattar flera nygotiska stilelement i ett spetsbågigt listverk. Altartavlan i mitten är en oljemålning som är en kopia av Rafaels "Kristi förklaring på Tabor". Tavlans inramning kröns bl a av ett kors. Altarringen är femsidig med en genombruten barriär med fyrapassormanentik och ådringsmålade i grönt och beige. Även predikstolen är ursprunglig och utformad i nygotik med spetsbågiga lister på korgens och trappans sidor. Baldakinen har en utsnidad bård runt om och kröns, liksom bl a altartavlan, av ett kors, här på en glob. I södra delen av koret finns kyrkans dopfunt av täljsten som daterats till 1200-talets senare hälft.

Även kyrkans öppna bänkar är ursprungliga. De är indelade tre kvarter, delade av mittgången och en sidogång mot porten på södra långsidan. Mellan bänkarna och långsidorna finns gångar som tillkom då bänkarna förkortades 1946. Bänkarna har en röd färgsättning med stöpplade gavlar och marmorerade skärmar. Likadana bänkar finns på läktaren och i koret men med grön färgsättning. Orgelläktaren i väster nås via två trappor i vapenhuset. Läktaren bärs upp av pelare av samma utformning som de större pelarna mellan kyrkans mitt- och sidoskepp och har ett framskjutande mittparti för kören. Bröstningen har en tätslutande fyrrpassornamentik, liknande altarringens genombrutna. Orgeln är från 1924 och dess fasad har också en nygotisk utformning med bl a silverdekor i de övre partierna. Denna orgel togs ur bruk 1994 när en digital orgel placerades i södra delen av koret. I norra delen av koret finns en äldre kororgel (ca 1900) skänkt till församlingen 1978.

Byggnadshistorik

Kyrkan är välbevarad sedan byggnadstiden. Exteriören kan sägas vara oförändrad medan interiören i viss mån förändrats, främst vid en restaurering 1946 efter handlingar av arkitekt Ärland Noréen, Kungliga Byggnadsstyrelsen, Stockholm. Vid detta tillfälle förändrades kyrkorummets proportioner genom att koret förlängdes åt väster och en läktarunderbyggnad tillkom. Den senare inrymde brudkammare mot söder och ett apparatrum mot norr. Vid koret togs de främre bänkarna bort, predikstolen flyttades och altarringen förlängdes mot väster. För att ljudisolera sakristian från kyrkorummet lades ett nytt bjälklag med tak ovan denna. Sakristian hade tidigare endast varit avskild av den skrankliknade väggen bakom altaret. I koret sattes också de två fönster igen som fanns på långhusets östvägg. Det stora rosettfönstret ovan sakristian hade tidigare, 1934, försetts med de färgade glasmålningarna. 1946 ersattes takets pärlspontpanel med den nuvarande slätpanelen. 1946 tillkom också kyrkorummets nuvarande färgsättning med ganska varma färger som kontrasterar mot takets gråblå färg. Samtidigt övermålades dekormålningar på altarskranket, längs takfoten och textbandet på korets valvbåge. Den senare målningen har sedan framtagits

1991. 1946 konserverades också altartavlan av konservator Olle Hellström, Skara.

Yttre underhåll och renovering har skett vid några olika tillfällen då fasaderna har putsats om och avfärgats liksom fönstren som delvis bytts eller renoverats. Kyrkans ytterdörrar byttes 1988 och skiffertaket lades om 1998-99. 2001 konserverades åter altartavlan av konservator Gunnar Eldh, Lysekil.

KULTURHISTORISK KARAKTERISTIK OCH BEDÖMNING

ERIKSTADS KYRKA ligger på en liten höjd vid en ås vida synlig i det öppna jordbrukslandskapet på Dalbosläätten. I närheten finns ruinen efter dess föregångare, en stenkyrka från 1600-talet samt den tidigare komministerbostaden från 1924. Erikstads kyrka är en välbevarad representant för det sena 1800-talets relativt stora kyrkobyggnader i historiserande stil, uppförd 1880-81 i en konsekvent nygotisk stil. Kyrkans exteriör är i huvudsak oförändrad liksom väsentliga delar av interiören och inredningen bl a korinredning, bänkar m m. Speciella karaktärsdrag för kyrkan är trappstegsgavlarna, långhusets indelning i tre skepp och träskranket med altartavlan. Av senare tillägg märks främst färgsättningen från 1946 års renovering.

ATT SÄRSKILT TÄNKA PÅ i förvaltning och användning av kyrkan och kyrkomiljön:

- kyrkan bildar tillsammans med den medeltida dopfunten och ruinen efter dess föregångare en kontinuitet
- kyrkans välbevarade nygotiska exteriör och interiör utgör en ömtålig helhet
- kyrkans karakteristiska trappstegsgavlar
- den bevarade nygotiska inredningen som korinredning, bänkar mm
- kyrkorummets färgsättning utgör ett tidsskikt från 1946 års renovering
- de två trapporna i vapenhuset

GRINSTADS KYRKA

Melleruds kommun

BESKRIVNING OCH HISTORIK

Kyrkomiljön

Grinstad är sedan gammalt annexförsamling till Bolstad tillsammans med Erikstad, Till pastoratet hörde fram till 1961 också Gestad (numera Brålanda pastorat). Före 1916 var Bolstad också ett s.k. regalt pastorat. Från 2006 ingår Bolstad, Erikstad och Grinstad i Holms pastorat. Grinstad är centralt beläget på Dalboslätten och utgörs huvudsakligen av fullåkersbygd. Nordöstra delen av socken upptas dock av det ändmöränstråk som sträcker sig genom Dalsland i nordväst-sydöstlig riktning. Terrängen i denna del av Grinstad är mer skogbevuxen och kuperad med en delvis annan bebyggelsestruktur då man livnär sig på en kombination av jordbruk, skogbruk, fiske och sjöfart. Före 1819 hörde den stora egendomen och det tidigare säteriet Qvantenburg till Grinstad, då det överfördes till Bolstads socken. I närheten av Qvantenburg, på en udde i Vätern, finns ruinerna efter den medeltida borgen Dalaborg, som under senare delen av 1300-talet och i början av 1400-talet centrum i Dalaborgs län. Grinstad är en utpräglad landsbygd-församling. Förutom sockencentrat vid kyrkan finns tätbebyggelse i det lilla samhället Åsebro, beläget i socknens södra del. I Grinstads nordöstra del finns Klöveskogs kyrka, uppförd 1930-33 av frivilligt insamlade medel efter att befolkningen

i denna del av socknen länge velat ha en egen begravningsplats.

Grinstads medeltida stenkyrka är beläget centralt på slätten där flera vägar löper samman. Vid kyrkan finns ett ovanligt innehållsrikt sockencentrum med flera välbevarade byggnader. I nära anslutning till kyrkan finns två generationer prästgårdar. Den äldre, med mangårdsbyggnad från ca 1800 och senare ekonomibyggnader, blev arrendatorsboställe då den nya prästgården byggdes 1924. Båda är numera fransålda. Intill kyrkan finns också två f d skolbyggnader; folkskolan från ca 1850 och småskolan från ca 1905. Till miljön hör också ett församlingshem med pastorsexpedition och en länga med pensionärslägenheter i gult tegel från omkring 1960. Norr om kyrkan finns samlad gårdsbebyggelse och en lanthandel.

Till själva kyrkoanläggningen hör kyrkan med omgivande kyrkogård, ett bårhus och en ekonomibyggnad vid den asfalterade parkeringsplatsen vid södra kyrkogårdsmuren. Vid p-platsen fanns fram till 1960-talet en länga med kyrkstallar. Bårhuset, beläget intill norra kyrkogårdsmuren och uppfört omkring 1952, är vitputsat och har ett skiffertäckt sadeltak. Ekonomibyggnaden som inrymmer personalrum, förråd och toalett är uppfört omkring 1950, har vit locklistpanel och sa-

deltak täckt av korrugerad plåt.

Kyrkoanläggningen

Kyrkogården har en rektangulär långsmal form i öst-västlig riktning på plan mark. Den äldsta delen är belägen närmast kyrkan, vilken sedan utvidgats mot väster 1847 och mot öster i två etapper, 1878 och 1938. Den senare förändrades delvis i slutet av 1960-talet efter ett förslag av trädgårdsarkitekt Samuel Kaldén, Karlstad. Kyrkogården inramas på alla sidor av en kallmur av gråsten vars äldsta delar kan vara från 1770-talet. Längs muren växer höga träd, främst lönnar och askar. I övrigt finns enstaka träd främst tre stora ekar som markerar gränsen för 1938 års utvidgning. Mot söder och öster finns stigluckor, portaler med vitputsade pelare och skiffertäckta sadeltak. Mot väster och sydost finns grindar med vitputsade stolpar täckta av små tälttak av skiffer, de västra krönta av metallkors. Vid västra, östra och sydöstra kyrkogårdsentréerna finns grindar av svart smidesjärn varav de två förstnämnda är av äldre datum. En äldre grind, utan stolpar, finns också i norra kyrkogårdsmuren. Kyrkogårdens gångar är huvudsakligen asfalterade. De flesta gravar är gräsbevuxna förutom några enstaka grusade gravar. På kyrkogården finns också några smidda gravkors från 1800-talets mitt.

Kyrkan är vitputsad med murar av tegel och natursten. Kyrkan antas vara uppförd omkring 1250. Under 1600-talet förlängdes den åt öster med det tresidiga koret. Västtornet tillkom 1862 och sakristian öster om koret 1939. Tornets nedervåning utgör vapenhus. Kyrkans fasader är spritputsade med släta fönster- och portomfattningar. Alla snickerier är blåmålade. Långhusets och sakristians valmade sadeltak täcks av skiffer. Tornets tak och dess lanternin är plåtklädda. På fasaden finns spår av kyrkans medeltida utformning. På sydfasaden finns en nisch efter ett romanskt fönster samt en markering av läget för en igensatt portal och på långhusets västfasad en ornamenterad tegelfris som rekonstruerades vid en murverksdokumentation 1913. Från tornets tillkomst finns en tavla av slipad sten med förgylld text ovan porten i väster till vapenhuset. Tornet har en påtaglig lutning mot väster. Sättningen är orsakad av att man delvis byggde tornet på västgavelns gamla grund. På tornets sidor finns svarta ankarjärn och dess fasad avslutas med en slätputsad rundbågefris och profilerad takgesims. Lanterninen, i nygotisk stil, är av trä med vit locklistpanel och spetsigt avslutad mot pyramidtaket som kröns av ett kors på en glob. Lanterninen har spetbågiga höga smala fönster med färgat glas åt alla fyra väderstrecken. Långhusets murar genombryts av stora rundbågiga fönster mot söder och norr. Fönstren är indelade i smårutor och innerbågarnas nedersta rutor är av frostat glas. Till vapenhuset och till koret finns likadana portar (från 1939), stora pardörrar med snedställd panel och historiserande beslag och halvmåneformade överljus med spröjs. En liknande enkeldörr

utan överljus finns på sakristians södra sida.

Kyrkorummet är rektangulärt med ett förhöjt kor i öster. Väggarna är vitputsade och golvet består i långhuset av lackade brädor och i koret av slipade kalkstenshällar. Innanför altarringen är golvet förhöjt ytterligare ett steg och täckt av en grå heltäckningsmatta. I korgolvet finns en skulpterad gravhäll av kalksten över Compastor Fontelius (1601-58). På södra väggen finns en nisch efter ett igensatt romanskt fönster. Mot norr finns på tegelväggen ett parti av en medeltida kalkmålning med en halv labyrint, ett trappstegsmönster och ett konsekrationsskors. Labyrinter målades ibland i kyrkor under medeltiden och finns bevarade i några få kyrkor i Norden, utformningen i Grinstad är dock unik. Kyrkans plana trätak har bruna imiterande bjälkar och lister mellan ljusblå spännpapp. Till vapenhuset och som innerdörrar till porten mot söder finns parspegeldörrar, täckmålade i grönt och grått. Enkeldörren tillsakristian bakom altaret har en liknande utformning. Även kyrkorummets fönster är färgsatta i grå och gröna kulörer.

Altaret är av trä och grönmålat. Altaruppsatsen utgörs av en tavla med förgylld ram och en draperimålning. Ovan tavlan finns en klocka. Tavlan, en oljemålning, föreställer "Jesus i Getsemane" och är målad 1807 av Benjamin Wall, Färgelanda. Ramverket omgestaltades delvis i samband med konservering 1939. Altarringen är femsidig med en genombruten barriär med svarvade balusterdockor. Predikstolen i norra delen av koret är tillverkad i barockstil av Erik Grund, Karlstad 1707 men enligt uppgift målad först 1807 av Benjamin Wall. Den är grön och blå med förgyllda symboler och dekorer på trappa, korg och baldakin. Vid södra korväggen finns ett dopaltare från 1939 av betong med en skiva av kalksten. Kyrkans dopfunt av täljsten har en spetsflikig bård kring cuppens överkant och i dess mitt s.k. repstavsornamentik. Den är daterad till 1200-talets mitt. Till kyrkans medeltida inventarier hör också ett rökelsekar av brons.

Bänkinredningen består av vägganslutna kvarter. Bänkarna, enligt uppgift från 1880-talet och med underreden av gjutjärn tillverkade vid Bäckefors bruk byggdes om 1939 till nuvarande utseende med raka gavlar. Dessa liksom skärmarna har speglar med grågrön marmorering. I övrigt är bänkarna ådringsmålade i rött. På läktaren finns öppna "parkbänksliknande" bänkar i ursprunglig utformning. Läktaren i väster nås via två trappor i vapenhuset och bärs upp av skurna grönmålade pelare längs mittgången och långsidorna. Barriären har en speciell form med utsvängda sidopartier och ett framskjutande mittparti där en del av orgeln är inbyggd. Barriären är uppbyggd av svarvade grå balusterdockor med en grön plywoodskiva bakom. Läktarorgeln är från 1961 och fasaden är tidstypiskt utformad

med metallpipor i mitten flankerade av brunbetsade träpipor.

Byggnadshistorik

Det finns en sägen som anger kyrkan i Grinstad som Dalslands äldsta. Vid en kyrkfärd över Vänern till Skarlunda kyrka på Kålland i Västergötland skall 16 kyrkbåtar ha förlist. Dalborna beslöt då att bygga en egen kyrka i Grinstad. Dalslands äldsta kyrka som genom dendrokronologi daterats är annars grannkyrkan Bolstad, från ca 1150. I det medeltida Skarastiftet finns endast sju kända sockenkyrkor av tegel, vilka alla var belägna i Dalslands östligaste härader närmast Vänern. Grinstad anses var den bäst bevarade. Om Grinstads kyrka finns uppgifter att hon var helgad åt S:t Erik och en offerkyrka. I kyrkan finns lösa skulpterade detaljer av tegel bl a en ansiktsmask som kan föreställa Erik den helige. Grinstads kyrka bedöms vara uppförd ca 1250 och franciskankyrkan S:t Katarina i Skara är dess närmsta förebild. Vid en murverksdokumentation 1913 kartlades delar av kyrkans medeltida utformning. Långhuset hade sannolikt ett rakslutet kor. I muren markerades bl a spår av en portal och ett fönster åt söder och på västfasaden rekonstruerades en tegelfris. På norra väggen framtog en del av kalkmålningen med den gåtfulla labyrinten och konsekrationsskorset.

Under 1600-talet förlängdes kyrkan åt öster med det tresidigt avslutade koret samtidigt som kyrkan putsades utvändigt för första gången. På 1700-talet tillkom predikstolen i rokokostil och troligen byggdes läktaren samt ett vapenhus i väster. 1807 målades altartavlan av Benjamin Wall som också målade övriga kyrkan och dess inventarier invändigt. 1831 ersattes spånläggningen på taket av skiffer och 1854 fick fönstren sin nuvarande storlek. Tornet, med sin karakteristiska lutning, byggdes 1862 i nygotisk stil och ersatte då en brädfodrad och rödmålad klockstapel nordväst om kyrkan. På 1880-talet sattes tidstypiska öppna "parkbänkar" in och troligen även det nuvarande altaret, altarringen samt läktarbarriärens balusterdockor. 1913 fick det plana innertaket sin nuvarande form. 1939 genomfördes en omfattande renovering efter handlingar av arkitekt Yngve Kernell, Göteborg. Bland de större åtgärderna var tillbyggnaden av sakristian öster om koret. Under denna byggdes också en källare för en centralvärmeanläggning. Även elbelysning installerades. I tidens anda byggdes bl a de öppna bänkarna från 1880-talet om och försågs med fyrkantiga gavlar liksom den öppna läktarbarriären försågs med en skiva och blev sluten. Kyrkan fick bl a nya dörrar, innerfönster med frostat glas och en ny färgsättning. Predikstolen och altarpuppens konserverades av konservator Olle Hellström, Skara. Senare större ombyggnader i kyrkan utgörs främst av läktarunderbyggnaden från 1988 med samlingsrum, kapprum, toalett och städutrymme.

KULTURHISTORISK KARAKTERISTIK OCH BEDÖMNING

GRINSTADS KYRKA och kyrkplats har en lång kontinuitet och ingår i ett ovanligt innehållsrikt sockencentrum, centralt beläget på den uppodlade och öppna Dalbosläätten, landskapet Dalslands historiska kärnområde. Intill kyrkan finns bl a två generationer prästgårdar och ett par välbevarade äldre skolbyggnader. De skiffertäckta stigluckorna är för Dalsland ovanliga kyrkogårdsingångar. Kyrkan är en av de äldsta i Dalsland, enligt en sägen den allra äldsta. Kyrkan är också den bäst bevarade av den byggnadshistoriska gruppen medeltida tegelkyrkor i Dalsland. Flera medeltida spår finns bevarade i kyrkans murar, av vilka muralmålningen med den gåtfulla labyrinten och konsekrationsskorset är särskilt intressant. Karakteristiskt är också det tresidigt avslutade koret i öster, en byggnadsförändring som flera Dalsländska medeltida stenkyrkor kyrkor genomgick på 1600-talet. Till kyrkans framträdande drag hör också det nygotiska tornet som lutar efter en sättningskada. Kyrkorummet bär, liksom kyrkans yttre, spår av en lång byggnadshistoria med olika tidsskikt. Av äldre fast inredning märks predikstolen i rokoko från 1774 och altartavlan från 1807. Delar av inredningen, liksom sakristian öster om koret, tillkom vid en tidstypisk renovering 1939.

ATT SÄRSKILT TÄNKA PÅ i förvaltning och användning av kyrkan och kyrkomiljön:

- det ovanligt innehållsrika sockencentrat utgör en väl sammanhållen bebyggelsemiljö
- kyrkan, en av Dalslands äldsta, och kyrkplatsen har en lång kontinuitet
- det medeltida murverket utgör i sig ett omistligt historiskt dokument
- kyrkan tillhör gruppen av medeltida tegelkyrkor i Dalsland
- kyrkans bevarade medeltida inventarier och muralmålning
- kyrkans bevarade äldre fasta inredning, predikstolen och altartavlan
- bänkarnas gjutna underreden
- de två trapporna i vapenhuset
- gravhällen i koret
- de skiffertäckta stigluckorna i kyrkogårdsmuren
- de smidda gravkorsen på kyrkogården

GUNNARSNÄS KYRKA

Melleruds kommun

BESKRIVNING OCH HISTORIK

Kyrkomiljön

Gunnarsnäs medeltida socken är belägen i brytningen mellan Dalboslättan och Kroppefjäll. Östra delen av socknen består av småbruten odlingsbygd med ett bördigt, svagt kuperat slättområde mellan sjöarna Kolungen och Näsölen. Här kring kyrkan finns socknens historiska centrum. Västra delen av Gunnarsnäs består av skogsmark på Kroppefjäll. Bebyggelsen är dock koncentrerad till odlingsbygden i öster. Längs kanten av Kroppefjäll ligger Dals-Rostock, socknens enda tätort. Orten har traditioner som brunnsort sedan 1760-talet, en verksamhet som upphörde först 1948. Efter anläggandet av Dalslands Järnväg på 1870-talet, växte ett mindre stationssamhälle fram under 1900-talet. Brunnsområdet finns bevarat, bland annat med den gamla restaurangbyggnaden som inrymmer ett museum.

Jordbruk har varit en dominerande näring i Gunnarsnäs, där kyrko- och frälsehemman haft en viss betydelse. Den mest framträdande egendomen är Ekholmens herrgård intill kyrkan. Under 1800-talet var skifferbrytningen i och kring Kroppefjäll betydande. Hällan i Gunnarsnäs kom att bli det största och mest betydelsefulla för den dalsländska skifferbrytningen.

Skiffret såldes till stora delar av landet och användes bl a till kyrkor och andra mer framträdande byggnader. I Dalsland, och särskilt i områdena kring skifferbrotten, blev dock skiffertak mer allmänt förekommande och är en karaktäristisk och betydelsefull del av landskapets byggnadskultur.

Gunnarsnäs kyrka ingår i en miljö av riksintresse för kulturmiljövården. På en mindre höjdrygg som sträcker sig söderut mot ett näs i sjön Kolungen bildar kyrkan, Ekholmens herrgård och ett par f d skolbyggnader samt ytterligare ett par byggnader en samlad bebyggelsemiljö. Riksintresseområdet innefattar också den närbelägna byn Hällan. Längre ned mot sjön finns rester efter ett befäst medeltida stenhus. Ekholmen var ursprungligen ett kyrkohemman. 1547 indrogs det till staten av Gustav Vasa och blev senare sätesgård till ätten Stake. Gården hette ursprungligen Gundersnes Stommen eller Gunnarsbyn och har gett namn till socknen. Ekholmen, belägen söder om kyrkan, är sedan 1978 byggnadsminne och dess välbevarade huvudbyggnad från 1799 är en av få byggnader med skifferbekläddnad både på tak och väggar. En av de f d skolbyggnaderna norr om kyrkan är numera församlingshem. Kyrkan är belägen i kyrkogårdsområdets nordöstra hörn. Till kyrkoanläggningen hör också den skifferklädda klockstapel och ett bårhus (1953) med valmat skiffertak.

Kyrkoanläggningen

Kyrkogården har en rektangulär form med dess norra långsida belägen längs den gamla landsvägen mellan Mellerud och Bäckefors. Vägens nutida efterföljare, länsväg 166, leder parallellt ungefär två hundra meter norrut, i lägre terräng. Marken på kyrkogården slutar svagt mot väster. Utvidgningar har skett i flera omgångar. Från den äldsta delen närmast kyrkan skedde 1832 en utvidgning österut, dokumenterad genom en minnessten på platsen. En rad med träd markerar också gränsen för denna utvidgning. Utvidgningar har sedan skett mot väster och söder, 1929 och 1971. Kyrkogården omges av ett staket av svartmålat järn, vilket troligen tillkom vid utvidgningen 1971. Det finns fyra entréer med grindar, vilka liknar staketet, dels två från norr (från landsvägen) och dels två från öster (från vägen fram till Ekholmen). Två av entréerna har spritputsade grindstolpar med skiffertäckning och vid grinden närmast klockstapeln, mot norr, är stolparna helt skifferklädda. Den yngsta entrén, längst i söder, har stolpar av vit tegelsten. Gångarna är belagda med konstensplattor och på de äldre delarna finns enstaka grusade gravar. På de yngre delarna växer låga häckar. Intill klockstapeln finns en rad med smidda gravkors.

Kyrkan antas vara uppförd under 1200-talet med delar av de ursprungliga gråstensmurarna bevarade i väster. Den anses ha varit gårdskyrka till Ekholmen. Sannolikt var det under 1600-talets första hälft som kyrkan förlängdes mot öster och fick en tidstypisk tresidig koravslutning. 1882 fick kyrkan sin nuvarande form genom tillbyggnaderna av en sakristia i öster och ett vapenhus i väster. Samtidigt revs ett vapenhus av okänd ålder på sydsidan. Kyrkan saknar torn. Strax väster om kyrkan står den helt skiffertäckta klockstapeln av stolpkonstruktion, enligt uppgift uppförd 1811.

Kyrkans murar av gråsten är vitputsade på en gråmålad sockel. Gavelröstet mot väster är klätt med vitmålad locklistpanel. Långhuset liksom vapenhuset har sadeltak och sakristian i öster har ett valmat tak. Samtliga tak är belagda med små raklagda skifferplattor. Fasaderna genombryts av stora rundbågiga fönsteröppningar. Innerbågarna har blyspröjs och antikglas. På korfönstren finns målningar av konstnären Oskar Brandtberg. Vid kyrkans huvudingång, genom vapenhuset i väster finns en rödmålad panelad pardörr som port. Till sakristian finns en motsvarande enkeldörr från söder.

Kyrkorummet är rektangulärt med ett förhöjt kor i öster. Väggarna är vitputsade och golvet i gången och koret består av skifferhållar och i bänkkvarteren av lut- och såpbehandlade träplank. Kyrkorummet fick sin nuvarande utformning vid en genomgripande restaurering år 1946. Syftet var att återskapa interiörens 1700-talskaraktär, vilken delvis förlorats under 1800-talet. Bl a togs det platta innertakets dekorationsmålningar fram. Dessa är utförda 1780 av Anders Larsson Krok, född

i Gunnarsnäs och mästare i Göteborgs målarämbete. Målningarna utgörs bl a av cirklar med ornament som pryder taksidorna. Mitt i taket finns ett Jahvetecken med änglahuvuden. Dörröppningen åt vapenhuset är försett med dubbla grålaserade parspegeldörrar med snidade rundlar och utskurna mönster i ramarna. Till sakristian bakom koret finns en enkel spegeldörr. Bänkinredningen är indelad i två vägganslutna kvarter. Bänkarna är slutna med marmorerade dörrar. I koret finns en särskild kyrkvärdsbänk och på läktaren enkla gråmålade bänkar.

Altaruppsatsen till det halvrunda altaret är ett verk av bildhuggaren Isac Schullström från 1740. Den har det karakteristiska krucifixet omgivet av kolonner och en överdel försedd med en förgylld sol. Den rundade altarringen med svarvade och dekormålade balusterdockor har troligen tillkommit vid renoveringen 1946. Predikstolen är ovanlig genom sin höga ålder. Den är utförd 1632 i renässansstil av en okänd konstnär. Den är rikt utsnidad med bl a evangelistporträtt på korgens yttersidor och dekorationer på baldakinen.

Dopfunten från 1200-talet har en säregen konstruktion. Den består av två cuppor, varav den ena är upp och nedvänd och fungerar som fot. Överdelen är av sandsten från Västergötland medan foten är av täljsten. Läktaren bidrar till kyrkorummets 1700-talskaraktär. Den bärs upp av marmorerade runda pelare vid gången samt fyrkantiga pelare vid väggarna. Läktarbröstningen är målad 1740 med apostlabilder av den kände målarmästaren Hans Georg Schüffner. Han kallades allmänt "Guds målare på Dal och i västra Värmland" och tillhör den västsvenska måleriskolan. Schüffner har även stofferat altartavlan. Orgelfasaden är utformad i en sparsamt klassicerande stil och tillkom enligt uppgift 1906.

Byggnadshistorik

Kyrkans långa byggnadshistoria innefattar flera exteriöra och interiöra förändringar. Dess ombyggnader och renoveringar följer i allmänhet ett tidstypiskt mönster. Kyrkans exteriör är ett resultat av den på 1600-talet åt öster förlängda medeltidskyrkan, tillbyggnaderna av vapenhuset och sakristian på 1880-talet och 1800-talets stora rundvälvda fönsteröppningar. Enligt uppgift förstörades befintliga fönster och två nya togs upp 1821. Vid samma tidpunkt flyttades predikstolen och byggdes in bakom altaret samtidigt som överstycket till altaruspsatsen togs bort. Gravar inne i koret öppnades, kistorna grävdes ner på kyrkogården och stenarna förstördes. Även vapensköldar inne i kyrkan togs bort. Under 1800-talet (oklart vilket år) täcktes det bemålade taket med pärlspont. 1904 fick kyrkan nya bänkar. 1946 års renovering syftade till att återskapa det som förändrats under 1800-talet. Renoveringen leddes av arkitekt Erik Fant, Stockholm. Konservator var Olle Hellström, Skara. Predikstolen lagades och placerades på norra långsidan. Altaret med altaruspsatsen rekonstruerades och flyttades något österut för att skapa mer plats i koret. De öppna bänkarna med rundade gavlar byggdes om för att överensstämma med kyrkorummets 1700-talskaraktär. Bland annat förkortades ryggstöden och bänkarna försågs med dörrar. Det bemålade taket togs fram liksom skifferhållarna i gången och koret. Förslaget att förminska långhusets fönster kom aldrig till utförande men i vapenhuset sattes fönster mot norr och söder igen liksom ett norrfönster i sakristian. Ovan dörren till vapenhuset byttes ett rundbågigt fönster ut mot ett mindre runt fönster. Långhusets fönster försågs med antikglas och blyspröjs och korffönstren fick glasmålningar av konstnär Oskar Brandtberg. Nya inner- och ytterdörrar tillkom också. Renoveringen från 1946 präglar fortfarande kyrkorummet. Den senaste större renoveringen, 1996-97 innebar omfattande underhålls- och konserveringsåtgärder såväl exteriört som interiört.

KULTURHISTORISK KARAKTERISTIK OCH BEDÖMNING

GUNNARSNÄS KYRKA och kyrkplats har en lång historisk kontinuitet och utgör en konstituerande del av ett riksintresseområde för kulturmiljövården. Kyrkan tillhör en grupp ombyggda medeltidskyrkor som Ör, Holm, Järn, och Ånimskog med likartat utseende och byggnadshistoria. De är alla belägna i mellersta Dalsland i närheten av Kroppefjäll och Vänern. Karakteristisk är bl a förlängningen mot öster och det tresidigt avslutade koret. Den fristående klockstapeln är ett karaktärsdrag för Dalsländska kyrkor. Skifferbeklädningen i Gunnarsnäs är mycket ovanlig och speglar områdets tradition av skifferhantering, vilket är särskilt påtagligt i miljön kring kyrkan. Ovanligt är också de helt skifferklädda grindstolparna vid klockstapeln. Kyrkans interiör har en homogen stilkaraktär från 1700-talet, vilket är ett resultat av den väl sammanhållna och konsekvent genomförda renoveringen 1946. En renovering som leddes av Erik Fant, en av landets mer kända restaureringsarkitekter vid denna tid. Av kyrkans äldre inredning märks bland annat predikstolen från 1632 i renässansstil samt dekorationsmålningarna från 1700-talet på det plana innertaket och på läktarbröstningen.

ATT SÄRSKILT TÄNKA PÅ i förvaltning och användning av kyrkan och kyrkomiljön:

- kyrkan och kyrkplatsen har en lång historisk kontinuitet och ingår i en miljö av riksintresse för kulturmiljövården
- det medeltida murverket utgör i sig ett omistligt historiskt dokument
- kyrkorummets homogena 1700-talskaraktär, vilket är ett resultat av den helhetsgestaltande renoveringen 1946
- kyrkans bevarade äldre inredning, främst dopfunen, predikstolen, altaruspsatsen, läktaren och måleriet
- de vägganslutna bänkkvarteren med slutna bänkar
- den skifferklädda klockstapeln och grindstolparna

HOLMS KYRKA

Melleruds kommun

BESKRIVNING OCH HISTORIK

Kyrkomiljön

Holms medeltida socken tillhör Nordals härad som tillsammans med Sundals härad utgör landskapet Dalslands historiska kärnområde. Området domineras till stora delar av den bördiga jordbruksmarken på Dalbosläätten. Holm utgör ett gränsområde mellan Dalbosläätten och skogsbygderna i norra delen av Dalsland. Socknens centrala delar ligger på slätten medan skogsområden finns i norr och längs Vänerkusten. Skyddade hamnlägen vid Vänern och den ändmorän som sträcker sig i nordvästlig-sydöstlig riktning genom Dalsland var tidigt av betydelse för områdets kommunikationer. Genom Holm passerar också Dalslands viktigaste väg, gamla landsvägen Vänersborg-Åmål, nuvarande riksväg 45. Holm är också Dalslands mest utpräglade storbondebygd med ett flertal gods och storgårdar, hemvist för flera adelsläkter. Från medeltidens slut var Holm annexförsamling till Örs socken tillsammans med Järn, Skållerud, Gunnarsnäs och Dalskog. Holm och Järn bildade från 1927 Holms pastorat och från 2006 ingår även Bolstad, Erikstad och Grinstad i pastoratet.

Omkring en kilometer öster om Holm har det funnits en medeltida kyrka, eller kapell, som utgjort en egen socken, Östanå. En tolkning är att Holm och Östanå

ursprungligen varit gårdskyrkor. Östanå sammanlades troligen under 1500-talet med Holm. På platsen återstår idag endast grundmuren efter kyrkan och en minnessten från 1927. Både Holm och Östanå kyrkor är knutna till traditioner om offerkällor. (S:t Olofs källa resp S:t Toras källa). Troligen rör det sig om samma källa, belägen nära Östanå kapell. Källan skulle då vara en gammal hednisk källa, kopplad till guden Tor, som sedan i folkmun kallats Toras eller S:t Toras källa. Källan har sedan "kristnats" och helgats tillsammans med kyrkan/kyrkorna till Olav den helige, Nordens mest kända helgon. Holms kyrka har i äldre tider benämnts S:t Olofs.

Ungefär tre kilometer söder om kyrkan växte Mellerud fram från slutet av 1800-talet. Utgångspunkten var ett mindre handelssamhälle som bildats kring gästgiveriet, posten och tinget, vilka inrättats på 1600-talet. Från slutet av 1800-talet blev också Mellerud en järnvägs-knut och ett stationssamhälle växte fram. 1952 tillfördes Holms och Järns socknar Melleruds köping, bildad 1908. Centralt beläget i Mellerud finns ett församlingshem med ett kapell, invigt 1932.

Holms kyrka är belägen i ett öppet slättlandskap strax söder om gården Berg, en av Dalslands största gårdar och kanske äldsta säteri. Berg har tillhört bl a Oskar

I, Karl XIV Johan och släkterna Stake, Ribbing, Reuter och Svinhufvud. Till kyrkoanläggningen hör kyrkan, en fristående klockstapel, ett bårhus och en modern ekonomibyggnad, alla belägna på eller intill kyrkogården. Omkring två hundra meter sydost om kyrkan finns ytterligare en kyrkogård, "Nya kyrkogården", som en särskild enhet.

Kyrkoanläggningen

Kyrkogården har närmast en kvadratisk form med den äldsta delen huvudsakligen belägen söder om kyrkan. Utvidgningar har skett mot väster omkring 1955 och mot norr och väster omkring 1975. Mot öster har också skett en mindre utvidgning i anslutning till vägen som leder upp mot Bergs säteri. Kyrkogården omges, utom på de nyare delarna mot norr, av kallmurar. Även mellan de olika utvidgade delarna finns murar. Vid entréerna mot söder och öster, liksom till minneslundan i kyrkogårdens nordöstra del, finns svarta smidesgrindar. Gångarna på kyrkogården är alla asfalterade med undantag av en gång med konststensplattor framför klockstapeln söder om kyrkan. Markytorna domineras av gräs. Söder om kyrkan finns några få grusgravar. Öster om koret finns en liten lund med Wilhelm (1832-1905) och Axel (1875-1950) von Schneiderns gravar. De var ägare till Bergs säteri och har skänkt marken på kyrkogårdens östra del. Axel von Schneidern var också landshövding i Älvsborgs län 1922-1945. Förutom kyrkan och klockstapeln finns ytterligare två byggnader på kyrkogården. I sydöstra hörnet finns ett vitputsat bårhus (1950) med skiffertak och norr om kyrkan en ekonomibyggnad med bl a personalutrymmen (ca 1980), även denna vitputsad och med skiffertak.

"Nya kyrkogården" tillkom omkring 1880 efter att församlingen inköpt den s.k. Hasslekullen av patron Jansson på Berg för 650 kronor. Den omges av öppen jordbruksmark, och har en i stort sett kvadratisk form efter en utvidgning mot söder i slutet av 1940-talet. Entréer med svarta järngrindar finns från nordost och sydost. Kyrkogården delas av två grusade gångar som möts mitt på kyrkogården och bildar en korsform. Längs den ena av gångarna finns en allé med cypresser. På kyrkogården finns enstaka grusade gravar, huvudsakligen på dess nordöstra del. Mot nordväst finns en asfalterad p-plats och en enkelt utformad förrådsbyggnad (1965).

Kyrkans äldsta byggnadsdelar antas vara från 1200-talet. Under 1600-talet förlängdes långhuset mot öster och fick ett tresidigt avslutat kor. Det är oklart hur mycket av den gamla kyrkan som finns kvar i de nuvarande murarna. Långt åt väster på långhusets sydsida finns ett vapenhus. Detta har en stenplatta med årtalet 1644, vapenhusets förmodade byggnadsår. Mot öster tillbyggdes en sakristia 1873. Kyrkans murar är spritputsade med slätputsade dörr- och fönsteromfattningar. Putsen går ner till marken utan synlig sockel. Kyrkans samtliga

tak är skiffertäckta. Långhuset sadeltak är valmat över det tresidiga koret medan västgaveln är rakt avslutad. Sakristians tak är också valmat. Långhusets och korets fasader mot norr och söder genombryts av stora rundbågiga fönster som är indelade i smårutor med spröjs. På västfasaden finns ett fyrkantigt fönster ovan porten i höjd med läktaren samt ett rundbågigt mindre vindsfönster. På sakristian finns segmentbågeformade fönster åt norr och söder. Samtliga fönster och dörrar är på utsidan brunmålade. Kyrkan har ingångar på västgaveln, till vapenhuset i söder och till sakristian från öster. Vapenhusets port består av en pardörr med fiskbensmönster och ett rundbågigt överljus. Porten på västgaveln är en parspegeldörr med glasade övre partier. Även sakristians dörr är en parspegeldörr. Den nuvarande klockstapeln tillkom enligt uppgift på 1770-talet men skall ha medeltida anor. Den har en sockel av granit och fasad av faluröd lockpanel. Det brutna taket är skifferklätt och dörren liksom luckorna är svartmålade.

Kyrkorummet är rektangulärt med vitputsade väggar och golv bestående av lackade brädor. Korets, liksom vapenhusets och sakristians golv består av kalkstenhällar. I koret finns två gravhällar framför bänkkvarteren. Förutom den på insidan gråmålade parspegeldörren på västväggen finns en liknande dörr till vapenhuset i söder samt även en parspegeldörr från koret till sakristian i öster. Kyrkans interiör bär präg av provinsial barock. Det plana trätaget målades 1742 av mästaren Hans Georg Schüffner, allmänt kallad "Guds målare på Dal och i västra Värmland" och tillhörig den västsvenska måleriskolan. Målningarna i Holm består av tre större plafonder. Motiven är, vid koret solen med Jahvetecknet inramat med änglahuvuden, i mitten av kyrkan Kristi förklaring och ovanför läktaren Yttersta domen. Kring plafonderna och i kanten av taket finns bladslingor. De gråvita ytorna mellan plafonderna var ursprungligen målade med akantusslingor. Taket övertäcktes med pärlspont 1888 och togs fram och konserverades 1945. Samtidigt med taket, 1742, tillverkades predikstolen av bildhuggaren Isac Schullström, också ett känt namn från stiftets kyrkor. Predikstolen är stofferad av Schüffner och skänkt till kyrkan av kapten Gustav Johan Reuter på Berg. Korgens utsida pryds av snidade evangelistfigurer och baldakinen har stående keruber varav två bär upp släktsköldar. Vid trappan finns en portal med ett profilerat och förgyllt överstycke som kröns av en dekorativt utformad medaljong.

Altaruppsatsen är utförd 1727 av en okänd konstnär och skänkt av överstelöjtnant Gustav Mentzer på Västra Råda och hans hustru. Altartavlan har två fält, det nedre framställande en kalvariegrupp med Jesus på korset och den övre framställande Jesus i Getsemane. Framtill på tavlan finns två skulpturer, Mose och Aron och överst på tavlan tre skulpturer, tron, hoppet och

kärleken och strax därunder två änglar med språkband och två änglar med givarnas vapensköldar. Altarringen tillkom vid en renovering 1888. Den är femsidig och genombruten med s.k. fyrpassornamentik, gråmålad med förgyllda lister. Kyrkans äldsta inventarium, dopfunten av täljsten från 1200-talet, är placerad i norra delen av koret. Mot söder finns en kororgel.

Bänkinredningen är i princip indelad i två vägganslutna kvarter mot långsidorna. Det norra ansluter också till västväggen. Bänkarna är öppna med speglar på sidorna som har fält med dekormålade växter inramade av förgyllda lister och ådringsmålade blå fält. På korets norra sida finns en bänk i anslutning till predikstolen. På den södra sidan togs en korbänk bort 1992. Bänkskärmen finns kvar som radiatorskydd och är försedd med målade släktvapen.

Läktaren bärs upp av kvadratiske pelare längs långväggarna och mittgången. Bröstningen, med framskjutande mittparti, är ljusst målade med speglar som inramas av förgyllda lister. Överliggaren är marmorerad och har ett skyddsdräcke av stål. Läktarorgeln tillkom 1938 och är byggd av Olof Hammarberg, Göteborg. Fasaden är relativt enkelt utformad, grönt ådringsmålade och försedd med förgyllda lister och två förgyllda harpor. Korogeln är byggd 1967 och inköpt 1992 från Arnäs församling i Örnsköldsviks kommun. Den är gråmålad och försedd med växtdekor.

Byggnadshistorik

Kyrkans exteriör är ett resultat av om- eller nybyggnaden av långhuset och vapenhusets tillkomst på 1600-talet samt sakristians tillbyggnad mot öster 1873. Ungefär samtidigt (1871) förstörades fönsteröppningarna och de nuvarande stora rundbågiga fönstren sattes in. Typiskt för många Dalslandskyrkor, liksom Holm, är rik 1700-talsinredning i s.k. provinsiell barock, ofta utförd av konstnärerna H G Schüffner, Isac Schullström eller Nils Falk. I Holm tillkom takmålningarna (Schüffner) och predikstolen (Schullström) 1742. Altaruppsatsen från 1727 är utförd av en okänd konstnär. En större renovering genomfördes i Holm 1888. Takmålningarna övertäcktes med pärlspontpanel, bänkarna togs bort och ersattes med "parkbänkar", all inredning övermålad i vitt mm. Förslag fanns också att byta ut altaruppsatsen och predikstolen, vilket förhindrades av biskop Klas Herman Rundgren i Karlstad. Från renoveringen 1888 kvarstår altaret och altarringen. Altaruppsatsen försågs då också med sidoskärmar, vilka togs bort vid en renovering 1927. År 1927 konserverades även predikstolen och altaruppsatsen och en äldre färgsättning togs fram av konservator Sven Gustafsson, Mölndal. 1945 års stora renovering liksom renoveringen 1927, hade intentionerna att återställa det som uppfattades som alltför okänsliga förändringar från 1800-talet. Renoveringen leddes av arkitekt Axel Forssén, Göteborg. I Holm togs bl a takmålningarna fram av konservator

Olle Hellström, Skara och en ny bänkinredning med äldre karaktär tillkom. Den senaste större renoveringen genomfördes 1992 under ledning av arkitekt Ture Jangvik, Linköping. Omfattande underhålls- och konservatorsarbeten utfördes både exteriört och interiört men kyrkorummets karaktär som det gestaltats efter 1945 bibehölls i stort.

KULTURHISTORISK KARAKTERISTIK OCH BEDÖMNING

HOLMS KYRKA och kyrkplats har en lång kontinuitet. Kyrkan tillhör en grupp ombyggda medeltida stenkyrkor med likartat utseende och byggnadshistoria. De är belägna i mellersta Dalsland nära Kroppefjäll och Väneren; Ör, Järn, Gunnarsnäs och Ånimskog. Karakteristiskt är bl a kyrkornas förlängningar mot öster och tresidigt avslutade kor. Den fristående klockstapeln är ett karaktärsdrag för Dalsländska kyrkor. Kyrkans interiör har många kvaliteter och en väl sammanhållen utformning efter den konsekvent genomförda renoveringen 1945 ledd av restaureringsarkitekten Axel Forssén. Av kyrkans äldre inredning märks främst det bemålade plana innertaket, predikstolen och altaruppsatsen i provinsiell barock, också det ett karaktärsdrag för många Dalsländska kyrkor. I Holms kyrka avspeglas bygdens karaktär med storgårdar och herresäten genom vapensköldarna i kyrkan.

ATT SÄRSKILT TÄNKA PÅ i förvaltning och användning av kyrkan och kyrkomiljön:

- kyrkan och kyrkplatsen har en lång kontinuitet
- det medeltida murverket utgör i sig ett omistligt historiskt dokument
- kyrkorummets väl sammanhållna karaktär, efter den helhetsgestaltande renoveringen 1945
- kyrkans bevarade 1700-talsinredning, det bemålade plana trätaket, predikstolen och altaruppsatsen
- de vägganslutna bänkkvarteren med slutna bänkar
- gravhållarna i koret och den medeltida dopfunten

JÄRNS KYRKA

Melleruds kommun

BESKRIVNING OCH HISTORIK

Kyrkomiljön

Järns medeltida socken tillhör Nordals härad som tillsammans med Sundals härad utgör landskapet Dalslands historiska kärnområde. Området domineras till stora delar av den bördiga jordbruksmarken på Dalbosläppen, vilken naturgeografiskt sammanhänger med Västgötaslätten på andra sidan Vänern. Järn, den till ytan minsta av Dalslands socknar, var länge annexförsamling till den arealmässigt stora Örs socken tillsammans med Holm, Skållerud, Gunnarsnäs och Dalskog. 1927 bildade Holm och Järn Holms pastorat och från 2006 ingår även Bolstad, Erikstad och Grinstad i pastoratet.

Jordbruk har varit den dominerande näringen i Järn som huvudsakligen utgörs av fullåkersbygd. Längs Vänerkusten finns den s.k. Sjöskogen, som varit utmärkt till gårdarna på slätten. Bebyggelsen i Järn domineras av ensamliggande gårdar samt sommarstugebebyggelse vid Vänern. Någon tätbebyggelse finns inte men socknen är belägen strax söder om Mellerud. Holms och Järns socknar tillfördes år 1952 Melleruds köping, som bildats 1908. De äldsta bebyggelselägena i Järn finns i anslutning till den ändmorän som passerar genom socknen i nordvästlig-sydöstlig riktning. Längs

åsen leder en gammal landsväg och invid denna finns gravfältet Tormansbol som anses vara en gammal kult- och begravningsplats. Omkring en kilometer söderut längs vägen, vid ett vägmöte, är den medeltida stenkyrkan belägen i det öppna slättlandskapet. Bebyggelsen närmast kyrkan utgörs av två gårdar, varav Järns gård är den mest framträdande. Gården var ursprungligen kyrkogård men blev efter reformationen kronogård, från 1600-talet löjtnants- och kaptensboställe. Gården är numera privatägd. Ungefär en kilometer väster om kyrkan finns det som kan karakteriseras som ett mindre sockencentrum med en bygdegård, en f d lanthandel, f d lärarbostäder och platsen för ett rivet skolhus. Till kyrkoanläggningen hör kyrkan med omgivande kyrkogård, en skifferklädd klockstapel och en modern ekonomibyggnad. Ungefär två hundra meter norr om kyrkan finns ytterligare en kyrkogård, "Nya kyrkogården", som en särskild enhet.

Kyrkoanläggningen

Kyrkogården har en rektangulär form i öst-västlig riktning och utbreder sig främst på kyrkans södra och östra sida. Den äldsta delen är söder om kyrkan. Mot norr finns inga gravar och mot väster bara någon enstaka grav. Den östra delen är en utvidgning från ca 1850. Kyrkogården omges huvudsakligen av öppen jordbruksmark. Kyrkogårdsentrén är mot väster intill en grusbelagd

parkeringsplats vid landsvägen. Vid grusplanen finns en ekonomibyggnad från 1985 på samma plats där det tidigare fanns kyrkstallar. Strax väster om kyrkan finns också den helt skifferklädda klockstapeln.

Kyrkogården omges av en kallmur. Vid landsvägen finns ett par äldre grindstolpar av natursten och till själva kyrkogården står stolpar av natursten med grindar av svart smidesjärn. En bred mittgång i öst-västlig riktning liksom ytorna närmast entréerna på kyrkans västra och södra sida, är sedan ca 10 år belagda med norska skifferplattor. I övrigt saknar kyrkogården gångar. Marken närmast kyrkans norra och sydöstra sida är belagd med grus. Marken domineras av gräsytor, det finns några enstaka grusade gravar och ett par gravar med järnstaket. Väster om kyrkan finns några äldre gravstenstenar samlade, bl a med solkors av kalksten och längs kyrkans norra sida finns en rad med smidda gravkors. De senare är en särskild typ av gravvårdar som utgör en välkänd och betydelsefull del av Dalslands och stiftets kulturarv. Öster om koret finns "Bråna-Smen", Johannes Olssons (1818-1886) gravsten. Han var född och levde på gården Bråna i närheten av kyrkan och välkänd i Dalsland för sina dikter.

"Nya kyrkogården" har en rektangulär form utsträckt i nord-sydlig riktning intill landsvägen. Den omges av jordbruksmark, och inramas av en låg häck och lindar. Mot landsvägen, på kyrkogårdens östra sida, finns en årtalsförsedd och dekorativt utformad smidesgrind med stolpar av natursten. Kyrkogården domineras av öppna gräsytor och det finns relativt få gravar. Den delas i princip i fyra kvarter genom två grusbelagda gångar som möts mitt på kyrkogården. På kyrkogårdens norra sida finns en grusbelagd parkeringsplats med en ekonomibyggnad från 1998.

Kyrkan antas vara uppförd under 1200-talet med betydande delar av de ursprungliga gråstensmurarna bevarade i långhuset. Dess nuvarande form är ett resultat av om- och tillbyggnader under 1700- och 1800-talen. Kyrkan saknar torn och förlängdes åt öster med en tresidig koravslutning 1726. Ett vapenhus, numera sakristia, tillbyggdes framför sydvästportalen 1745. Kyrkan förlängdes även åt väster 1862.

Kyrkans murar är spritputsade med slätputsade hörn- och fönsteromfattningar. Putsen går ner till marken utan synlig sockel. Långhusets skiffertäckta sadeltak är valmat både över det tresidiga koret och den raka västgaveln. Även sakristians sadeltak är skiffertäckt. Långhusets och korets fasader mot norr och söder genombröts av stora rundbågiga fönster, indelade i smårutor. Korfönstret åt öster är av liknande typ men med glas målningar. Sakristian har ett rundbågigt mindre fönster mot väster. Kyrkan har ingångar på västgaveln och till sakristian i söder. Kyrkporten mot väster är en parse-

geldörr med ett rundbågigt överljusfönster och till sakristian en fiskbensmönstrad pardörr mot söder. Den senare kan vara från sakristians tillkomst på 1700-talet och har en ovanlig korsformad nyckelskylt. Samtliga fönster och dörrar är målade gråblå.

Nära kyrkans västra gavel och alldeles utanför kyrkomuren står den helt skiffertäckta klockstapeln, vilken fick sin nuvarande placering och utformning 1882. Dess krönprydnad är en skifferklädd spira med ett kors överst som har ett klot i varje korsarm. Skifferklädda klockstaplar finns i Dalsland förutom i Järn bara vid Dalskogs och Gunnarsnäs kyrkor.

Kyrkorummet är rektangulärt med ett förhöjt kor i öster. Två öppna trappor längs västväggen leder upp till läktaren i väster. Kyrkorummets väggar är vitputsade och golvet i gångarna och koret består av skifferhällar och i bänkkvarteren av brunmålade brädor. I koret finns gravhällar bl a över Sven Johansson, fogde under fältherren och generalguvernören Lennart Torstensson (1603-51). Förutom den på insidan grönt ådrade parsegeldörren, kyrkporten på västväggen, finns en enkelspegeldörr till sakristian i sydväst. Även denna är ådringsmålade i grönt. Färgsättningen i kyrkan är till stor del ett resultat av en större renovering 1947 och domineras av olika ådringsmålningar och marmoreringar.

Det plana trätaket är bemålat 1804 av Erik Erikström, Hjärtungen i Ör, en lokalt verksam målare. Målningarna har stora likheter med dem i Gunnarsnäs kyrka, utförda 1780 av Anders Larsson Krok, född i Gunnarsnäs och bl a mästare i Göteborgs målarämbete. Målningarna innehåller bl a medaljonger med landskapsmotiv och kalebasser med änglahuvuden. Både i Järn och Gunnarsnäs finns större medaljonger med Jahvetecknet i kyrkans mitt omgivet av änglahuvuden. Målningarna i Järn visar också yttersta domen med bl a djävulen ovan läktaren i väster. Taklisten är enkelt fasad med grå bladmotiv på röd botten. Denna tillkom 1947 som en kopia från Gunnarsnäs då takmålningarna i Järn togs fram och konserverades efter att ha varit övermålade och övertäckta med pärlspontpanel.

Kyrkans altarring och predikstol, liksom bänkinredningen och troligen också altaret tillkom 1862 men är färgsatta vid renoveringen 1947. Altarringen och predikstolen har gotiska stildrag. Altaret är av trä och grönt ådringsmålade med förgyllda lister. Altaruppsats saknas då altarpnydnaden utgörs av det bemålade korfönstret. Altarringen är rund och sluter tätt mot altaret med två små grindar. Den är genombruten med figursågade ornamentik. Predikstolen saknar baldakin och på korgens yttersidor finns grönt ådrade spetsbågeformade lister mellan spiralvridna kolonner.

Kyrkans äldsta inventarium är dopfunten från 1200-talet, vilken är placerad i södra delen av koret. Dopfunten är av rödgrå sandsten, troligen fraktad över Vänern från Västergötland. Bland kyrkans inventarier märks också den speciella ljusbågen av smidesjärn i mittgången. Bågen är tillverkad av J Nilsson, Gunnesbyn 1851.

Bänkinredningen är indelad i tre vägganslutna kvarter med en mittgång samt en sidogång till sakristian. Bänkarna är slutna med marmorerade speglar inramade av grön ådringsmålning på dörrarna. Vid korets södra vägg finns en särskild kyrkvärdsbänk. Läktaren i väster bärs upp av kvadratiska grönt ådringsmålade pelare längs långväggarna och mittgången. Bröstningen är försedd med marmorerade spegelfält med grönaktig ådring runt om och har ett svängt framskjutande mittparti. Läktaren är relativt liten och saknar bänkinredning. Orgeln är från 1932 av Zetterqvist & son, Örebro, med bibehållen fasad från 1870.

Byggnadshistorik

Kyrkans exteriör är ett resultat av förlängningen och den tresidiga korutbyggnaden åt öster 1726, vapenhusets tillkomst mot söder 1745 och långhusets förlängning åt väster 1862. Tidstypiska är de stora rundvälvda fönsteröppningarna från 1800-talet. Det plana trätaket är bemålat 1804 av en lokalt verksam målare, Erik Erikström, Hjärtungen i Ör. Den kände målarmästaren Hans Georg Schüffner har dock varit verksam även i Järn då han 1741 stofferade en altartavla som utformades av bildhuggaren Nils Falk 1737. Såväl altartavlan som en äldre predikstol i Järn såldes båda omkring 1840 och kyrkan fick en s.k. altarpredikstol. 1862 genomgick kyrkan en större ombyggnad, långhuset förlängdes åt väster och ny inredning tillkom. Vid denna ombyggnad tillkom predikstolen, altaret, altarringen och bänkinredningen vilka senare delvis förändrats men bevarat ursprungliga nygotiska stildrag.

Kyrkan präglas idag av den renovering som genomfördes 1947 under ledning av arkitekt Axel Forssén, Göteborg. Renoveringen i Järn präglas, liksom många andra kyrkorenoveringar från denna tid av intentionerna att återskapa en äldre karaktär. Man ville tillrättalägga det som uppfattades som alltför okänsliga förändringar från 1800-talet och tiden kring sekelskiftet 1900. I Järn togs bl a takmålningarna fram som 1862 övermåtlats och 1901 övertäckts med pärlspontpanel. Konservator var Olle Hellström, Skara. 1947 förändrades också vapenhuset till sakristia. I samband med detta togs två skåp eller hytter bort i koret, vilka tillkommit vid renoveringen 1862. På norra sidan, i direkt anslutning till predikstolen, fanns prästens "sakristiehytt" och på korets södra sida en "hytt" för kantorn. Även bänkinredningen byggdes om 1947. En stor del av kyrkans nuvarande färgsättning tillkom också 1947. Framträdande är bl a ådringsmålningar i grönt och relativt ljusa

marmoreringar. Åtgärder efter 1947 har främst varit av underhållskaraktär och berört exteriören.

KULTURHISTORISK KARAKTERISTIK OCH BEDÖMNING

JÄRNS KYRKA och kyrkplats har en lång kontinuitet. Kyrkan tillhör en grupp ombyggda medeltida stenkyrkor som Ör, Holm, Gunnarsnäs, och Ånimskog med likartat utseende och byggnadshistoria. De är belägna i mellersta Dalsland i närheten av Kroppefjäll och Vänern. Karakteristisk är bland annat kyrkornas förlängningar mot öster med tresidigt avslutade kor. Den fristående klockstapeln är ett karaktärsdrag för Dalsländska kyrkor. Skifferbeklädnaden är mycket ovanlig och speglar närområdets skifferhantering. Kyrkans interiör har många kvaliteter och en väl sammanhållen utformning efter den konsekvent genomförda renoveringen 1947 ledd av den välkände restaureringsarkitekten Axel Forssén. Av kyrkans äldre inredning märks främst det för Dalsland karakteristiska bemålade plana innertaket. Koret har en särprägel med glasmålningar och avsaknad av altarpredikstol. Predikstolen och altarringen i nygotik utgör ett eget tidsuttryck i kyrkan.

ATT SÄRSKILT TÄNKA PÅ i förvaltning och användning av kyrkan och kyrkomiljön:

- kyrkan och kyrkplatsen har en lång kontinuitet
- det medeltida murverket utgör i sig ett omistligt historiskt dokument
- kyrkorummets väl sammanhållna karaktär, vilket är ett resultat av den helhetsgestaltande renoveringen 1947
- kyrkans bemålade plana trätak
- de vägganslutna och slutna bänkkvarteren
- altarring och predikstol i nygotik
- gravhällarna i koret
- den skifferklädda klockstapeln
- äldre gravvårdar, bl a smidda gravkors, vid kyrkans västra och norra sida

KLÖVESKOGS KYRKA Melleruds kommun

BESKRIVNING OCH HISTORIK

Kyrkomiljön

Klöveskog hör till Grinstads medeltida socken, en del av Sundals härad som tillsammans med Nordals härad utgör landskapet Dalslands historiska kärnområde. Området domineras till stora delar av bördig jordbruksmark på Dalboslätten, vilken naturgeografiskt sammanhänger med Västgötaslätten på andra sidan Vänern. Kontakterna över vattnet har lång tradition och kristnandet av Dalsland skedde från Västergötland. Dalsland liksom Värmland, hörde tidigare till Skara stift. Grinstad är sedan gammalt annexförsamling till Bolstad tillsammans med Erikstad. Till pastoratet hörde fram till 1961 också Gestad (numera Brålanda pastorat). Före 1916 var Bolstad också ett s.k. regalt pastorat. Från 2006 ingår Bolstad, Erikstad och Grinstad i Holms pastorat.

Grinstad utgörs huvudsakligen av fullåkersbygd. Nordöstra delen av socken upptas dock av det ändmoränsstråk som sträcker sig genom Dalsland i nordväst-sydöstlig riktning och mynnar ut i Vänern vid Hjortens udde för att komma upp som Hindens rev på Kålland i Västergötland. Terrängen i denna del av Grinstad är mer skogbevuxen och kuperad och har en delvis annan bebyggelsestruktur då man livnärt sig på en kombina-

tion av jordbruk, skogbruk, fiske och sjöfart till skillnad från den utpräglade jordbruksbygden på slätten. Före 1819 hörde den stora egendomen och det tidigare säteriet Qvantenburg till Grinstad, innan det överfördes till Bolstads socken. I närheten av Qvantenburg, på en udde i Vänern, finns ruinerna efter den medeltida borgen Dalaborg. Dalaborg var under senare delen av 1300-talet och i början av 1400-talet centrum i Dalaborgs län. Borgen förstördes under Engelbrektsfejden 1434. Grinstad är en utpräglad landsbygd-församling. Förutom sockencentrat vid kyrkan finns tätbebyggelse i det lilla samhället Åsebro, beläget på gränsen till Bolstads socken i söder. I Grinstads nordöstra del, ca tre km från Hjortens udde, finns Klöveskogs kyrka uppförd 1930-33 av frivilligt insamlade medel efter att befolkningen i denna del av socknen länge velat ha en egen begravningsplats.

Klöveskogs kyrka är belägen på en sandås, en del av ändmoränstråket. Längs ändmoränen leder en landsväg och strax söder om kyrkan finns en vägkorsning med några få hus, bl a ett par gårdar. Från vägkorsningen leder en rak grusväg ca 200 meter till en plan vid kyrkogårdsentrén. Området närmast kyrkotomten är obebyggd och består av ett öppet fält samt skogsmark. Till kyrkoanläggningen hör förutom kyrkan med omgivande kyrkogård, en ekonomibyggnad med förråd

och toalett. Byggnaden är samtida med kyrkan och har väggar av faluröd locklistpanel och ett sadeltak täckt av eternitplattor.

Kyrkoanläggningen

Kyrkogården har en rektangulär form som utsträcker sig i öst-västlig riktning på alla sidor om kyrkan. Kyrkogården anlades samtidigt som kyrkan byggdes. Den invigdes 1932 och utvidgades mot norr 1975. Från 1931 finns en plankarta över kyrkogården av ingenjör J Skoglar som också ligger begravd här. Kyrkogården inramas av ett nätstaket med en silverfärgad metallgrind på granitstolpar vid entrén mot väster. Längs staketet finns mot norr en rad med stora bokar och mot öster och söder rader med lindar. På kyrkans norra sida slutar marken och i slänten finns en terrassering som kan sägas avdela kyrkogården i en nedre del och en övre del närmast kyrkan, där huvuddelen av gravarna är belägna. Längs terrasseringen växer en rad med björkar. På kyrkogårdens nordöstra del finns en minneslund, anlagd 2001. De äldsta gravarna finns öster om kyrkan, varav ett par är grusade. Marken närmast kyrkan och de två gångarna i anslutning här till är asfalterade. I övrigt präglas en stor del av kyrkogården av öppna gräsytor.

Kyrkan är vitputsad med murar av tegel. Den är uppförd i sin helhet 1932-33 med ett rektangulärt långhus, torn i väster och en sakristia öster om det tresidigt avslutade koret i öster. Tornets nedervåning utgör vapenhus. Kyrkans yttre präglas av det kraftiga tornet och det i förhållandevis korta långhuset med sin höga takresning.

Kyrkan är uppförd med tydlig förebild från Bolstads medeltida stenkyrka med undantag av dess korsarmar från 1700-talets mitt. Speciellt med Bolstads kyrka är framförallt tornet, det enda kvarvarande medeltida i stiftet. Det har en karakteristisk form med utsvängda väggar och en bred nederdel. Spirans höga och spetsiga form liksom formen för det höga, brutna och valmade långhustaket härrör sig från en ombyggnad i Bolstad 1752. Både i Bolstad och Klöveskog är samtliga tak och spiror skiffertäckta, i Klöveskog med småskiffer från Grythytteområdet, och spiran kröns där av ett silverfärgat metallkors på en glob. För att ytterligare anknyta till tornet i Bolstad har de två ljudöppningarna på västsidan av Klöveskogs torn försetts med dubbelvälvningar. I Bolstad finns en sådan ursprunglig ljudöppning på tornets södra sida vilken en gång varit försedd med mittkolonetter. Tornet i Klöveskog har också försetts med ett par efterliknande små romanska fönsteröppningar samt ett par historiserande vattenutkastare vid takfoten med medeltida associationer. Kyrkans fasader är spritputsade med släta fönster- och portomfattningar. Långhuset och tornets nedervåning genom bryts av stora svagt spetsbågiga fönster, smårutsindelade och vitmålade. Till sakristian finns mindre fönster mot

norr och söder, också smårutsindelade men segmentbågeformade. På sakristians östra sida finns också ett mycket litet fyrkantigt fönster. Ingångar till kyrkan finns till vapenhuset i väster, en port som pardörr, och en enkeldörr till sakristian från öster. Båda är svartmålade, med snedställd panel och dekorativt utformade beslag. Ovan västporten finns två stentavlor intill varandra. Den övre har ett uthugget kors på en glob och på den undre är det inhugget "ANNO D:I, MCMXXX".

Kyrkorummet är rektangulärt med tresidigt kor mot öster och orgelläktare mot väster. Kyrkans inre, liksom exteriören är i allt väsentligt bevarat sedan tillkomsten. Kyrkorummets golv består av lackade brädor. Golvet i bänkkvarteren och koret är förhöjda ett steg och innanför och bakom altarringen förhöjt ytterligare ett steg och täckt av en grå heltäckningsmatta. Väggarna är vitputsade. Det välvda taket av ljusblå slätpanel har ett plant mittparti. Kring detta och längs takfoten finns profilerade ljusgröna lister. Till vapenhuset finns grönmålade parspegeldörrar med runda fönster i de övre speglarna. En liknade enkelspegeldörr men utan fönster, finns bakom altaret till sakristian. Kyrkorummets fönster är gråmålade. I fönstret närmast predikstolen hänger ett par glastavlor med målningar och text som dels erinrar om kyrkans grundläggningshögtid den 15 juni 1930 och dels om den första gudstjänsten i kyrkan, julottan 1930.

Altaret är av trä och altaruppsatsen utgörs av en tavla med ramverk. Målningen, samtida med kyrkan är gjord omkring 1930 av konstnär Gösta Sundvall, Mellerud, men var ursprungligen avsedd för Erikstads kyrka. Motivet är Jesu korsfästelse. Ramverket har förgyllda lister och kröns av ett förgyllt kors på en glob flankerat av förgyllda facklor på glober. På predellan finns texten "Se Guds lamm som borttager världens synder". Altarringen är halvcirkelformad och slutet med en barriär av en grönmålad träskiva. Predikstolen i korets norra del är relativt enkelt utformad och målad i brunt, grönt och blått inramat av förgyllda lister. Baldakinen kröns av ett förgyllt kors på en glob. Dopfunten i korets södra del är av trä och inköpt 1995, snidad av konstnären Björn Köllner.

Bänkinredningen är väggansluten och består av två hela kvarter. Bänkarna är slutna med grönbruna marmoreringar på dörrar och skärmar. I övrigt är de gröna på utsidorna och bruna på insidorna. Läktaren bärs upp av två grönmålade kolonner, avsmalnande från basen och uppåt. Läktaren har ett markant utskjutande halvcirkelformat mittparti och barriären är uppbyggd av en slät grönmålad skiva med mörkare gröna profilerade lister. Läktarorgeln är tillverkad 1964 och inköptes hit 2002. Fasaden är tidstypiskt modernistiskt utformad och domineras av lackade trätyr.

Byggnadshistorik

Sedan lång tid hade det bland befolkningen på halvön i nordöstra delen av Grinstads socken funnits en önskan om en egen begravningsplats. Förutom det geografiska avståndet, ca sju kilometer mellan Klöveskogs och Grinstads kyrkor, har området på den delvis skogiga och kuperade halvön en annan karaktär och historia än på den utpräglade slättbygden. En drivande kraft vid tillkomsten av Klöveskogs kyrka var kyrkoherde Lars Magnus Engström som sägs ha satt sin prägel på det kyrkliga livet i hela södra Dalsland. Han ägnade sig bl a åt ett omfattande kristet författarskap. Under hans tid som kyrkoherde i Bolstad pastorat tillkom även en ny kyrka/kapell, vid Timmervik, i Gestad socken, med motsvarande förhållanden och bakgrund som Klöveskog i Grinstad.

Bygget av Klöveskogs kyrka genomfördes helt med frivilligt insamlade medel efter att en grundplåt lagts av Engström i samband med hans 50-årsdag 1917. År 1920 skänktes tomten av hemmansägaren Emil Olsson i Jakobsbyn och 1922 hölls den första dokumenterade friluftsgudstjänsten på platsen. Ursprungligen fanns ett ritningsförslag (1928) för en byggnad med både kyrkorum och en samlingshall med kök. Till det yttre en kapellbyggnad i tidstypisk 1920-talsklassicism liknande det kombinerade kapell och församlingshem som uppfördes 1930-32 i Mellerud. Förslaget förkastades dock av styrelsen för Klöveskogs kyrkostiftelse. Arkitekten Göran Pauli, Kungliga byggnadsstyrelsen, Stockholm utarbetade ett nytt förslag för en mer traditionell kyrkobyggnad. Enligt en skrivelse till styrelsen önskade Engström att "kapellet skulle få en kraftig resning, alltså i sina intentioner i olika avseenden bli uppåtsträvande och i olika hänseenden starkt föredömlig". En faktor bakom både Klöveskogs och Timmerviks kyrkor traditionella utformningar är troligen Engströms konservativa samhällsinställning. I Klöveskogs fall finns också omnämnt en önskan om att tornet skulle synas från Vänern, säkert en naturlig tanke i en trakt med sjöfartstraditioner. I flera avseenden kom kyrkan att byggas efter förebild av Bolstads kyrka. Byggmästare var Ernst Jansson, Grinstad. Kyrkan invigdes 1934 har sedan tillkomsten genomgått få förändringar. 1967 installerades elvärme och kyrkorummet har målats om i olika etapper omkring 1980. Vid en interiörrenovering 1990 lades ett nytt trägolv och korbänkarna, en mot söder och en mot norr, togs bort. 1990 inreddes tornrummet bakom läktaren till ett samlingsrum och 2003 genomfördes en målning av exteriörens putsfasad, fönster och dörrar.

KULTURHISTORISK KARAKTERISTIK OCH BEDÖMNING

KLÖVESKOGS KYRKA har ett enskilt läge på den skogiga och delvis kuperade halvön i Vänern som avslutas i öster med fyrplatsen Hjortens udde. Området hör till Grinstads socken men har en delvis annan karaktär och historia än socknens centralområde på Dalboslätten. Den vitputsade kyrkan av tegel uppfördes 1930-33 genom frivilligt insamlade medel med bl a den tongivande kyrkoherden L M Engström som en drivande kraft. Kyrkan gavs en traditionell form med långhus, västtorn och sakristia i öster, till stor del med kyrkan i Bolstad med dess speciella medeltida torn som förebild. Kyrkans yttre präglas av det kraftiga tornet och det i förhållandevis korta långhuset med sin höga takresning. Kyrkan är såväl exteriört som interiört sedan uppförandet i allt väsentligt oförändrad, endast mindre ombyggnader förutom underhåll har skett. Kyrkorummet har en väl sammanhållen helhet med en sammanhållande färgsättning. Inredningen är traditionellt utformad med för tiden moderna tidstypiska inslag. Framträdande i kyrkorummet är bl a de slutna och vägganslutna bänkkvarteren, altarringens och läktarbarriärens släta träskivor samt de runda fönstren i dörrarna till vapenhuset.

ATT SÄRSKILT TÄNKA PÅ i förvaltning och användning av kyrkan och kyrkomiljön:

- kyrkan är i allt väsentligt oförändrad såväl exteriört som interiört sedan uppförandet och utgör därmed en ömtålig helhet
- kyrkans medvetet traditionella utformning bl a med Bolstads kyrka och dess medeltida torn som förebild
- kyrkorummets väl sammanhållna helhet och färgsättning
- de slutna och vägganslutna bänkkvarteren
- altarringens och läktarbarriärens tidsenliga utformning med släta träskivor samt vapenhusdörrarnas runda fönster

MELLERUDS KAPELL OCH FÖRSAMLINGSHEM

Melleruds kommun

BESKRIVNING OCH HISTORIK

Kyrkomiljön

Melleruds kapell och församlingshem är beläget centralt i Melleruds samhälle, vilket tillhör den medeltida Holms socken. Holm utgör ett gränsområde mellan den utpräglade slättbygden, Dalbosläätten i sydöstra Dalsland och landskapets skogsbygder i nordväst. Socknens centrala delar ligger på slätten medan skogsområden finns i norr och längs Vänerkusten. Skyddade hamnlägen vid Vänern och den ändmorän som sträcker sig i nordvästlig-sydostlig riktning genom Dalsland var tidigt av betydelse för områdets kommunikationer. Genom Holm och Mellerud passerar också Dalslands viktigaste väg, gamla landsvägen Vänersborg-Åmål, nuvarande riksväg 45. I socknens södra del, ca tre km söder om Holms kyrka, kom Melleruds samhälle att växa fram. Utgångspunkten var ett mindre handelssamhälle som bildats kring gästgiveriet, posten och tinget som inrättats på 1600-talet i anslutning till de vägar som möttes här. I slutet av 1800-talet blev Mellerud en knutpunkt för järnvägen och ett stationssamhälle växte fram. 1908 blev Mellerud köping och 1952 sammanlades landsbygdssocknarna Holm och Järn med köpingen. I kyrkligt hänseende tillhör Mellerud Holms socken

som tillsammans med Järn, Bolstad, Erikstad och Grinstad bildar Holms pastorat. Församlingens huvudkyrka med begravningsplats är Holms kyrka på den medeltida kyrkplatsen. Förutom församlingshemmet med kapell finns inne i samhället en pastorsexpedition och en kyrkoherdebostad från 1950-talet.

Kyrkoanläggningen

Församlingshemmet med kapell är beläget i kvartersbebyggelse centralt i samhället. Anläggningen består av en byggnad från 1932 med en mindre tillbyggnad från 1977 mot väster. Byggnaden är orienterad i nordvästlig-sydostlig riktning med framsidan mot Kapellgatan i söder. Åt detta håll finns också den fristående klockstapeln. Mot Kapellgatan finns gräsytor och gångar av konststensplattor. Längs gatan finns ett järnstaket. På husets östra sida finns en parkeringsplats. Mot väster når tillbyggnaden i stort sett fram till angränsande tomt.

Klockstapeln är en öppen konstruktion av runda stolpar och en huv i form av ett sadeltak täckt av skiffer. På röstet mot söder finns ett kors. Klockstapeln är enligt uppgift uppförd under 1960-talet.

Församlingshem- och kapellbyggnaden domineras av den ur-

sprungliga byggnadskroppen från 1932 med tillbyggnaden som ett tydligt senare tillägg. Den äldre byggnadskroppen är uppförd av tegel på grundmurar av betong. Fasaden är spritputsad i ljus gul färg med en markerad sockel i grå spritputs. Den profilerade takgesimsen är slätputsad liksom en yta med enkel dekor ovan en ytterdörr mot norr. Dekor i fasaden finns också på en takkupa mot norr i form av ett kors och en medaljong. På östra gaveln finns också ett infällt kors i fasaden ovan korfönstret. Byggnaden i två våningar med inredd källarvåning har en hög resning med ett brant sadeltak täckt av skiffer. Mot söder, mitt på byggnaden, finns ett utskjutande gavelförsett mittparti med den ursprungliga huvudentrén inramad av en slätputsad portik med pilastrar och överliggare. "Kyrkporten", inskjuten i fasaden, består av en hög parspegeldörr av brunt trä indelad i kvadratiska fält med små kors på listverket. Till dörren finns en trappa av granit med smidda järnräcken och ovan portiken en stenplatta i fasaden med texten "Melleruds kapell och församlingshem, Tro och kärlek byggde detta hus år 1931". Förutom denna entré finns på baksidan, mot norr, en ursprunglig enklare dörr i anslutning till ett trapphus. Dörren är slät, brunmålad och försedd med ett runt fönster. På "gamla" huset finns ytterligare två dörröppningar, dels en senare upptagen utrymningsdörr på baksidan från en samlingssal, dels en källardörr på husets östgavel. Med undantag av korfönstret på östgaveln är byggnadens fönster av liknande typ. De är ursprungliga, brunmålade, med kopplade bågar och indelade i smårutor med träspröjs. Storleken och formen varierar. De största är de höga rektangulära fönstren till kyrkorummet. I övrigt finns andra fyrkantiga fönster av olika storlekar till olika rumsfunktioner samt runda fönster, bl a symmetriskt placerade nära långsidornas hörn och högt upp i frontespisens gavelröste. Korfönstret är ej det ursprungliga. Det är rundbågigt och innerglaset är försett med en glasmålning. Även låga källarfönster finns.

Tillbyggnaden mot väster inrymmer ett våningsplan i nivå med ursprungsbyggnadens nedre plan samt en inredd källarvåning. Fasaden är täckt med ljust gul puts med en markerad grå sockel. Det relativt flacka sadeltaket täcks av svarta betongpannor. Mot söder finns två ingångar, dels huvudentrén för hela anläggningen och dels en källaringång. Båda ingångarna har bruna trädörrar med sidoglas. Fönstren är brunmålade, 1-lufts, kvadratiska och av trä.

Den ursprungliga byggnadens östra del inrymmer kyrkorum med läktare i väster. Själva kyrkorummet, med högt i tak, upptar båda våningsplanen medan läktaren utgör en del av det övre våningsplanet. På nedervåningen finns i övrigt en samlingssal, "lilla salen", en entréhall (bland annat f d pastorsexpedition) som även sträcker sig in i tillbyggnaden samt en köksdel.

Det utskjutande mittpartiet mot söder inrymmer den ursprungliga entréhallen, samt en trappa till våning två. Förutom läktaren finns där en f d vaktmästarbostad (nu kontorslokaler) bakom läktaren mot väster samt ett f d biblioteks- och läsrum i frontespisen mot söder. Källaren inrymmer samlingsrum, pannrum, arkiv och förråd. Tillbyggnaden mot väster inrymmer entréhall, samlingssal och kontorslokaler på våningsplanet och källarvåningens samlingslokaler.

Kyrkorummet är rektangulärt med ett smalare rakslutet kor i öster och orgelläktare i väster. Koret flankeras av två utrymmen med valvbågar, ursprungligen små rum med hela väggar. I utrymmet mot söder är kororgeln placerad. Det norra utrymmet fungerade ursprungligen som en sakristia i anslutning till predikstolen. Söder om kyrkorummet finns en entréhall som närmast motsvarar ett vapenhus. Dörren mellan denna hall och kyrkorummet är en hög mörkbrun pardörr med träkors på båda sidor. Avgränsningen mellan kyrkorummet och "lilla salen", väster om kyrkorummet, utgörs av en modern vitmålad vikdörr. Golvet i kyrkorummet är ett parkettgolv från 1997 och väggarna täcks av ljust gul puts. Taket är brutet med en utkragad takfot och täcks av släta ljust gröna brädor med bruna lister längs takfoten. I koret är taket ett tunnvalv och på läktaren saknas den utkragade takfoten.

Den ursprungliga tidstypiska färgsättningen är konsekvent genomförd med få dämpande färger med bl a brunt och olika marmoreringar. Koret inramas av en triumfbåge med pilastrar som är utförda i kalkbruk och marmorerade som mörkbrun kalksten. Altarbordet från 1994 av lackat trä är placerat Versus Populus. Det rundbågiga korfönstret har en glasmålning med Kristusmotiv mellan figursågat trä. Kring altaret finns sju fristående bönpallar i ådringsmålat grönt trä med stoppade knäfall. Predikstolen är ursprunglig och placerad helt intill norrväggen nära koret. Den saknar ljudtak/baldakin och är av brunt trä med speglar marmorerade i brunt på beige botten. I anslutning till predikstolen står dopfunten av mörkbrunt trä med skurna mönster. Den är troligen samtida med byggnaden. Den ursprungliga bänkinredningen togs bort 1977 och ersattes med kopplade stolar som är grupperade motsvarande två bänkkvarter med en blå matta som mittgång. Läktaren har en rak bröstning indelad i speglar med brun marmorering på beige botten. Orgeln är hitflyttad utan fasad och de öppna piporna är monterade i bruna träramar med enkelt profilerade överstycken. Orgelverket täcks i övrigt av släta gula skivor. Kororgeln i nischen söder om koret är Holm församlings äldsta orgel. Den installerades ursprungligen i Holms kyrka 1855. När man bytte orgel i Holm 1938 flyttades orgeln till läktaren i kapellet. När ny läktarorgel (byggd 1923) inköptes 1964 till kapellet från Vå kyrka i Skåne blev den gamla orgeln från 1855 kororgel här. Den är

ådringsmålade i grönt med dekor i form av förgyllda harpor och treenighetens symbol med strålar i ett bågformat överstycke.

Byggnadshistorik

Tillkomsten av Melleruds kapell och församlingshem har sin bakgrund i den framväxande köpingen och behovet av ett komplement till den gamla sockenkyrkan Holm. Det är ett av fyra liknande exempel från Dalsland på kyrkobyggnader tillkomna omkring 1930 genom fristående stiftelser eller föreningar och insamlade medel. Kyrkorna eller kapellen kom senare att övergå i församlingarnas ägo. Förutom i tätorterna Mellerud och Bengtsfors byggdes Timmerviks och Klöveskogs kyrkor på landsbygden då avståndet var långt till moderkyrkorna. Ett annat motiv bakom kyrkobyggena kunde vara att fungera som motvikt till frikyrkorörelsen. På alla platserna fanns också engagerade kyrkoherdar som initiativtagare. I Mellerud tillsattes 1913 först en kommitté och 1930 bildades Melleruds förening för kyrklig verksamhet

u p a. En drivande kraft var kyrkoherden Axel Bäckner. Samma år inköptes en tomt och beslut togs om att uppföra en byggnad efter ritningar av C Magnusson, Stockholm. Byggnaden, som stod färdig 1932, kom att inrymma ett i full kyrkostil inrett kapell och utrymmen för sammankomster, pastorsexpedition, bibliotek och läsrum mm. På andra våningen inreddes en bostad för vaktmästaren. Byggnaden har hela tiden använts för Holms församlingsverksamhet men det var först 1972 som föreningen överlät byggnaden till församlingen som då blev dess ägare.

Större renoveringar och ombyggnader har skett under 1970- 80- och 90-talen. Förutom tillbyggnaden mot väster 1977 ersattes då bl a bänkarna med stolar och en eller ett par väggar togs bort vid den nuvarande entréhallen i sydvästra delen av den ursprungliga byggnaden. De tre rum som fanns här var ursprungligen avsedda som läsrum men tycks från början ha använts som pastorsexpedition. En funktion som på 1950-talet överflyttades till nya lokaler i grannkvarteret. 1977 inreddes ett nytt kök på nedervåningen istället för det tidigare köket i källaren. 1989 ändrades bl a vaktmästarbostaden på övervåningen till kontorslokaler. Renoveringen 1997 berörde främst kyrkorummet. Korpartiet förändrades genom att de två små kamrarna vid dess sidor blev öppna nischer med valvbågar. Från sin ursprungliga placering framför den norra, tidigare sakristiekammaren, flyttades predikstolen helt intill norrväggen. I den södra placerades kororgeln. I själva koret togs altarringen bort och ersattes av fristående knäfall. En förändring i kyrkorummet var också att det ursprungliga trägolvet ersattes med ett parkettgolv.

KULTURHISTORISK KARAKTERISTIK OCH BEDÖMNING

MELLERUDS KAPELL och församlingshem, invigt 1932, är ett uttryck för 1900-talets framväxande samhälle i förhållande till landsbygdssocknens Holms gamla kyrkplats. Ett liknande bakgrund har Bengtsfors kyrka vars kyrkorum också har liknande karaktäristiska sidoutrymmen vid koret. Byggnaderna är dock ritade av olika arkitekter. Melleruds kapell och församlingshem är ett exempel på en kyrkobyggnad med ett fullt utvecklat kyrkorum integrerat med övriga verksamheter, samlingslokaler, kök, kontorsrum, samt tidigare vaktmästarbostad och pastorsexpedition. Den ursprungliga byggnadsdelen, som är den dominerande, är exteriört välbevarad i tidstypisk utformning med drag av 1920-talsklassicism. Här märks bl a färgsättningen, ursprungliga fönster och dörrar och det framträdande mittpartiet mot söder. Interiört har byggnaden genomgått fler förändringar. Väsentliga delar av framförallt kyrkorummet och dess ursprungliga entréhall är dock bevarade. Här märks bl a den tidstypiska färgsättningen med få dämpande färger bl a i brunt och olika marmoreringar. I övrigt finns delar av byggnadens ursprungliga inredning bevarad, bl a dörrar, vägg- och takytor.

ATT SÄRSKILT TÄNKA PÅ i förvaltning och användning av kyrkan och kyrkomiljön:

- den ursprungliga byggnadens välbevarade och tidstypiska exteriör
- kyrkorummets bevarade ursprungliga karaktär och utformning, bl a delar av färgsättningen och de karaktäristiska sidoutrymmena
- byggnadens i övrigt bevarade ursprungliga inredning

SKÅLLERUDS KYRKA Melleruds kommun

BESKRIVNING OCH HISTORIK

Kyrkomiljön

Skålleruds medeltida socken är belägen i ett område som kännetecknas av bergig och bruten terräng, huvudsakligen skogbevuxen, och som innehåller kalkskiffrar. Framträdande är också de många sjöarna och vattendragen. Skålleruds socken innefattar också en kuststräcka längs Väneren med skärgårdskaraktär. Industrin har sedan 1600-talet varit den dominerande näringen i Skålleruds socknen. Upperud, ca tre km norr om kyrkan, var en gång en av Dalslands viktigaste platser som hamn- och omlastningsplats för virke och järnprodukter. Här, vid forsen mellan sjöarna Höljen och Spången anlades Dalslands första järnbruk, med privilegiebrev från 1674. Upperud utvecklades till Dalslands största järnbruk och var ett av de första bruken där lancashiremetoden provades och utvecklades. Genom den s.k. bruksdöden vid 1800-talets slut omvandlades Upperuds bruk till trämassefabrik som sedan var i drift till 1950-talet. Dalslands kanal var till en början viktig för bruken men förlorade efter några år sin betydelse som transportled. Under 1900-talet har istället turismen kring kanalen ökat. Ett välkänt besöksmål är akvedukten i Håverud.

Hela sträckan av Dalslands kanal mellan Köpmanne-

bro och Bengtsfors är riksintresseområde för kulturmiljövården. Upperud och Håverud ingår också som delområden med bl a värdefull äldre bruksbebyggelse. Åsensbruk är ett typiskt brukssamhälle från 1900-talet, där industrin fortfarande är i drift. Söder om Åsensbruk ligger det spridda egnaheomsområdet Bränna som sträcker sig ned mot Skålleruds kyrka.

Kyrkan, uppförd 1676-79 på bekostnad av brukspatron Paul Rokes i Upperud, är belägen på en höjd vid sjön Närens nordligaste vik. Bebyggelsen utgör en sammanhållen enhet med karaktären av ett sockencentrum. Väster om kyrkotomten finns prästgården som inrymmer kyrkoherdebostad och pastorsexpedition. Huvudbyggnaden i två våningar (ca 1940) har sin ursprungliga karaktär bevarad. Strax nordost om kyrkan är den f d stiftsgården (1966-2006) "Kyrkans gård på Dal" belägen. Huvudbyggnaden är uppförd som ålderdomshem/fattiggård (1912) och en annexbyggnad är en äldre prästgård. Här finns också ett äldre magasin. I slutningen söderut mot sjön finns en kolerakyrkogård från 1867. Omkring trehundra meter norr om den s.k. Kyrkans gård finns en skolbyggnad.

Till kyrkoanläggningen hör också de tidigare kyrkstallarna öster om kyrkogården. Stallarna är ombyggda till förråd och personalutrymmen och tillbyggt mot söder

med en kyrkstuga/samlingslokal. I slutningen söder om kyrkan finns ett bårhus (1956) i souterrängläge med fasad av grovhuggen granit. Ungefär en kilometer norr om kyrkan finns ytterligare en kyrkogård, "Nya kyrkogården", som en särskild enhet.

Kyrkoanläggningen

Kyrkogården har en långsmal form i nord-sydlig riktning. Dess äldsta del, "gamla kyrkogården" finns i söder och har en kvadratisk form med kyrkan belägen i dess norra del. Utvidgningar har sedan skett i etapper norr om kyrkan 1953 och 1973. "Gamla kyrkogården" omgärdas av kallmurar mot norr och öster. Mot söder, väster och sydost sluttar marken och kanterna är uppbyggda av murar med järnstaket som avgränsning längs kyrkogårdens markplan. Kyrkogårdens yngre delar avgränsas av häckar. Till de olika kyrkogårdsentréerna finns svarta smidesgrindar med stolpar av natursten till "gamla kyrkogården" och stolpar av betong avtäckta med natursten till de yngre delarna. Huvudentrén till gamla kyrkogården sker från öster nära kyrkans kor. Längs muren finns där en rad med smidda gravkors. Gångarna på kyrkogårdens olika delar är huvudsakligen grusade, på de nya delarna finns också smala gångar med skifferplattor. På gamla kyrkogården finns enstaka grusade gravar varav några större för bland annat bruksägare.

Nya eller norra kyrkogården, är belägen intill landsvägen en knapp kilometer norr om kyrkan. Den har en kvadratisk form med entrén belägen mot vägen i väster. Där finns en kallmur och en grind av svart smidesjärn med stolpar av granit. Från entrén leder en grusad gång kantad av björkar fram till en minneslund på östra sidan. Mitt på kyrkogården korsas den öst-västliga grusgången av en likadan i nord-sydlig riktning. De båda gångarna bildar således ett kors som delar kyrkogården i fyra delar. På kyrkogården finns enstaka grusade gravar. I förhållande till övriga kyrkogården har minneslunden ett förhöjt läge med trappsteg som terrassering mot väster. Minneslunden är delvis stenlagd och där finns ett träkors och en klockstapel (ca 1990). Norra kyrkogården anlades ursprungligen 1919 och utvidgades 1938 mot öster. Platsen för minneslunden tillkom då som ceremoniplats för begravingar och det fanns tidigare en fast monterad bårpall på platsen.

Kyrkan är en liten träkyrka uppförd av timmer och bestående av ett rektangulärt långhus, ett smalare tresidigt avslutat kor i öster, sakristia i norr och torn i väster. Fasadbeklädnaden består av stående locklistpanel målad med röd oljefärg. Vid takfoten finns en stor profilerad och vitmålad gesims av trä. Fönstren är kvadratiska, indelade i smårutor och vitmålade. De har en vitmålad omfattning upptill men saknar i övrigt omfattningar. Glaset är ett relativt nytt s.k. antikglas. Huvudentrén till kyrkan är genom vapenhuset som utgör tornets neder-våning. Tornluckorna har tjärade snedställda panelbrä-

dor och kyrkporten är en lackad pardörr med snedlagda profilerade brädor. Sakristian har en motsvarande enkeldörr mot väster. Långhuset har ett sadeltak liksom koret, vars tak är avvalmat över dess tresidiga avslutning. Samtliga takytor är belagda med skiffer. Tornstaket är flackt men har en smal och hög spira krönt av ett enkelt förgyllt kors på ett klot uppsatt 1924.

Kyrkorummet är rektangulärt med ett smalare förhöjt kor i öster. Golven är belagda med lackade brädor i olika riktningar i respektive avdelning. Vapenhusets golv har äldre kalkstensplattor. Långhusets väggar består av målat synligt timmer. Taket är ett trätunnvalv som har en utkragad impost som utgörs av de inklädda takstolstasarna. Bänkinredningen är delad i två hela vägganslutna bänkkvarter. Bänkarna är slutna med marmorerade speglar på dörrarna. I koret finns ett par liknande bänkar. Långhusets dörr mot vapenhuset består av en spegelpardörr som är målad i olika grå kulörer. Till sakristian finns en motsvarande enkeldörr. Kyrkorummet är rikt bemålat. De äldsta målningarna är utförda i samband med kyrkans uppförande omkring 1680 av mästaren Erik Grijs. Ursprungligen var sannolikt det välvda taket bemålat i sin helhet. Skållerud var den enda kyrka i Dalsland som före 1800-talet hade ett välvtt innertak. Av Grijs målningar återstår motivmålningar på valvbågen mellan koret och långhuset, på läktarbröstningen och i taket ovan läktaren. På valvbågen skildras yttersta domen och på läktarbröstningen finns bilder av apostlarna. Målningarna av de fyra evangelisterna i taket ovan läktaren placerades här vid en renovering 1925. Tidigare fanns de på väggen mellan kor och långhus, två på vardera sidan. På väggarna finns även dekormålningar som troligen är ursprungliga. Konstnären är okänd. Motiven är spiralvridna kolonner, medaljongfält intill fönstren och listdekor ovan bänkarna och under takfoten. På den utkragade takfotens horisontella del finns akantusslingor troligen målade av landsmästare Lars Hesselbom, eventuellt omkring 1760. Hesselbom bodde i Åmål och Lidköping och hörde till Göteborgsskrået. I långhuset finns två dragbjälkar som också är dekormålade.

Av kyrkans äldre inredning är altaruspsatsen och predikstolen praktfulla barockverk. Dessa är ursprungligen från kyrkans tillkomst och bekostade av brukspatron Rokes men omarbetades av träsnidaren Isac Schullström 1760. Altaruspsatsens överdel är målad av en okänd konstnär på 1600-talet och nederdelen, av Schullström, har ett karakteristiskt snidat krucifix flankerat av träfigurer. Predikstolen har en portal och på korgens yttersida finns snidade evangelister. Baldakinen är också rikt utformad, med stående keruber mellan medaljonger. Både altaruspsats och predikstol är rikt bemålade. Änglarna med psalmnummertavlor på var sida av altaruspsatsen är också verk av Schullström. Altarringen fick sin nuvarande utformning 1925. Den

är rektangulär med avfasade hörn och täta speglar bemålade med blommotiv. I koret finns också den medeltida dopfunten av täljsten. Läktaren i väster bärs upp av runda ådringsmålade pelare. Orgeln är byggd 1932 av J Lindgren i Göteborg. Dess fasad har en nyklassicistisk utformning.

Byggnadshistorik

Enligt en muntlig tradition låg Skålleruds första kyrka i Backen, ca en km österut. Skålleruds kyrka finns omnämnd i skriftliga källor från medeltidens slut och dess dopfunt av täljsten är från 1200-talet. På 1500-talet fanns en träkyrka på nuvarande plats, vilken genomgick förändringar 1593. Eventuellt nybyggdes den då helt. En tidigare uppfattning gör gällande att koret i den nuvarande kyrkan har utgjort den tidigare kyrkan. En dendrokronologisk undersökning från 1997 pekar dock på att långhus och kor är uppförda på 1670-talet. Tornet uppfördes 1746 och sakristian tillkom 1973.

Kyrkans timmerväggar var på utsidan sannolikt okläd- da från början men har varit brädfodrade sedan 1700- talet. Ursprungligen var panelen tjärad men blev 1806 rödfärgad. Under perioden 1855-72 var den dock vit eller gulvit för att sedan åter rödmålas. 1855 lades skiffer på taken istället för spån. Då förstörades också fönstren och fick sin nuvarande utformning. Kring sekelskiftet 1900 förändrades interiören radikalt. 1891-92 kläddes väggarna med vitmålad papp. Altar- uppsatsen och predikstolen målades vita med svarta skulpturer. Vid samma tillfälle ersattes också stengolvet med golvbrädor. 1911 täcktes innertaket med målningar med pärlspont.

1925 genomfördes en större renovering under ledning av arkitekt Axel Forssén. För konservering och nytt måleri svarade konservator Johan Nilsson och konst- när Brocke Blücker, samtliga Göteborg. Renovering- en innebar bl a att all papp och pärlspont på väggar och tak togs bort och äldre målningar togs fram. Erik Grijs takmålning gick dock inte att återställa förutom bilderna av de fyra evangelisterna som samlades ovan läktaren. Bänkarnas gavlar och skärmstycken är enligt uppgift från 1780-talet men ombyggdes och fick sin nuvarande utformning vid denna renovering. Då sattes också en vägg upp bakom altaret för att avskärma ko- rets östra del till sakristian. Denna vägg togs sedan bort vid nästa större renovering 1973 då en helt ny sakristia tillbyggdes på korets norra sida. Arkitekt var Ingeborg Waern Bugge, Saltsjö-Duvnäs. Konservatorsarbeten på målningar och skulpturer utfördes av Olle Hellström, Skara med medarbetare Uno Kullander. Andra arbeten var bland annat insättandet av nyttillverkade fönster och ytterdörrar. Åtgärder efter 1973 har varit av mer begränsat slag. 1986 lades skiffertaket om och 1989 målades fasaden.

KULTURHISTORISK KARAKTERISTIK OCH BEDÖMNING

SKÅLLERUDS KYRKA är en av de små träkyr- korna i Dalslands skogsbygder. Den ingår i en vackert belägen och väl sammanhållen bebyggelsemiljö med bl a prästgård och stiftsgård. Karakteristiskt för kyrkorna som ny- eller tillbyggdes under 1600- och 1700-talen i landskapet och stiftet är det tresidigt avslutade kortet. Att detta är delvis avskilt från koret genom sin sma- lare form samt kyrkans västtorn är dock egenskaper som skiljer Skållerud från flera av kyrkorna från denna tid. Vanligare i Dalsland är kor med samma bredd som långhuset och fristående klockstaplar. Det ursprungli- ga tunnvalvtaket är unikt för en Dalsländsk kyrka före 1800- talet. Kyrkan är också en av landskapets äldsta träkyrkor och även för landet som helhet en träkyrka av relativt hög ålder. Alltsedan stångjärnsbruket i Up- perud anlades har kyrkan haft nära förbindelse med detta och kan sägas vara en brukskyrka även om bruket låg tre km norr om kyrkan.

Kyrkan har ett karaktäristiskt medeltida läge i anslut- ning till odlingsmark och vatten. Dess placering speglar en förskjutning av socknens centrum till ett med senare industri och tätortsbildning. Kyrkans bevarade interiör med målningar och skulpturer från 1600- och 1700- talen utgör ett fint exempel på s.k. provinsiell barock. Arbetena är utförda bl a av målarmästaren Erik Grijs och skulptören Isac Schullström. Restaureringshisto- riskt intressant är renoveringen 1925 med syfte att åter framhäva kyrkans 1600- och 1700-talskaraktär.

ATT SÄRSKILT TÄNKA PÅ i förvaltning och användning av kyrkan och kyrkomiljön:

- den väl sammanhållna miljön kring kyrkan med bl a prästgården och stiftsgården
- träkyrkans ansevärda ålder
- kyrkorummets målningar i taket, på valvbågen, på väggarna och på läktarbröstningen.
- de rikt utformade arbetena av Isac Schullström, altaruppsatsen, predikstolen och änglarna med psalmnummertavlor
- de vägganslutna bänkkvarteren med slutna bänkar
- de smidda gravkorsen på kyrkogården

ÖRS KYRKA

Melleruds kommun

BESKRIVNING OCH HISTORIK

Kyrkomiljön

Ör är en medeltida socken, belägen i brytningen mellan Dalbosläätten och Kroppefjäll. Örsjön, en knapp kilometer väster om kyrkan, sträcker sig i nord-sydlig riktning i stort sett genom hela socknen och utgör gräns mellan två landskapstyper. Öster om sjön finns ett öppet bördigt odlingslandskap som är en del av Dalbosläätten. Området väster om sjön domineras av bruten skogsbygd på Kroppefjäll. Bebyggelsen är av naturliga skäl koncentrerad till odlingsbygden i öster och jordbruk har utgjort socknens huvudnäring. En viss industriell drift i mindre skala; kvarnar, sågar och mindre elkraftverk har dock förekommit längs Örsån och Krokån som ingår i vattensystemet norr och söder om Örsjön. Någon tätort finns inte inom socknen. Ör är moderförsamling till Dalskog och Gunnarsnäs. Enligt uppgift omfattade pastoratet före 1927 även Skållerud, Holm och Järn. Under medeltiden fanns också en liten socken sydväst om Ör, Mustasäter, som efter reformationen kom att uppgå i Ör. Vid gården Kyrkebol finns en minnessten på platsen där Mustasäters kyrka fanns.

Örs kyrka är belägen på en flack höjdrygg omgiven av ett öppet odlingslandskap. Intill kyrkan och kyrkogården leder landsvägen mellan Brålanda och Dals-

Rostock i nord-sydlig riktning. Bebyggelsen närmast kyrkan består av ett församlingshem (ca 1960) och ett bostadshus, f d kyrkvaktmästarbostad. Intill församlingshemmet står en klockstapel (troligen 1600-tal). Västerut från kyrkan leder en lång allé med askar fram till det fransålida f d kyrkoherdebostället och f d arrendatorsbostället, belägna på en höjd vid Krokåns utlopp ur Örsjön. Det tidigare prästgårdsjordbruket är en av traktens större gårdar. Till själva kyrkoanläggningen hör förutom kyrka och kyrkogård också en fristående klockstapel, ett bårhus (1950) och en länga med f d kyrkstallar som delvis byggts om till ekonomi- och personalutrymmen.

Kyrkoanläggningen

Kyrkogården har en rektangulär form och följer den mindre höjdrygg i nord-sydlig riktning som kyrkan är belägen på. Kyrkogårdens östra långsida vetter mot landsvägen. Den del av kyrkogården som är söder om kyrkan är äldst. I äldre tid fanns en ovlja mot att använda marken norr om kyrkan för begravingar. 1856 utvidgades dock kyrkogården norr om kyrkan och 1896 skedde utvidgningar mot söder och öster. Senaste större utvidgningen skedde 1930, då den s.k. nya kyrkogården tillkom. Denna utgör kyrkogårdens norra hälft. Där finns ett vitputsat bårhus med skiffertäckt sadeltak. Kyrkogårdens södra hälft benämns gamla kyrkogården.

Mot landsvägen i öster och mot söder finns kallmurar. Längs kyrkogårdens sidor finns också trädrader med lindar och enstaka ekar. Vid huvudentréerna till kyrkogården i söder och sydost finns skiffertäckta vitputsade grindstolpar. Till nya kyrkogårdens norra del finns en entré med stolpar av natursten och innanför dessa en parkeringsplats. Gångarna på kyrkogården är huvudsakligen asfalterade förutom några mindre gångar som är belagda med stenhällar. På gamla kyrkogården finns enstaka grusade gravar.

Kyrkan är vitputsad med murar av tegel och inslag av natursten. Vid en ombyggnad på 1660-talet hittades en tegelsten med året 1219 inskrivet, vilket är kyrkans förmodade byggnadsår. Tegelstenen skall finnas överputsad på okänd plats i kyrkan. I samband med en utvändig renovering 1993 gjordes en murverksdokumentation som visar på en ursprunglig tegelkyrka av romansk typ, vilket tyder på att kyrkan uppförts vid 1200-talets första hälft eller dess mitt. Under 1660-talet förlängdes kyrkan åt öster och fick en tidstypisk tresidig koravslutning. Efter tillbyggnader 1887 (sakristia i öster) och 1900 (vapenhus i väster) fick kyrkan sin nuvarande form. 1900 revs ett vapenhus av okänd ålder på sydsidan. Kyrkan vilar på en delvis putsad sockel av obearbetad marksten. Västgavelns röste består av en vitmålad träpanel på en regelstomme. I vapenhusets nord- respektive sydvägg finns fyra äldre gravhällar inmurade över kyrkoherdar. Samtliga tak är belagda med skiffer. Långhuset täcks av ett sadeltak som är valmat över koret. Valmat är också sakristians tak medan vapenhuset har sadeltak. Långhuset och koret har stora gråmålade rundbågiga fönster. Sakristian har också ett rundbågigt fönster i sin östvägg. Vid murverksdokumentationen 1993 framkom bl a två romanska fönster på sydsidan. Ett av dessa togs fram igen och är beläget väster och ovan långhusets sydingång. Det andra är markerat öster om sydingången. Entrén i söder har en från fasaden utskjutande omfattning i slätputs med ett rundbågigt fönster ovan. Porten består av en pardörr med rektangulära speglar av ekpanel. Liknande portar, täckta med kopparplåt finns också till vapenhuset och till sakristian.

Klockstapeln strax söder om kyrkan antas vara uppförd under 1600-talet. Den är klädd med rödfärgad locklistpanel och har ett sadeltak av skiffer. Dörren och luckorna är vitmålade

Kyrkorummets är rektangulärt med tresidigt förhöjt kor i öster. Golvet är av gråmålade träplankor, rutmönstrat i koret och i gångarna. Väggarna är vitputsade och det platta trätaket är vitt med en dekormålade rödaktig marmorerad taklist. Dörröppningen till vapenhuset och innerdörrarna mot söder utgörs av pardörrar med marmorerade speglar och ådringsmålade ramar. Till sakristian bakom koret finns en motsvarande en-

keldörr. Bänkinredningen är väggansluten och indelad i tre kvarter. I koret finns bänkar på både norr- och sydsidan och på läktaren hela bänkkvarter på båda sidor om orgeln. Bänkarna är öppna men med marmorerade rektangulära sidoskärmar som ger associationer till bänkdörrar. Kyrkans bevarade äldre fasta inredning utgörs av altarpupsats och predikstol, båda i s.k. provinsiell barockstil. Altarpupsatsen är tillverkad av bildhuggare Nils Falk 1737. Nedre delen har ett krucifix flankerat av två träfigurer och spiralvridna kolonner. Även överdelen har träfigurer och liknande kolonner. Altarringens utformning, i nygotisk stil, tillkom vid en renovering 1938. Den har en oktagon form med en genombruten barriär utformad med korsformationer inramade av cirklar. Predikstolen från 1762 är ett verk av bildhuggare Isac Schullström. Även på predikstolen finns träfigurer såväl på korgen som på baldakinen. Predikstolen har också en portal. Ett tredje känt namn från 1700-talets kyrkoinredningar i stiftet är också förknippat med Örs kyrka. Det är målarmästaren Hans Georg Schüffner, "Guds målare på Dal och i västra Värmland" som 1747 målade taket. Tyvärr togs detta bort vid en renovering 1900. Enligt uppgift försvann vid samma tillfälle också målningar av Schüffner på läktarbarriären.

Läktaren i väster har troligen tillkommit omkring 1700 men fick sin nuvarande utformning i klassicistisk stil vid renoveringen 1938. Bröstningen har marmorade speglar och i det utskjutande mittpartiet finns en änglamålning och texter. Läktaren bärs upp kvadratiske pelare vid mittgången och pilastrar vid väggarna, samtliga med profilerade överstycken. Orgelfasaden i en klassicerande stil är enligt uppgift byggd 1918 av J Magnusson, Göteborg. Bland kyrkans äldsta inventarier märks dess dopfunt från 1200-talet och ett triumfkrucifix från 1300-talet. Dopfuntens nederdel är av täljsten och överdelen av sandsten. Enligt uppgift är en av delarna från den vid reformationen nedlagda kyrkan vid Mustasäter. Triumfkrucifixet, i gotisk stil och av imponerande storlek, är ovanligt. Det kan enligt uppgift vara av tyskt eller engelskt ursprung och skall ha överflyttats till Ör från Skara domkyrka på 1600-talet. 1938 iordningställdes ett särskilt dopaltare vid södra

korväggen över vilket triumfkrucifixet hänger.

Byggnadshistorik

Kyrkans långa byggnadshistoria innefattar flera både exteriöra och interiöra förändringar. De ombyggnader och renoveringar som skett följer i allmänhet ett tidstypiskt mönster. Kyrkans exteriör är ett resultat av den på 1600-talet mot öster förlängda medeltidskyrkan samt tillbyggnaderna av sakristian i öster 1887 och vapenhuset i väster 1900. Utformningen av fönstren går tillbaka till en renovering 1858 då samtliga fönster sänktes en aln (60 cm).

Renoveringen 1900 motsvarar det som skedde under 1800-talet i många kyrkor. Det målade taket, och eventuellt också målningar på läktarbröstningen, togs bort. Delar av detta tak återanvändes till vapenhusets yttertak och finns kvar där. De slutna bänkarna ersattes av nya öppna. Samtidigt togs också gravhållar i koret bort och placerades på det nybyggda vapenhusets väggar.

Nästa stora renovering, 1938, följer också mönstret för sin tid med syftet att framhålla och återställa en äldre karaktär som delvis tagits bort under 1800-talet. Renoveringen 1938 var omfattande och präglar fortfarande till stora delar kyrkorummet i Ör. För arbetena svarade arkitekt Axel Forssén, Göteborg och konservator var R. Johansson, Skövde. Vid detta tillfälle förändrades bland annat bänkinredningen, nya inner- ytterdörrar tillkom och läktarbarriären fick sin nuvarande utformning. I koret lades ett nytt golv, altarringen byggdes om och dopaltaret tillkom. Pärlsponttaket från 1900 i kyrkorummet byttes ut mot breda slätspontade brädor och innanfönster med s.k. antikglas och blyspröjs sattes in. Även inredningen i sakristian och vapenhuset är till stor del präglad av renoveringen 1938. Under sakristian grävdes också en källare ut för ett nytt uppvärmningssystem med lågtryckvärme.

1983 tillkom en läktarunderbyggnad för brudkammare mot söder och toalett och kapprum mot norr. 1993 genomfördes en omfattande exteriör renovering då bland annat samtliga fasader omputsades och skiffertaket på vapenhuset lades om. Då putsen var nedtagen genomfördes en murverksdokumentation. Då framkom bland annat att av den medeltida tegelkyrkan finns hela långhusets sydsida och sydvästra delen av västgaveln bevarad. En ursprunglig sydportal kunde fastslås liksom två romanska fönster på sydsidan. Likaså kunde en skiftande färgsättning av fasaden under århundradenas lopp beläggas.

KULTURHISTORISK KARAKTERISTIK OCH BEDÖMNING

ÖRS KYRKA och kyrkplats har en lång historisk kontinuitet och bildar tillsammans med den fränsålda prästgårdsanläggningen och allén i det öppna jordbrukslandskapet en betydelsefull kyrkomiljö. Kyrkan tillhör en grupp ombyggda medeltidskyrkor som Gunnarsnäs, Holm, Järn, och Ånimskog med likartat utseende och byggnadshistoria. De är alla belägna i mellersta Dalsland i närheten av Kroppefjäll och Väneren. Karakteristisk är bl a förlängningen mot öster och det tresidigt avslutade koret. Den fristående klockstapeln är ett karaktärsdrag för dalsländska kyrkor. Kyrkan tillhör också den speciella gruppen medeltida tegelkyrkor i Dalsland som är av särskilt byggnadshistoriskt intresse. I det medeltida Skarastiftet (landskapen Västergötland, Värmland och Dalsland) finns endast sju kända sockenkyrkor av tegel, vilka alla var belägna i Dalslands östligaste härader (närmast Väneren). Av dessa har endast kyrkorna i Ör och Grinstad samt Tösse gamla kyrka bestående murverk medan de andra är mer eller mindre utplånade. Om tillkomståret för Örs kyrka stämmer med årtalet 1219 gör detta henne till en av landets äldsta tegelkyrkor. Kyrkan inrymmer betydelsefull äldre inredning, bland annat medeltida inventarier och altarpuppssats och predikstol från 1700-talet. Interiören har en homogen stilkaraktär med inriktning mot 1700-talet, vilket är ett resultat av den väl sammanhållna och konsekvent genomförda renoveringen 1938.

ATT SÄRSKILT TÄNKA PÅ i förvaltning och användning av kyrkan och kyrkomiljön:

- kyrkan och kyrkplatsen har en lång historisk kontinuitet
- det medeltida murverket utgör i sig ett omistligt historiskt dokument
- kyrkan tillhör gruppen av medeltida tegelkyrkor i Dalsland
- kyrkans bevarade medeltida inventarier
- kyrkans bevarade 1700-talsinredning, predikstol och altarpuppssats i provinsiell barockstil
- 1938 års bevarade helhetsgestaltande renovering

BRÅLANDA KYRKA

Vänersborgs kommun

BESKRIVNING OCH HISTORIK

Kyrkomiljön

Brålanda medeltida socken utgör en del av Dalslands historiska kärnområde. Brålanda var från medeltiden tillsammans med Sundals-Ryr annexförsamling till Frändefors som också var ett s.k. regalt pastorat. Vid pastoratsregleringen 1962 blev Brålanda eget pastorat med Sundals-Ryr och Gestad (tidigare Bolstads pastorat) som annexförsamlingar. Brålanda socken är en utpräglad jordbruks- och fulläkersbygd där bebyggelsen domineras av medelstora gårdar. Tätorten Brålanda har vuxit fram som ett mindre stationssamhälle längs Bergslagsbanan Göteborg-Falun, anlagd på 1870-talet. Orten har länge utgjort ett centrum för jordbruket på Dalboslätten. Under 1900-talets början hölls här stora kreatursmarknader och vid stationen fanns flera spannmålsmagasin. Orten domineras idag av livsmedelsindustri och en stor siloanläggning utgör ett tydligt landmärke på den öppna slätten. Jordbrukets betydelse i trakten avspeglas också genom den tidigare lantmannas- och hushållsskolan, numera naturbruksgymnasiet, Nunntorp strax söder om samhället.

Den vitputsade stenkyrkan är belägen vid en krök av den slingrande Frändeforsån strax intill riksväg 45. Söder om kyrkan leder en asfalterad mindre väg med en

bro över ån. I närheten låg gästgivaregård, tingsplats och affärer, numera ligger här en gård samt några friliggande bostadshus. På andra sidan bron strax nordväst om kyrkan fanns tidigare ett ålderdomshem och kyrkstallar. Kyrkogårdsområdet är förhållandevis stort och utbreder sig på båda sidor om ån. Omkring en kilometer söderut finns en f.d. prästgård, uppförd 1954. Den är fransåld och används nu som kaffestuga.

Till kyrkoanläggningen hör, förutom kyrkan och kyrkogården ett flertal byggnader. Strax söder om kyrkan finns en klockstapel av klockbocktyp med faluröd lockpanel och sadeltak täckt av skiffer. Ursprunglig ålder är okänd men den är ombyggd 1887. Vid grusplanen intill södra kyrkogårdsmuren ligger en faluröd personal- och ekonomibyggnad (ca 1960) och i slätten mot ån väster om kyrkan en betongbyggnad med fasad av grå spritputs, inrymmande pumphus och toalett (ca 1940). På "Nya kyrkogården", på andra sidan ån och söder om kyrkan, finns ett bårhus (1949) med naturstensfasad och skiffertäckt sadeltak, samt två faluröda byggnader, ett maskinförråd (1997) och ett dass (ca 1980).

Kyrkoanläggningen

Kyrkogården är ganska stor med en äldre del, "Gamla kyrkogården", närmast söder om kyrkan och "Nya kyrko-

gården" på andra sidan vägen söder om kyrkan. Kyrkan är orienterad i öst-västlig riktning och omges av gamla kyrkogården med en närmast kvadratisk form. Kyrkogården utvidgades mot norr ett par gånger under 1800-talet och mot öster 1906. Huvudentrén till "Gamla kyrkogården", finns i söder vid en angränsande grusplan med kallmur. Själva entrén består av ett par spritputsade vita grindstolpar med pyramidtak av skiffer. Även längs en del av kyrkogårdens västra sida finns en kallmur. Både mot väster och norr gränsar kyrkogården mot slänter och sankmark längs ån med delvis tät vegetation. Mot norr och öster finns öppen åkermark och en gård. Förutom en asfalterad gång från entrén på kyrkogårdens södra sida och längs kyrkans södra sida, är gångarna på både gamla och nya kyrkogården grusade. De flesta gravar är gräsbevuxna men på nya kyrkogårdens äldsta del liksom på gamla kyrkogården finns enstaka grusade gravar, varav några med järnstaket. Söder om kyrkan ligger några äldre gravhällar som ursprungligen funnits inne i kyrkan och intill dessa finns en s.k. solvisare. Nya kyrkogården tillkom ca 1920. Den gränsar i norr och öster till åbrinken och mot söder och väster till öppen åkermark. Intill en entré med smidda järngrindar på stolpar av natursten finns bårhuset som är samtida med den senaste utvidgningen mot sydväst (1950).

Kyrkan är en vitputsad stenkyrka med delvis bevarat medeltida murverk. Kyrkan har ett säreget utseende med ett symmetriskt långhus med tresidigt kor i öster, och ett likaså tresidigt avslutat parti mot väster. Mot öster finns en oktagonalt sakristia och i väster en tillbyggnad i två våningar med bl a entréhall motsvarande ett vapenhus. Kyrkans ingångar finns på tillbyggnadens södra sida och mitt på långhusets södra sida. Ytterligare en ingång finns mot söder, i en förbindelsedelen mellan koret och sakristian. Fasaderna är spritputsade med släta omfattningar kring portar och fönster. Putsen går ner till marken förutom vid sakristians granitsockel. Taken är skiffertäckta. Långhuset och vapenhuset har valmade sadeltak medan den åttakantiga sakristian täcks av ett huvliknade tak krönt av ett järnkors på en liten kopparklädd spira. De höga spetsbågiga fönsteröppningarna är brunmålade, indelade i smårutor med mönsterspröjsade överdelar och har solbänkar av kalksten. Portarna till vapenhuset och långhuset är kopparklädda medan dörren till sakristian är klädd med snedställd profilerad ekpanel. På korets sydöstra och sydvästra sidor finns nischer i fasaden efter igensatta korfönster och på korets sydöstra sida finns en s.k. stigsten inmurad i sockeln. Denna skall ha använts för på- och avstigning från häst och påvisar att kyrkan var en s.k. "redkyrka" d v s annexkyrka, i detta fall till Frändefors, som prästen fick rida till. Kyrkorummets ljus och rymligt med ett högt vitmålat tunnvalvtak. Stora delar av inredningen härrör från en renovering 1926 och är färgsatt i grå och gröna kulörer.

Koret i öster är upphöjt två steg och ytterligare ett steg innanför altarringen. Trägolvet är lackat i koret och gråmålat i långhuset. De putsade väggarna har en gråvit kulör med en grågrönt målade bröstning i höjd med bänkarna. Längs väggarna löper en taklist i grågrön marmorering. Parspegeldörrarna till vapenhuset och mot södra porten har grågröna ramverk med marmorerade fyllningar i en ljusare grön kulör samt glasade övre fyllningar. Dörren mot sakristian är en enkelspegeldörr i samma färgsättning. Kyrkorummets fönster är brunmålade. På väggen ovanför södra porten finns textat i guld "Herren välsigne dig från Sion" och ovanför vapenhusdörren "Vandren såsom ljusets barn".

Altaret av trä är målat i en grågrön kulör. Altaruppsatsen består av ramverk kring två oljemålningar. Den större, nedre tavlan föreställer Jesus på korset och den övre gravläggningen. Nederst finns en predella med texten "Se guds lamm". Ramverket består bl a av dubbla marmorerade kolonner med förgyllda kapitäl, växtslingor med associationer till barockstil och olika träfigurer. Altaruppsatsen är komponerad av arkitekt Sten Branzell, Göteborg. Tavlorna är målade av S Lundberg och ramverket utfört av bildhuggare Axel Andersson, Göteborg. Den rundade altarringen har en öppen barriär med svarvade grågröna balusterdockor. På norra väggen hänger en tidigare altartavla, uppsatt 1915, delvis förstörd 1920, och restaurerad 1980. Tavlan är målade av konstnär D Strid och motivet är Kristus som välsignar två personer. Predikstolen tillkom 1874 i enkel nygotik och byggdes delvis om 1926. Den är färgsatt i grågrönt med marmorerade speglar på korgen och trappbarriären. Baldakinen är delvis utformad som en kungakrona och har bl a förgylld ornamentik i form av ett kors på glob. Även på korgens nederkant finns förgylld ornamentik. Kyrkans dopfunt är placerad i korets södra del. Den är från 1200-talet och av täljsten. På väggen bakom dopfunten finns en träskulptur från 1957 av konstnär Gösta Sillén.

Vägganslutna bänkar från 1926 är indelade i tre kvarter, delade av mittgång och en tvärgång mot söder. De är målade i grågrönt med marmorerade speglar på de tidstypiska rektangulära gavlarna och har benstöd av järn. Orgelläktaren i väster bärs upp av två grågrönt marmorerade kolonner och har ett något framskjutande mittparti. Barriären har målningar av de tolv apostlarna i förgyllda ramverk, utförda av mästaren Hans Georg Schüffner, allmänt kallad "Guds målare på Dal och i västra Värmland". I Brålanda målades apostlarna liksom det då plana taket av Schüffner 1746. Takmålningarna försvann då det nuvarande tunnvalvtaket tillkom 1876. Den stora läktarorgelns fasad är från 1893 och orgelverket från 1943. Den klassiserande fasaden har förgylld ornamentik bl a i form av facklor, växtmotiv och överst en harpa.

Byggnadshistorik

Kyrkan antas liksom flera andra Dalsländska små stenkyrkor vara byggd på 1200-talet med delar av det medeltida murverket bevarat i långhuset. 1689 skedde en för sin tid vanlig förlängning mot öster med ett tresidigt avslutat kor. Samtidigt upptogs en ingång från söder (igensatt 1876) till det nya koret. Under 1700-talet fick kyrkan en tidstypisk inredning i provinsial barockstil. Ett nytt plant tak målades 1746 tillsammans med predikstolen och läktarbröstningen av den i många kyrkor verksam mästaren H G Schüffner. Bildhuggaren Isac Schullström bidrog till inredningen genom en predikstol och altarpupp 1777. Under 1700-talet byttes också kyrkans taktäckning från spån till tegel (1746) för att 1838 bytas till skiffer.

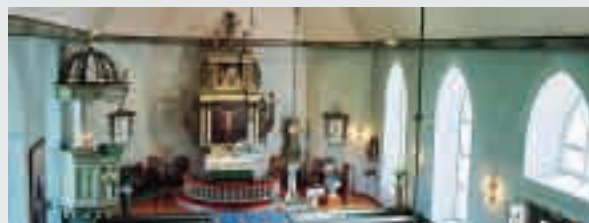
Under 1800-talet skedde flera omfattande förändringar, främst åren 1874-76 då ett ljusare och ”renare kyrkorum” eftersträvades. Schüffners målade plana tak ersattes med det höga ljusa tunnvalvet och de stora spetsbågiga fönsteröppningarna i gotisk stil togs upp. Schullströms predikstol ersattes med en ny, också i gotisk stil och en ny altarordning med ett sammanbyggt sakristieskrank tillkom. Schüffners apostlamålningar på läktarbröstningen vändes inåt och nya öppna bänkar sattes in. I en strävan till symmetri fick kyrkan en tresidig förlängning mot väster 1876 då också ingången mitt på sydsidan upptogs. Koringången mot söder igensattes och ett vapenhus på västgaveln revs. 1899 fick kyrkan sitt första värmesystem, en järnkamin och 1919 installerades elektrisk belysning.

1926 skedde åter en större renovering med ”återställarkaraktär”. Renoveringen leddes av arkitekterna Sten Branzell och Gerdt Stendahl, Göteborg. Schüffners apostlabilder togs fram och nuvarande altarordning sattes in med målningar av S Lundberg och bildhuggeriarbeten, delvis i en slags barockstil, av Axel Andersson, Göteborg. Nuvarande bänkinredning tillkom och predikstolen byggdes om och försågs med en baldakin. Öster om koret tillbyggdes en sakristia.

Vid sidan av underhållsarbeten, t ex i mitten av 1960-talet, skedde en tillbyggnad år 1990, ritad av arkitekt Jerk Alton, Kumla. Tillbyggnaden i två våningar rymmer nederst ett kapprum och på övervåningen samlingslokal med pentry.

KULTURHISTORISK KARAKTERISTIK OCH BEDÖMNING

BRÅLANDA medeltida **STENKYRKA** är belägen vid den slingrande Frändeforsån i den öppna fullåkersbygden på Dalboslätten. I samband med järnvägens anläggande skedde från 1870-talet en centrumförskjutning i socknen då tätorten Brålanda växt fram ca två kilometer söder om den medeltida kyrkplatsen. Numera utgörs bebyggelsen närmast kyrkan av en gård och några friliggande bostadshus intill riksväg 45. Kyrkans utseende samt långa och skiftande byggnadshistoria är till stor del karaktäristiskt för flera av landskapets små medeltida stenkyrkor men har samtidigt vissa särdrag. Kyrkan antas vara byggd på 1200-talet med delar av det ursprungliga murverket bevarat. Långhuskroppen har en symmetrisk form genom det tresidiga koret i öster (1689) och en tresidig västförlängning (1876). Mot öster finns en oktagonal sakristia (1926) med associationer till ett gravkapell och mot väster en tillbyggnad i två våningar från 1990. Kyrkan saknar torn och har en brätklädd klockstapel. Kyrkorummet är ljust och rymligt med stora spetsbågiga fönster (1876) och ett högt vitmålat trätunnvalv. Inredningen är till stor del från en omfattande renovering 1926 och är färgsatt i grå och gröna kulörer. Här märks bl a altarpuppen, komponerad av arkitekt Sten Branzell med målningar av S Lundberg och bildhuggeriarbeten av Axel Andersson. Av äldre inredning märks apostlamålningarna på läktarbröstningen av H G Schüffner från 1746.

ATT SÄRSKILT TÄNKA PÅ i förvaltning och användning av kyrkan och kyrkomiljön:

- det medeltida murverket utgör ett omistligt historiskt dokument
- den bevarade helhetsgestaltningen och inredningen från 1926 års renovering, bl a altarordningen, psalmmummertavlor, bänkinredningen och dekormåleriet i sakristian
- de bevarade apostlamålningarna av H G Schüffner från 1746 på läktarbröstningen
- sakristians bevarade helhetsgestaltning från 1926
- de vitputsade grindstolparna med små skiffertak vid kyrkogårdsentrén söder om kyrkan
- den inmurade ”stigstenen” i sockeln vid korets sydöstra sida
- klockstapelns betydelse för kyrkomiljön
- de äldre gravhällarna utanför koret

FRÄNDEFORS KYRKA

Vänersborgs kommun

BESKRIVNING OCH HISTORIK

Kyrkomiljön

Frändefors medeltida socken är del av ett historiskt kärnområde i Dalsland. Frändefors var från medeltiden moderförsamling för Brålanda och Sundals-Ryr, men är sedan 1962 ett enförsamlingspastorat. Frändefors var tidigare också ett s.k. regalt pastorat. Frändefors är till ytan, efter Dals-Ed, Dalslands största socken och också dess sydligaste med gräns mot Bohuslän och Västergötland. Området kring tätorten Frändefors i norr utgör en del av Dalboslätten medan socknens södra och västra delar är mer kuperade och delvis skogbevuxna liksom området längs Vänerkusten i öster. I socken finns också ett flertal mossar och sjöar bl a den stora Hästefjorden i sydväst. Jordbruk har varit huvudnäring och bebyggelsen består till stor del av mellanstora gårdar. Tätorten har vuxit fram som ett mindre stations-samhälle vid den gamla kyrkplatsen. Bergslagsbanan Göteborg –Falun anlades på 1870-talet.

Den stora vitputsade stenkyrkan (1800) är centralt beläget i samhället, intill Frändeforsån, riksväg 45 och stationsområdet. Vid kyrkan finns också ett gammalt sockencentrum med prästgård och församlingshem. Prästgården, belägen 200 m söder om kyrkan, har en stor välbevarad mangårdsbyggnad (1901) som brukas

som kyrkoherdebostad och pastorsexpedition. Kyrkplatsen är medeltida och den nuvarande kyrkans föregångare (troligen 1200-tal) tillhörde den speciella gruppen medeltida tegelkyrkor i Dalsland. Uppgifter finns om en äldre träkyrka norrut på andra sidan ån där även prästgården tidigare legat. Till kyrkoanläggningen hör kyrkan med omgivande kyrkogård och söder därom ett bårhus (ca 1950-60), en rödfärgad ekonomi- och personalbyggnad (1980-tal) samt församlingshemmet (1964-65). Bårhuset och församlingshemmet är vitputsade och det förra har ett sadeltak täckt av skiffer. På kyrkogårdens norra sida finns en förrådsbyggnad (1929, tillbyggd ca 1950).

Kyrkoanläggningen

Kyrkogården är ganska stor med en delvis oregelbunden form och har utvidgats i flera etapper. Närmast kyrkan, orienterad i öst-väst, finns en huvudsakligen muromgärdad rektangulär del och sydväst om denna två tydliga utvidgningar från 1931 och 1976. Kyrkogårdsområdet avgränsas mot norr och väster av slänter längs den slingrande Frändeforsån och mot öster av riksväg 45. Söder om kyrkogården finns bebyggelse med bl a bårhuset, ekonomibyggnaden och församlingshemmet. Inom den muromgärdade rektangeln närmast kyrkan är sannolikt den östra delen äldst, där skall också kyr-

kans föregångare ha legat. Den södra delen är troli- gen yngst, uppgifter finns om utvidgningar 1841 och i början av 1900-talet. Vid det senare tillfället uppges kyrkogården nära nog fördubblats. Enligt uppgift skall sydöstra delen tidigare ha brukats som kolerakyrko- gård. Mot väster, söder och norr finns ingångar med stolpar av natursten utan grindar. Mot öster finns en svart smidesgrind med naturstensstolpar. Kyrkogårdens yngsta delar (1931 och 1976) i sydväst inramas huvudsakligen av låga häckar. På 1931 års del finns ett mittparti med kalkstenshällar lagda som en svagt slut- tande bred trappa eller terrassering ned mot ån och som inramas av häckar och buskar. På kyrkogården som helhet är de större gångarna asfalterade och de mindre grusade. En påfallande stor andel av gravarna är grusade. Kyrkogårdens yngsta del, längst i söder, består av en stor gräsyta förutom en minneslund inramad av björkar. Av särskilda gravar på kyrkogården märks en gravhäll inramad av ett svart smidesräcke vid sakristian på kyrkans östra sida. Gravhällen är för kyrkoherden Andorus Asmundi Lithenius, död 1663.

Kyrkan är en stor enskeppig vitputsad salskyrka i sten uppförd i sin helhet 1797-1800. I väster finns torn med en öppen lanternin och öster om det tresidiga koret finns en sakristia. Ingångar finns från väster ge- nom vapenhuset i tornets nedervåning, mitt på södra långsidan samt till sakristian från söder. Kyrkans grå- stensmurar täcks av slätputs på långhuset och spritputs på tornet. Snickerierna är huvudsakligen blåmålade. Långhusets brutna tak liksom sakristians sadeltak är skiffertäckta medan torntaket och lanterninen är plåt- täckta. Lanterninen är klädd med brun locklistpanel och kröns av ett förgyllt kors på en glob. Längs de olika taken löper en profilerad takgesims. Fasaderna genom- bryts av stora rundbågiga och smårutiga fönster med solbänkar täckta av kopparplåt. Långhusets sydport lik- som sakristiedörren är klädda med snedställd blå fas- spontpanel av yngre datum medan den stora porten till vapenhuset är svartmålad och försedd med ett äldre lås. I fasaden finns ett antal minnesstenar, bl a över prosten Stenberg på södra väggen och på östra sakristieväggen en sten över kyrkoherde Peter P Ekelund.

Kyrkorummet är ljust och rymligt med en inredning som domineras av stram klassicism i ljus färgsättning. Koret i öster är upphöjt två steg och har läktarorgel i väster. Golvet är belagt med kalkstenplattor i koret, mittgång- en samt tvärgångarna. I gångarna längs sidorna och i de upphöjda bänkkvarteren ligger fernissade brädor. Väg- garna är vitputsade. Taket är ett ljusblått tunnvalv med en mörkblå taklist med förgyllda hålkäl. Parspegeldör- rarna till vapenhuset, på södra långsidan och till sa- kristian är, liksom fönstren, gråmålade. På väggen ovan södra dörren finns en förgylld text "Salig är det folk vars Gud Herran är" och ovan vapenhusdörren finns texten "Led mig på dina buds stig".

Altaret är av gråmålat trä. Både altaruppsatsen och predikstolen, från 1829, är av imponerande storlekar i stram nyklassicism efter ritningar av Jacob Wilhelm Gerss, Stockholm. Altaruppsatsen är utformad som en grekisk tempelgavel med en fronton buret av kolonner. Den är huvudsakligen målad i gråvitt, grått och gråblått med förgyllningar och är tillverkad av spegelfabrikör J F Sällberg, Vänersborg. Den stora altartavlan i dess mitt föreställer Jesu uppståndelse och är målad konstnären Per Krafft d y och skänkt till kyrkan 1818 av prästen Herlog Stenberg, Bolstad. Altarringen är murad och vitputsad och har en sluten oval barriär. Predikstolen är placerad långt fram på norra långhusväggen. Både korgen och baldakinen är runda och målade i gråvitt med förgyllt ornamentik. På korgen finns växtblad och symboler för stentavlorna med ett överlagt kors. Även på väggen mellan korgen och baldakinen finns ett förgyllt listverk. I korets södra del finns en gravhäll för överstelöjtnant Elias Rosengrip, död 1740 och hans maka Helena född Rytting. Kyrkans dopfunt, placerad i koret, är från 1200-talet och av täljsten.

Bänkinredningen är indelad i fyra upphöjda kvarter delade av mittgång, tvärgångar och sidogångar. Bän- karna är öppna och har gråmålade ryggar och sitsar. De rektangulära gavlarna samt skärmarna är ådringsmåla- de i blått med marmorerade fält och gavlarna kröns av förgyllda solfjädersrosetter. Läktaren bärs upp av tolv vitmålade kolonner med förgyllda kapitäl. Den har ett framskjutande mittparti med rundade sidor och bröst- ningen är indelad i ljust grå spegelfält med förgyllda lister och ett grågrönt ramverk. Läktarunderbyggnaden från 1980 byggdes ut 1987 med glaspartier mot mitt- gången och kyrkans långsidor och innehåller nu brud- kammare, kapprum och toalett. Den stora läktarorgeln är från 1855 med ursprungligt verk och klassiserande fasad, färgsatt i grå kulörer med förgyllt ornamentik bl a i form av växter, harpa och trumpeter. Orgeln ersattes 1922 av en ny men återinsattes 1993 efter en renove- ring. I kyrkan finns också en relativt enkelt utformad kororgel från 1986.

Byggnadshistorik

Den nuvarande kyrkans föregångare antas vara byggd på 1200-talet och tillhörde den speciella gruppen av sju kända medeltida tegelkyrkor i Dalsland. Av des- sa har endast kyrkorna i Ör och Grinstad samt Tösse gamla kyrka bestående murverk. Kyrkan i Frändefors låg enligt uppgift ett trettiotal meter öster om den nuvarande. Den gamla kyrkan var vid 1700-talets slut kraftigt förfallen. Drivande kraft bakom nya kyrkan var dåvarande kyrkoherden och prost Johan Gustaf Stenberg som beskrivs ha offrat nästan hela sin privata förmögenhet samt lett och övervakat byggnadsarbe- tena 1797-1800.

Enligt uppgift uppgjordes ritningsförslag av kyrkobyggmästare Sven Hertz, Karlstad, vilket dock förkastades av Överintendentensämbetet som istället gav uppdraget åt arkitekt Thure Wennberg, vars förslag i allt väsentligt genomfördes. Intressanta paralleller finns till grannförsamlingen Gestad. Även där ersattes en medeltida tegelkyrka av ett nybygge 1795-99 efter ritning av Sven Hertz, reviderad av Överintendentensämbetet. Möjligen var murarmästaren vid bygget i Gestad, Lars Westman från Vänersborg, också aktiv i Frändefors.

Under 1800-talets första hälft och mitt tillkom betydelsefulla delar av kyrkans nyklassicistiska inredning. 1829 sattes predikstolen och altarpopsatsen upp efter ritningar av arkitekt Jacob Wilhelm Gerss. Den stora altartavlan, målad av konstnären Per Krafft den yngre, skänktes 1818 av Herlog Stenberg. Han var son till kyrkans tillskyndare prost Stenberg och hovpredikant i Stockholm 1818. Han blev senare prost i Bolstad. Den öppna lanterninen fick sitt nuvarande utseende 1852, den stora läktarorgeln med klassiserande fasad tillkom 1855 och 1872 upptogs de nuvarande fönsteröppningarna.

Kyrkan genomgick större renoveringar 1926-27 och 1987-88 samt en del begränsade åtgärder däremellan. Den förra leddes av arkitekt Gert Stendahl, Göteborg. En hel interiör ommålning gjordes med bland annat marmoreringsarbeten på altarpopsats, predikstol och läktarbröstning. Kyrkans nuvarande bänkar sattes in och nya gångar upptogs längs sidorna liksom norra tvärgången. Nytt värmesystem med lågtrycksånga med pannrum under sakristian och elektriskt ljus installerades. Den södra sakristiedörren insattes och delar av kyrkans gamla altarpopsats och predikstol konservera-

des av konstnär Gösta Sundvall. 1954 installerades ett nytt, elektriskt, värmesystem samtidigt med elektrisk klockringning. 1962 genomfördes en exteriör omputsning och målning med plastfärg, möjligen målades innerväggarna vid samma tillfälle med oljefärg. Samtidigt inreddes sakristians andra våningsplan för att rymma bl a de äldre inventarier som konserverats 1927. 1980 tillkom läktarunderbyggnaden som vid den stora renoveringen 1986-87 byggdes ut till sin nuvarande storlek.

Renoveringen 1986-87 leddes av arkitekt Ture Jangvik, Linköping, och innefattade flera arbeten av "återställandekaraktär". Exteriört togs 1960-talets plastfärg bort och ersattes av kalkfärg, långhusets skiffertak omlades och nya fönster insattes i hela kyrkan. Innerväggarnas oljefärg ersattes av kalkfärg och interiören återfick en ljusare färgsättning då bl a marmoreringar från 1926-27 togs bort och taket fick tillbaka sin ursprungliga ljusblå färg. Ett nytt elektriskt uppvärmningssystem installerades. 1993 återanskaffades och renoverades kyrkans gamla orgel från 1855 som försåldes 1922. Orgeln är ursprungligen byggd av J N Söderling, Göteborg och renoverades av Grönvalls orgelbyggeri i Lilla Edet.

KULTURHISTORISK KARAKTERISTIK OCH BEDÖMNING

FRÄNDEFORS stora vitputsade **STENKYRKA** är uppförd 1797-1800 vid platsen för en medeltida föregångare av tegel. Kyrkan är centralt belägen i samhället Frändefors intill Frändeforsån, riksväg 45 och järnvägen. Till sockencentrat vid kyrkan hör en välbevarad äldre prästgård med bevarad funktion och ett modernt församlingshem. Karakteristiskt för kyrkogården är ett stort antal grusade gravar. Kyrkans yttre är typisk för tiden kring 1800 med bl a tresidigt kor och långhusets brutna och valmade tak och som täcks av skiffer. Karakteristiskt för kyrkans exteriör är den höga sakristian öster om koret och västtornets öppna lanternin. Kyrkans planform är den ursprungliga sedan uppförandet medan lanterninen fick sin utformning 1852 och de stora rundbågiga fönsteröppningarna togs upp 1872. Det ljusa kyrkorummet, med ljusblått tunnvalv, ger ett stort och rymligt intryck. Inredningen domineras av stram klassicism i ljus färgsättning. Särskilt framträdande är den stora altarpopsatsen och predik-

stolen, båda från 1829 och ritade av arkitekt Jacob Wilhelm Gerss. Altartavlan, "Jesu uppståndelse" är målad 1818 av den kände konstnären Per Krafft den yngre 1818 och är av särskilt konstnärligt värde. Interiört märks också den stora läktarorgeln från 1855.

ATT SÄRSKILT TÄNKA PÅ i förvaltning och användning av kyrkan och kyrkomiljön:

- kyrkans välbevarade exteriör, karaktäristisk för tiden kring 1800
- kyrkorummets ljusa och rymliga karaktär
- inredningen i stram nyklassicism med den stora altarpopsatsen och predikstolen
- altartavlan av den välkände konstnären Per Krafft den yngre
- den bevarade orgeln från 1855
- den murade altarringen
- de många grusade gravarna på kyrkogården

GESTADS KYRKA

Vänersborgs kommun

BESKRIVNING OCH HISTORIK

Kyrkomiljön

Gestads medeltida socken är del av ett historiskt kärnområde i Dalsland. Kontakterna över vattnet har lång tradition och kristnandet av Dalsland skedde från Västergötland. Dalsland, liksom Värmland, hörde tidigare till Skara stift. Gestad har från medeltiden varit annexförsamling till Bolstad tillsammans med Erikstad och Grinstad men överfördes 1962 till det då nybildade Brålanda pastorat, också bestående av Sundals-Ryrs församling. De båda sistnämnda hörde tidigare till Frändefors pastorat.

Gestads sockens norra del utgörs huvudsakligen av fullåkersbygd på Dalbosläätten, medan den avsmalnande sydöstra delen och den övriga kusträcka mot Vänern domineras av småkuperad skogsmark. Genom närheten till Vänern har sjöfarten haft betydelse och Sikhall var tidigare en viktig hamnplats. Gestad är en utpräglad landsbygdsförsamling och bland gårdarna på slätten framträder Lövås egendom, tidigare säteri.

Kyrkan är belägen i socknens norra del. Den vitputsade stenkyrkan uppfördes 1795-99 på en kulle ca 400 m söder om dess föregångare. Den äldre kyrkan, troligen 1200-tal, tillhörde den speciella grupp medeltida te-

gelkyrkor som funnits i Dalsland. På Lövås marker, ca en kilometer söder om den nuvarande kyrkan, finns vid Murängen lämningar efter vad som antas ha varit ytterligare en tegelkyrka från 1200-talet. I Gestads sydöstra del uppfördes 1926-27 Timmerviks kyrka med frivilligt insamlade medel efter initiativ av dåvarande kyrkoherden i Bolstads pastorat L M Engström. Gestads kyrka ligger på den s.k. Kyrkebykullen omgiven av det öppna slättlandskapet. Förbi kyrkan och ett mindre sockencentrum leder en landsväg i nord-sydlig riktning. Mitt emot kyrkan, på andra sidan vägen ligger en f d prästgård (1921), ombyggt till församlingshem och närmast norr om kyrkotomten en välbevarad f d skolbyggnad, nu privatbostad, från tiden kring 1900 .

Till kyrkoanläggningen hör kyrkan med omgivande kyrkogård, ett bårhus och en faluröd ekonomibyggnad (1930-tal), norr om kyrkogården, samt ett gulpanelat församlingshem (f d prästgården) med en plåtklädd uthusbyggnad. Bårhuset beläget vid kyrkogårdens nordöstra hörn uppfördes 1957 efter ritningar av arkitekt Axel Forssén och är vitputsat med skiffertäckt sadeltak.

Kyrkoanläggningen

Kyrkogården har en rektangulär form i sydväst-nordostlig riktning med kyrkan i dess norra hörn. Kyrkogården

avgränsas i väster av landsväg och i norr av en mindre grusväg. I övriga väderstreck finns öppen åkermark. Kyrkogårdens äldsta del ligger närmast kyrkan i söder. Utvidgningar har sedan skett mot söder 1859, mot öster 1895 och senast ytterligare mot söder 1970. 1895 års utvidgning fick sin nuvarande kvartersindelning efter ritningar av trädgårdsarkitekt Samuel Kaldén, Karlstad, 1945. Kyrkogården kantas av en kallmur längs dess äldre delar mot vägarna i väster och norr. Längs övriga sidor avgränsas den av låga häckar. Stora lövträd växer utmed sidorna. Entréerna till kyrkogården är försedda med smidesgrindar, mot väster med höga naturstensstolpar och mot norr med cementputsade stolpar. Ingång finns även i söder. Gångarna närmast kyrkan är belagda med konststensplattor, övriga är grusade. Gravarna är i huvudsak gräsbevuxna med undantag av några grusade gravar på de äldre delarna. Den yngsta delen längst i söder är ännu bara delvis tagen i bruk för gravläggningar. Längs västra kyrkogårdsmuren finns några smidda gravkors uppställda.

Kyrkan är uppförd i sin helhet 1795-99 av natursten samt till viss del återanvänt tegel. Dess ursprungliga planform är bevarad med kraftigt torn mot väster (nordväst) samt ett tresidigt avslutat kor och en utbyggd sakristia mot öster (sydost). Ingångar finns från väster till vapenhuset i tornets nedervåning, mitt på långhusets sydsida samt till sakristian från söder. På tornets södra sida leder en trappa av tegel direkt upp i tornet utan förbindelse med vapenhuset eller långhuset. Kyrkans fasader är täckta med vit spritputs samt släta omfattningar kring fönster och portar. Längs taken löper en profilerad takgesims. Samtliga tak är skiffertäckta, tornets tälttak kröns av ett plåtklätt fundament med ett kors på glob. Fasaderna genombryts av stora smårutiga rundbågiga fönster. Ovan långhusets södra port finns ett vitmålat mönsterspröjsat rundbågigt fönster. Övriga fönster, liksom tornets ljudluckor är målade i gröna och bruna kulörer. Södra tornporten är beklädd med grön horisontell panel och har ett äldre kraftigt lås. Vapenhusporten är en grön parspegeldörr av yngre datum med glasade övre partier. Södra långhusporten liksom dörren till sakristian är täckta av kopparplåt. Ovan vapenhusporten finns en svartmålad inskriptionstavla av trä med ljus text "Gestads kyrka, genom kontr prost E M Florelli försorg, ryttmästare A Aminoffs nit och församlingens endrägt, på 4 år uppb yggt. Invigdes den 1/1 1800.

Kyrkorummet är rektangulärt med tresidigt förhöjt kor i öster och orgelläktare i väster. Det ljusa kyrkorummet med många och stora fönster har en sparsmakad karaktär med inredning huvudsakligen från 1900-talets början i klassiserande stil. Golvet består av lackade brädor och väggarna är putsade i en beigegul kulör. Taket är ett rosafärgat brådtunnvalv med en profilerad taklist i grönt och blått. Dörrarna till vapenhuset och

mot söder är parspegeldörrar i grönt och beiget med dörromfattning mot söder utformad som en tempelgavel. Enkelspegeldörren till sakristian är grönmålad. Kyrkorummets fönster är ljus gröna.

Altare av trä är grönmålat. Både altarpupsatsen och predikstolen tillkom 1913-14 efter ritningar av arkitekt Hjalmar Tessing, Skara. Altarpupsatsen, målad i gröna, beige och blå kulörer har en tydligt klassiserande stil utformad som en tempelgavel med kannele- rande pilastrar krönta av en fronton som ett ramverk kring en oljemålning. Tavlan föreställer den drunknande Petrus som räddas av den på vattnet ståendes Jesus. Det är en kopia av en litografi från 1833 av den tyske konstnären P Blockhorst målad av Theodor Wahlström, Lödöse. Nederst på tavlan står det "Herre, hjälp mig". Den rektangulära altarringen, troligen från 1913-14, har svagt rundade hörn och en sluten barriär i klassiserande stil med marmorerade speglar och förgyllda lister. Predikstolen är relativt enkelt utformad med bl a marmorerade speglar på den femsidiga korgen och trappbarriären. Baldakinen kröns av ett förgyllt kors och på dess insida finns en förgylld text: Luc Ev 11-28. Kyrkans dopfunt i sandsten är av västgötskt ursprung och beskrivs som ett "praktexemplar". Den har daterats till 1200-talet och är en för Dalsland ovanlig typ. Karakteristiskt är bården av växtornamentik längs övre kanten.

Bänkinredningen består av tre vägganslutna kvarter, delade av mittgången och tvärgången till södra porten. De öppna bänkarna är troligen från 1800-talets slut men ombyggda. De har tidstypiska rektangulära gavl- ar marmorerade i brunt och i övrigt gröna och blå. På läktarens finns tre bänkar kvar i en ursprunglig ut- formning. Läktaren har ett smalt framskjutande mitt- parti och bärs upp av tio grönt marmorerade fasade pelare med förgyllda lister kring kapitälen. Barriären är grönmålad med marmorerade speglar med delvis förgyllda profilerade lister. Orgeln på läktaren är från 1893 och har en klassiserande fasad, delvis förgylld, och med ornamentik i form av växtslingor, facklor samt en harpa överst.

Byggnadshistorik

Den nuvarande kyrkans föregångare antas vara byggd på 1200-talet och tillhörde den speciella gruppen medeltida tegelkyrkor i Dalsland. I det medeltida Skarastiftet finns endast sju kända sockenkyrkor av tegel, vilka alla var belägna i Dalslands östligaste härader, närmast Vä- nern. Av dessa har endast kyrkorna i Ör och Grinstad samt Tösse gamla kyrka bestående murverk. Den nuva- rande kyrkans mer kända föregångare låg ca 400 meter norrut, lågt belägen i ett sankt område intill en liten å, Lillån. Med tanke på den omgivande kyrkogården an- sågs platsen olämplig. Beslutet om nybygge föranleddes också av kyrkans dåliga skick samt otillräckliga storlek

för den ökade befolkningen.

Den nya kyrkan uppfördes 1795-99 under ledning av murarmästare Lars Westman, Vänersborg. Första gudstjänsten hölls julen 1799. Som ritning användes ett förslag som murarmästare Sven Hertz, Karlstad ursprungligen gjort för utbyggnad av den gamla kyrkan och som delvis reviderats av överintendentämbetet. Delar av den gamla kyrkans tegel återanvändes bl a till dörr- och fönsteromfattningar. Inredningsarbetena utfördes av byggmästare Magnus Zetterberg, Vänersborg. Ursprungligen hade kyrkan en s.k. altarpredikstol med direkt förbindelse från sakristian. Den var ritad av ryttmästare Aminoff på Lövs säteri och var utformad som ett halvrunt utsprång i en liten läktare över altaret. Känt från kyrkans ursprungliga inredning är också en sluten bänkinredning och 12 apostlabilder på läktarbröstningen av mästare Olof Lindgren, vilka blev övermålade, troligen i början av 1900-talet. Kyrkan tycks ursprungligen haft stenhällar i mittgången och jordgolv under bänkarna vilka 1875 ersattes med trägolv. Fönsteröppningarna förstörades 1876 och 1893 tillkom den nuvarande klassiserande läktarorgeln.

Under 1900-talet har kyrkan genomgått flera renoveringar som präglar nuvarande inredningen. 1913-14 ersattes altarpredikstolen med den nuvarande stora klassiserande altaruspsatsen samt predikstolen, båda ritade av arkitekt Hjalmar Tessing, Skara. Altartavlan, liksom interiör ommålning utfördes av Theodor Wallström, Lödöse. 1930 gjordes en renovering efter handlingar av arkitekt Yngve Kernell, Stockholm. De öppna bänkarna fick sin nuvarande utformning, koret höjdes och kyrkan försågs med elektrisk ljus. En ny ytterdörr togs upp på sakristians södra sida. Denna dörr, liksom porten på södra långsidan kläddes med kopparplåt.

Den senaste större renoveringen utfördes 1977 efter handlingar av arkitekt Per Molnit, Vänersborg. Kyrkorummet fick då sin nuvarande färgsättning med rosa tak och i övrigt blå, gröna och beige kulörer. Även exteriören genomgick en ommålning och skiffertaket omlades. I vapenhuset flyttades väggen mot kyrkorummet framåt för att hamna i liv med västra långhusväggen istället för att som tidigare gått ungefär mitt i vapenhuset. Före 1977 var väggen mellan vapenhuset och kyrkorummet indragen en bit in i tornet och i början av 1900-talet sträckte sig bänkinredningen ända in mot denna vägg. I vapenhuset inreddes toalett, kapprum och städskrubba, och väggarna kläddes med träpanel. I sakristian iordningställdes en entresolvåning med spiraltrappa. Ett textilförvaringsskåp placerades där 2001. Samma år gjordes också en mindre ombyggnad av bänkarna för ett större sittedjup.

KULTURHISTORISK KARAKTERISTIK OCH BEDÖMNING

GESTADS KYRKA är belägen på den s.k. Kyrkebykullen, på den öppna Dalboslätten. Vid kyrkan finns ett mindre sockencentrum med en f d prästgård, nu församlingshem och en f d skolbyggnad. Den vitputsade stenkyrkan är uppförd 1795-99, ca 400 meter söder om socknens medeltida kyrkplats. Kyrkan där tillhörde den speciella gruppen av medeltida tegelkyrkor i Dalsland. I närheten finns lämningarna vid Murängen efter vad som antas ha varit ytterligare en tegelkyrka från 1200-talet. Den nuvarande kyrkan har bevarat sin ursprungliga form och exteriör med undantag av de stora välvda fönsteröppningarna från 1876. Karakteristiskt är det kraftiga tornet med dess flacka tak och den stora och höga sakristian. Speciellt är ingången på tornets sydsida förutom den vanliga vapenhusporten mot väster. Kyrkorummet är ljust med sparsmakad karaktär vars inredning huvudsakligen tillkommit vid olika renoveringar under 1900-talet. Framträdande är den klassiserande altaruspsatsen från 1913-14 med en stor oljemålning. Även kyrkans predikstol är från samma tid. Av kyrkans äldre inventarier visar den speciella medeltida sandstensdopfunten på områdets historiska samband med Västergötland.

ATT SÄRSKILT TÄNKA PÅ i förvaltning och användning av kyrkan och kyrkomiljön:

- delar av den föregående medeltida kyrkans tegel återanvändes vid uppförandet
- kyrkans i stort bevarade ursprungliga exteriör
- den separata torningången från söder vilket är ovanligt
- den stora klassiserande altaruspsatsen och predikstolen från 1913-14
- den igensatta dörröppningen i sakristian som är en rest efter uppgången till den ursprungliga altarpredikstolen
- den medeltida dopfunten av sandsten av ovanlig typ för Dalsland och som visar områdets koppling till Västergötland

SUNDALS-RYRS GAMLA KYRKA

Vänersborgs kommun

BESKRIVNING OCH HISTORIK

Kyrkomiljön

Sundals-Ryrs medeltida socken är del av ett historiskt kärnområde i Dalsland. Dalsland, liksom Värmland, hörde tidigare till Skara stift. Sundals-Ryr var från medeltiden, tillsammans med Brålanda, annexförsamling till Frändefors som var ett s.k. regalt pastorat. Vid pastoratsregleringen 1962 blev Brålanda eget pastorat med Sundals-Ryr och Gestad (tidigare Bolstads pastorat) som annexförsamlingar. Socknens östra del utgör en del av den bördiga Dalbosläätten och den västra delen utgör en del av Kroppefjäll, ett skogbevuxet och glest bebyggt högländsområde. Sundals-Ryr är en utpräglad landsbygdsförsamling utan tätort. Jordbruk har varit den dominerande näringen med bebyggelse av små och medelstora gårdar. Ungefär mitt i socknen, vid Årbol, finns vid en vägkorsning en mindre bebyggelsesamling och centrumbildning med några gårdar, en skola och en nedlagd affär.

Sundals-Ryrs medeltida stenkyrka är troligen uppförd under 1200-talet och belägen i östra delen av socknen.

Kyrkan övergavs när den nya kyrkan byggdes 1903-06 ca 2,5 km längre västerut, i närheten av Årbol. Efter en restaurering 1944 återinvigdes gamla kyrkan och

används bara sommartid. Sundals-Ryrs gamla kyrka är belägen vid en vägkorsning i kanten av ett skogsområde och ett öppet åkerlandskap. Vattendraget Dälpan rinner intill och närmsta gården heter Prästeryr, socknens f d prästgård.

Kyrkoanläggningen består av kyrkan med omgivande kyrkogård, en fristående klockstapel och en mindre faluröd ekonomibyggnad. Klockstapeln uppfördes strax söder om kyrkan 1941 och är av klockbocktyp, klädd med faluröd lockpanel och med skiffertäckt sadeltak. Ekonomibyggnaden är placerad i norra kyrkogårdsmuren, uppfört som avträde ca 1940 och tillbyggt för förråd på 1980-talet.

Kyrkoanläggningen

Kyrkogården har en rektangulär form i nord-sydlig riktning med den öst-västligt orienterade kyrkan placerad i dess södra, äldsta del. Kyrkogården brukas och vissa nya gravsättningar sker i befintliga familjegravar. Kända utvidgningar har skett mot väster 1839 och mot norr 1845. Kyrkogården inramas i sin helhet av en kallmur och höga lövträd. Murens södra del är från 1824 medan den norra delen tillkom vid utvidgningen 1845. Söder om kyrkogården finns en grusad plan framför huvudentrén som är försedd med ett par väl utformade smidesgrindar. Liknande smidesgrindar, troligen sam-

tida, finns också mot väster och öster om kyrkan. Den relativt stora kyrkogården ger ett parkliknande intryck med stora gräsytor utan gångar och flera stora träd av hög ålder. Gravarna är relativt få och de flesta finns på kyrkogårdens södra del. Av gravarna är ett par grusade och längs södra och västra muren finns några äldre smidda gravkors samt några gjutjärnskors.

Kyrkan är av sten, rektangulär med tresidigt avslutat kor i öster och rak västgavel. I väster återstår delar av kyrkans medeltida murar vilka förlängts åt öster, troligen under perioden 1650-1700. Kyrkan är relativt bred i förhållande till sin längd med en enkel utformning. Ingång finns på västgaveln i form av en pardörr med rundbågigt överljus samt på korets södra sida i form av en stor rundbågig port. Portarna är klädda med snedställd profilerad panel och är liksom fönstren tjärade. Kyrkans väggar täcks av vit spritputs över murarnas buktiga form, kring portaler och fönster är putsen slät. Gavelröstet mot väster är av trä och klätt med svart-tjärad locklistpanel avslutad nedtill med ett skiffertäckt takfotsbrätte. Kyrkans sadeltak är skiffertäckt och valmat över koret. På södra respektive norra långsidan finns två rundbågiga fönsteröppningar relativt högt och oregelbundet placerade i fasaden. Själva fönstren är från 1973 och indelade i smårutor med blyspröjs och antikglas.

Kyrkorummet har lågt plant trätak och förhållandevis små fönster med antikglas. Avsaknaden av korfönster och elektrisk belysning bidrar till ett mörkt intryck. I väster finns en läktare med en mindre sentida läktare. Golvet i kyrkorummet består av kalkstenshällar samt omålade brädor i bänkkvarteren. Det tresidiga koret är förhöjt ett steg. Väggarna är vitputsade och har en grov och lite bucklig struktur. Kring fönstren och altarpuppssatsen finns draperimålningar. Kyrkans interiör bär till stor del prägel av s.k. provinsial barock med framträdande målningar från 1748 av mästaren Hans Georg Schüffner, kallad "Guds målare på Dal och i västra Värmland". I Sundals-Ryr har han målat taket, apostlamålningar på läktarbröstningen, altarpuppssatsen och predikstolen. De rikt utformade och färgstarka takmålningarna domineras av tre stora plafonder i takets östvästliga mittaxel och en bård längs takfoten med sex runda medaljonger. Taket i övrigt, inklusive den snedställda takfoten samt taket under läktaren är rikt bemålat med grå och vita akantusslingor på blå, gul och röd botten. Längs takfoten finns en målad fris med bl a sju kartuscher. Motiven i de tre stora plafonderna är: Den östra, Jehova i sol mot blå himmel kantad av änglahuvuden i moln, i mitten, Kristi dop och i väster yttersta domen med Kristus som världsdomare och de fördömda som störtar ned till helvetet. Medaljongerna i bården framställer de sex skapelsedagarna.

Det murade altaret är vitkalkat och täcks av en vit fu-

ruskiva. Även den rundade altarringen är murad och vitkalkad. Båda är uppmurade av murarmästare Lindahl 1824. Altarpuppssatsen är från ca 1700 i provinsial barockstil och målad 1748 av H G Schüffner. I mitten finns en tavla flankerad av dubbla marmorerade kolonner uppbärande ett entablement. Tavlan föreställer Kristus på korset med Maria och Johannes på var sida. Uppsatsens överstycke innefattar en rund tavla med segerlammet och dess fana. Nederst på altarpuppssatsen finns en tavla med texten "Guds namn till ära, detta Herrans huus till prydnad är denna kyrkian til hela sin innanredning stoffrat åhr 1748, P&P. Mag. Erl. Rosel. Ejusque wic. mag Petter Ekelund." Predikstolen är från 1600-talets senare hälft, bemålades 1748, och har renässansdrag. Predikstolen, som saknar baldakin, är rikt snidad och bemålad och den femsidiga korgen bärs upp av en murad och kalkad sockel. Kyrkan saknar fast dopfunt. Dess ursprungliga dopfunt, från 1200-talet i täljsten, är placerad i Sundals-Ryrs nya kyrka.

Bänkinredningen är indelad i två vägganslutna kvarter och är i sin helhet från 1824. De slutna bänkarna av furu är omålade med undantag av två dörrar varav den ena bl a med "No 3". I koret finns bänkar både mot norr och söder och på läktaren finns öppna bänkar på gradänger. Läktaren bärs upp av sju omålade träkolonner. På bröstningen finns 12 fyllningar med porträtt av apostlarna. Förutom en enkel sentida orgel på läktaren äger kyrkan en speciell kororgel. Den är byggd 1795 av Pehr Strand, Stockholm och är enligt uppgift en av fem orglar byggda av honom som är bevarade. Troligen har den varit kororgel i Vänersborg och kom till Örs kyrka på 1860-talet. Efter att ha ägts av privatpersoner skänktes den till Sundals-Ryrs gamla kyrka där den invigdes 1974.

Byggnadshistorik

Kyrkan antas vara byggd på 1200-talet med liknade byggnadshistoria som flera andra medeltida stenkyrkor i Dalsland. Ursprunglig planform är inte känd, troligen var koret smalare och rakslutet. En sannolikt medeltida portal i sydost sattes igen 1824 då den nuvarande porten och fönstret på västgaveln togs upp. När sydvästporten sattes igen raserades troligen också ett vapenhus där av okänd ålder. Troligen under perioden 1650-1700 förlängdes kyrkan åt öster då koret fick sin nuvarande tresidiga form med en ingång mot söder. Eventuellt byggdes västgaveln då upp igen efter att varit "förlorad" enligt uppgift från 1583. I samband med bl a grund- och murförstärkningar 1973 framgick att kyrkans mittdel är äldst och mot öster och väster finns sekundära murar.

Många kyrkor förnyades under 1700-talet, i allmänhet i provinsial barockstil med upphovsmän som bildhuggarna Isac Schullström och Nils Falk samt målarmästaren Hans Georg Schüffner. I Sundal-Ryrs gamla

kyrka utförde den senare omfattande målningsarbeten 1748. Mest framträdande är takmålningarna på det plana trätaket, men Schüffner har också målat apostlaporträtten på läktarbröstningen, altartavlan samt predikstolen. Eventuellt tillkom läktaren i sin helhet 1748. Altaruppsatsen är från omkring 1700 och predikstolen från 1600-talets förra hälft. 1824 förnyades inredningen i kyrkan då den nuvarande bänkinredningen tillkom och altaret och altarringen murades upp. Även nuvarande västportalen togs upp och den medeltida sydportalen murades igen. 1843 förändrades kyrkans takläggning från spån till skiffer och 1890 tillkom den första värmekällan, en järnkamin.

Befolkningsökningen hade gjort kyrkan i Sundals-Ryr för trång och den ansågs också i övrigt obekväm, mörk och otidsenlig. Dåliga grundförhållanden bedömdes också förorsaka sprickbildningar i kyrkans murar. Redan 1876 fattades det första beslutet om en ny kyrka men pga. olika önskemål om placeringen dröjde det definitiva beslutet till 1899. Då bestämdes läget till den s.k. Lysingsbacken ca 2,5 kilometer västerut, där nya kyrkan uppfördes 1903-06 efter ritningar av arkitekten Adrian Crispin Peterson. Till skillnad från många andra medeltidskyrkor kom dock Sundals-Ryrs att stå kvar orörd, som ödekyrka med kyrkogården kvar i bruk. Den fristående klockstapeln söder om kyrkan revs och såldes på auktion 1912.

Genom enskilda initiativ skedde en utvändig renovering 1924. År 1929 beskrivs exteriören vara gott skick men den värdefulla interiören i behov av renovering. 1944 genomfördes en renovering efter ett program från 1940 av intendent Einar Lundberg vid Kungliga byggnadsstyrelsen. Programmet omfattade både exteriöra och interiöra åtgärder, men det tycks främst ha varit interiöra arbeten som kom till stånd. Konservering och komplettering av det invändiga måleriet gjordes av konservator Sven Dahlén, Stockholm. Med den rivna klockstapeln som förebild uppfördes också en ny stapel på samma plats som tidigare.

I början på 1970-talet genomfördes en del större exteriöra renoveringsarbeten. 1971 lades skiffertaket om och 1973 gjordes grund- och murförstärkningar efter problem med bl a sprickbildningar i muren. Fasaden omputsades och nya fönster med blyinfattade rutor sattes in på syd- och nordväggen. Fönstren liksom övrigt utvändigt trävirke tjärades. 1974 installerades orgeln i koret, en äldre orgel, byggd 1795 av Pehr Strand i Stockholm och som 1974 renoverades av orgelbyggarna Bo och Bertil Grönwall i Lilla Edet.

KULTURHISTORISK KARAKTERISTIK OCH BEDÖMNING

SUNDALS-RYRS GAMLA KYRKA, med medeltida anor, är belägen vid en vägkorsning i kanten av ett mindre skogsområde och ett öppet åkerlandskap. Förbi kyrkplatsen rinner också ett mindre vattendrag. Bebyggelsen i omgivningarna består av enskilda gårdar varav den närmsta, Prästeryr, ursprungligen var socknens gamla stomhemman och prästgård. Kyrkan blev ödekyrka med kyrkogården kvar i bruk då Sundals-Ryrs nya kyrka uppfördes 1903-06 ett par kilometer västerut. Kyrkan lämnades dock orörd och har under 1900-talet renoverats och används under sommarhalvåret. Kyrkan anses vara uppförd på 1200-talet och har en liknande byggnadshistoria och karaktär som flera andra dalsländska medeltida stenkyrkor, bl a förlängningen från 1600-talets senare hälft åt öster med ett tresidigt avslutat kor samt inredning från 1700-talet i provinsiell barockstil. Kyrkans utformning är enkel, utan vapenhus, sakristia och torn. Strax söder om kyrkan står en fristående klockstapel. Kyrkan har en närmast museal karaktär med inredning från 1600- och 1700-talen samt tidigt 1800-tal. Framträdande är det plana taket med rikt utformade målningar från 1748 av mästaren H G Schüffner som vid samma tidpunkt också målade apostlaporträtt på läktarbröstning, altaruppsats (ca 1700) samt predikstol (1600-talets senare hälft). Till den sällsynt välbevarade inredningen hör också de slutna omålade bänkarna samt murat altare och altarring från 1824.

ATT SÄRSKILT TÄNKA PÅ i förvaltning och användning av kyrkan och kyrkomiljön:

- det medeltida murverket utgör i sig ett omistligt historiskt dokument
- kyrkan som helhet utgör en synnerligen ömtålig helhet där endast varsamma underhålls- och konserveringsåtgärder är tänkbara
- kyrkan utgör tillsammans med Sundals-Ryrs nya kyrka en betydelsefull bebyggelsehistorisk kontinuitet med bl a viktiga pedagogiska värden som speglar ett äldre kyrkoliv

SUNDALS-RYRS NYA KYRKA

Vänersborgs kommun

BESKRIVNING OCH HISTORIK

Kyrkomiljön

Sundals-Ryrs medeltida socken är del av ett historiskt kärnområde i Dalsland. Sundals-Ryr var från medeltiden, tillsammans med Brålanda, annexförsamling till Frändefors som var ett s.k. regalt pastorat. Vid pastorsratsregleringen 1962 blev Brålanda eget pastorat med Sundals-Ryr och Gestad (tidigare Bolstads pastorat) som annexförsamlingar.

Socknens östra del utgör en del av den bördiga Dalbosläätten och den västra delen utgör en del av Kroppefjäll, ett skogbevuxet och glest bebyggt högländsområde. Sundals-Ryr är en utpräglad landsbygdsförsamling utan tätort. Jordbruk har varit den dominerande näringen med en bebyggelse av små och medelstora gårdar. Ungefär mitt i socknen, vid Årbol, finns en mindre bebyggelsesamling och centrumbildning med några gårdar, en skola och en nedlagd affär. Sundals-Ryrs medeltida stenkyrka, troligen uppförd under 1200-talet, är bevarad men övergavs när den nya kyrkan byggdes. Efter en restaurering 1944 återinvigdes gamla kyrkan och används sommartid parallellt med nya kyrkan, församlingens huvudkyrka.

Sundals-Ryrs nya kyrka är uppförd 1903-1906 efter ritningar av arkitekten A C Peterson, Göteborg. Kyrkan

har ett framträdande läge i det öppna slättlandskapet och är belägen vid den s.k. Lysingsbacken, ca 500 meter öster om vägkorsningen vid Årbol. Vid kyrkan finns en väl sammanhållen bebyggelsemiljö med en välbevarad f d prästgård (1936), numera i privat ägo, samt ett ovanligt tidigt församlingshem (1923), senare tillbyggt. Kyrkoanläggningen består av kyrkan med omgivande kyrkogård, ett bårhus (1955) samt de f d kyrkstallarna (ca 1940). Det vitputsade bårhuset med skiffertäckt sadeltak är placerat i kyrkogårdens nordöstra hörn och byggt efter ritningar av arkitekt Axel Forssén. De rödfärgade f d kyrkstallarna, nu ombyggda till en förrådslänga, är belägna strax intill bårhuset vid en stor grusplan.

Kyrkoanläggningen

Kyrkogården invigdes och togs i bruk samtidigt med kyrkan vilken är orienterad i nordvästlig-sydöstlig riktning. Kyrkogården var ursprungligen i stort sett helt kvadratisk med kyrkan i mitten men har sedan en utvidgning åt väster 1968 en rektangulär form. Kyrkogården gränsar i söder mot landsvägen och den f d prästgården på andra sidan vägen. Mot väster och sydväst är öppen odlingsmark och mot norr en skogsdunge. I öster finns en grusplan med parkeringsplatser och f d kyrkstallar. Kyrkogårdens ursprungliga del inramas av hagtornshäckar och rader med almar. Dekorativt ut-

formade smidesgrindar på naturstensstolpar finns vid ingångar i norr, söder samt två stycken mot grusplanen i öster. Den utvidgade delen mot väster inramas av björkar och en häckplantering. På västra delen finns en dubbelgång och en liten stenskodd damm, kantad av pyramidekar. Alla gångar är grusade och på äldsta delen finns några enstaka grusade gravar.

Kyrkan, är klädd i röd granit och har både nygotiska och romanska stildrag. Den har en latinsk korsplan med ett avsmalnande femsidigt kor i öster och ett torn i väster med hög spira. Vapenhus finns i tornets nedervåning, med ingång från väster, samt i södra och norra korsarmarna. I anslutning till koret finns utbyggnader, mot norr en sakristia och mot söder ett f d arkiv. Tresidiga utbyggnader med ingångar och trapphus till läktaren finns också på tornets södra och norra sidor. Kyrkans murar av sten är klädda med huggen röd granit och strävpelare delar in fasaderna. Mönstermurat tegel i olika kulörer omfattar fönster och portar och finns som friser bl a längs taken. Kring fönsteröppningarna finns också putsade partier. Sadeltaken har mönsterlagt skiffer och tornspiran är belagd med kopparplåt och kröns av ett kors på en glob. Även koret kröns av ett kors. Förutom vapenhusen finns utskjutande partier även på långhusets västra del med sadeltak vars gavelspetsar krönts av takryttare. Fasaderna bryts upp av höga rundbågade, mönsterspröjsade fönster. På långhusets utskjutande partier liksom i koret finns stora rosettfönster. På de olika fasaddelarna finns också ett antal mindre fönster av olika form.

Tornet har rundbågade dubbla ljudluckor åt de fyra väderstrecken. Segmentbågeformade portar och dörrar är ursprungliga och har rosa fasspontpanel med svarta smidesbeslag. Portarna till vapenhusen är utformade som pardörrar. Ovan den västra vapenhusporten finns en stenrelief bl a med segerlammet och en stentavla med året 1905.

Kyrkorummet är ljust och rymligt och präglas liksom kyrkans exteriör av nygotiska och romanska stildrag med det mesta av den ursprungliga inredningen bevarad. Ingångar till kyrkorummet finns från vapenhusen samt från den ursprungliga sakristian på korets norra sida och det f d arkivet i söder. Dörrarna är segmentbågeformade med skurna mönster. Pardörrarna till vapenhusen är brunt ådringsmålade medan dörrarna till gamla sakristian är gråmålade. Ovan vissa dörrar finns stuckatur bl a i form av rosetter. Kyrkorummets trögolv är lackade och väggarna vitputsade. Det vinklade taket har vita fält som inramas av nygotiska snickerier i bruna och beige kulörer, bl a takstolarna som är neddragna längs väggarna, och försedda med schablonmålningar och förgyllningar. De mönsterspröjsade fönstren har omfattningar av mönstermurat tegel, bl a som kolonner med förgyllda kapitäl.

Koret är förhöjt två steg och ger ett rymligt och väl belyst intryck genom de stora fönstren med rikt utformade glasmålningar. Motiven visar dels frälsningshistorien, dels centrala kristna symboler. Kring valvet/triumfbågen mot långhuset finns ett språkband med texten "Kommen till mig i alle som arbeten och äro betungade så skall jag giva Eder ro". I valvbågen finns marmoreringar i grått och rosa, och längs de vitputsade väggarna finns brunbeiga kolonner som ansluter till takets ribbvalvning. Träaltaret är ådringsmålade och altarpuppssatsen är kyrkans ursprungliga. Det är utformad som tre spetsgavlar med ett träkors framför och färgsatt i bruna och beige kulörer med förgyllningar. Altarpuppssatsen, liksom altarring, predikstol och läktarorgel, är utförda i nygotisk stil. Altarringen är femsidig med en genombruten barriär med kolonner som bär upp små spetsbågiga valv. Den höga och smala predikstolen är rikt ornamenterad bl a med spetsformiga listverk och grekiska kors på den sjusidiga korgen samt spetsformiga och tornliknande listverk på baldakinen. Kyrkans dopfont vid långhusets sydöstra vägg är överflyttad från Sundals-Ryrs gamla kyrka. Funten av täljsten är daterad till 1200-talets senare del och har en spetsflikornamentik längs överkanten. På väggen bakom dopfonten står en kopia av Thorvaldsens Kristusfigur.

De tidstypiska öppna bänkarna är indelade i två kvarter med sidogångar och mittgång. Gavlarna, grönt ådringsmålade, har en rundning med fyrpassornamentik upptill. Ryggarna är klädda med pärlspontpanel och sitsarna är grönt täckmålade. Orgelläktaren i väster har ett framskjutande mittparti och bärs upp av fyra skurna kolonner i bruna kulörer med förgyllda kapitäl. Mellan kolonnerna löper segmentbågeformade dekorativt skurna bjälkar. Bröstningen är huvudsakligen ådringsmålade i grönt och har en rik trädekor med rundbågiga valv med små kolonner. Orgeln är byggd 1906 av A Loocrantz, Alingsås, enligt uppgift en av få eller den enda bevarade orgeln av honom. Orgeln i nygotisk stil är huvudsakligen färgsatt i brunt med förgyllningar, bl a på en krönande harpa. I kyrkorummet finns även en digital kororgel från 2002.

Byggnadshistorik

Genom 1800-talets stora folkökning hade den medeltida kyrkan blivit för trång och ansågs även i övrigt obekväm, mörk och otidsenlig. I Sundals-Ryr ansågs också dåliga grundförhållanden skapa sprickbildningar i kyrkans murar. Redan 1876 fattades det första beslutet om att bygga ny kyrka, men diskussioner om placeringen gjorde att det definitiva beslutet dröjde. 1899 bestämdes läget till den s.k. Lysingsbacken ca 2,5 kilometer väster om den gamla kyrkan. Till skillnad från många andra medeltidskyrkor kom denna dock att bevaras och senare renoveras. Kyrkan har bl a en intressant välbevarad äldre inredning och brukas för gudstjänster sommartid.

Uppdraget att rita den nya kyrkan gick till Adrian Crispin Peterson, arkitekt bakom en stor mängd kyrkor i Västsverige. I Dalsland finns Högsäter (1900-02) och Edsleskog (1905). I Sundals-Ryr använde sig Peterson av både nygotiska och romanska stildrag och kyrkan är på flera sätt karaktäristisk för Peterson. Den uppfördes 1903-06 i röd granit från trakten. Byggmästare var L. Forsberg, och J. H. Larsson, Göteborg. Invigningen förrättades 1906 av domprosten Gustav Jakobsson.

Kyrkans exteriör är i princip helt ursprunglig och har i stort bara genomgått underhållsåtgärder. Interiören förändrades vid en större renovering 1950, under ledning av arkitekt Axel Forssén. Kyrkan fick då en ljusare färgsättning och språkbandet kring triumfbågen övermålades. Även dekor kring takstolar, på läktarbröstningen, predikstolen, orgelfasaden mm övermålades eller borttogs liksom fönstrens tegelomfattningar. Pärilspontpartierna mellan takstolarna kläddes med ljusa skivor. I koret ändrades altarordningen då den ursprungliga altaruppsatsen togs bort. Redan 1920 hade träkorset i mitten ersatts av en kopia av Thorvaldsens Kristusfigur och 1950 togs resten av altaruppsatsen bort. I fönstrens innerbågar sattes s.k. antikglas med blyspröjs in. Glasmålningarna i korfönstren har tillkommit i omgångar, 1938, 1947 och 1963 av konstnärerna Gunnar Torhamn, Hugo Schultz och Folke Runding i nämnd ordning. Upphovsman till de flesta målningarna är Gunnar Torhamn. 1950 gjordes även en del yttre åtgärder som takreparationer och fogstrykningar.

1973 tillkom läktarunderbyggnaden med bland annat en ny sakristia mot söder. Mot norrväggen sattes spiraltrappa till läktaren in. Läktaren kunde tidigare bara nås via ytterdörrar i tornet. En omfattande renovering genomfördes 1984 under ledning av arkitekt Ture Jangvik, Linköping. Förutom underhåll var syftet att återställa kyrkans ursprungliga interiör. Interiörens färgsättning återställdes till flera mörka partier i brunt, språkbandet i triumfbågen framtogs liksom dekor, fönsteromfattningar och andra borttagna eller övermålade inredningsdetaljer. I koret återinsattes den ursprungliga altaruppsatsen i sin helhet och kopian av Thorvaldsens Kristusfigur flyttades ner till långhusets sydostvägg framför dopfunten. Bänkarna breddades, altarringen gjordes lägre samtidigt som altarpodiets tre steg ändrades till två, även altaret sänktes några centimeter. Vid renoveringen 1994 gjordes en del yttre åtgärder. Delar av tornfasadens natursten och tegel murades om och spirans kopparplåstäckning lades om. På långhuset och koret gjordes reparationer och översyn av skiffertaken samt byte av plåttäckningar.

KULTURHISTORISK KARAKTERISTIK OCH BEDÖMNING

SUNDALS-RYRS NYA KYRKA uppfördes 1903-06 ett par kilometer väster om församlingens bevarade medeltidskyrka. Kyrkan bildar tillsammans med församlingshemmet och den tidigare prästgården en väl sammanhållen miljö, likt en lummig ö i det öppna slättlandskapet med Kroppefjälls branter som fond i väster. Den välbevarade f.d. prästgården (1936), är tydligt förbunden med kyrkan genom en gång mellan byggnadernas mittaxlar och med likadana smidesgrindar på båda sidor en passerande väg. Kyrkan av sten är uppförd i en för tiden och den välkände arkitekten Adrian C. Peterson typisk utformning med nygotiska och romanska stildrag. Kyrkan, med många byggnadsdetaljer, är i huvudsak bevarad i ursprunglig utformning såväl exteriört som interiört. Karaktäristiskt för exteriören är murarna i röd granit samt tegelornamentiken längs taken och kring de stora rundbågiga och mönsterspröjsade fönsterbågarna av gjutjärn. Fasaderna är indelade med strävpelare och skiffertaken är mönsterlagda. I det stora kyrkorummet är inredningen huvudsakligen färgsatt i bruna och beige kulörer som kontrast till de ljusa väggytorna. Inredningen präglas av nygotiska stilelement som spetsbågar, spiror mm. Kring triumfbågen till det avsmalnade femsidiga koret finns ett språkband och korfönstren är försedda med rikt utformade glasmålningar. Predikstol, altaruppsats, orgel och bänkinredning ritat av kyrkans arkitekt tillhör den till stora delar bevarade ursprungliga inredningen.

ATT SÄRSKILT TÄNKA PÅ i förvaltning och användning av kyrkan och kyrkomiljön:

- kyrkan utgör tillsammans med den bevarade medeltidskyrkan en betydelsefull bebyggelsehistorisk kontinuitet
- kyrkan utgör en del av en väl sammansatt bebyggelsemiljö och ett mindre sockencentrum
- kyrkan är en god representant för ett monumentalt kyrkobygge från tiden kring 1900
- kyrkan, med många komplicerade byggnadsdetaljer är i huvudsak välbevarad såväl exteriört som interiört
- de i kyrkorummets gestaltning framträdande korfönstren med rika glasmålningar

TIMMERVIKS KYRKA Vänersborgs kommun

BESKRIVNING OCH HISTORIK

Kyrkomiljön

Timmervik hör till Gestads medeltida socken, en del av Sundals härad som tillsammans med Nordals härad utgör landskapet Dalslands historiska kärnområde. Området domineras till stora delar av bördig jordbruksmark på Dalboslätten i norr medan den avsmalnade södra delen istället är en småkuperad skogsbygd längs Vänerkusten. Dalsland, liksom Värmland, hörde tidigare till Skara stift. Gestad har under lång tid varit annexförsamling till Bolstad tillsammans med Erikstad och Grinstad men överfördes 1962 till det då nybildade Brålanda pastorat, också bestående av Sundals-Ryrs församling. De båda sistnämnda hörde tidigare till Frändefors pastorat. Genom närheten till Vänern har sjöfarten haft betydelse och Sikkhall var tidigare en viktig hamnplats. Gestad är en utpräglad landsbygdsförsamling. Bland gårdarna på slätten framträder Lövås egendom som en gång varit säteri. Den vitputsade församlingskyrkan i socknens norra del uppfördes 1795-99 på en kulle ca 400 m söder om dess föregångare, lågt belägen intill Lillån. Den äldre kyrkan (troligen 1200-tal) tillhörde den speciella gruppen medeltida tegelkyrkor i Dalsland. Vid Murängen, ca en kilometer söder om den nuvarande kyrkan och på det forna säteriet Lövås marker, finns lämningar efter vad som antas

vara ytterligare en tegelkyrka från 1200-talet.

I Gestads sydöstra del, omkring en mil från sockenkyrkan, uppfördes 1926-27 Timmerviks kapellkyrka. Den vitputsade lilla tegelkyrkan är belägen i ett brutet landskap invid den slingrande landsväg som här leder strax innanför Vänerkusten. Bebyggelsen i området är blandad med små gårdar, egna hem/villor och fritidshus. Närmast kyrkan finns både småkuperad skogsmark och öppna fält. Mitt över vägen finns en f d IOGT-lokal, nu privatbostad. Till kyrkoanläggningen hör förutom kyrkan med omgivande kyrkogård också två rödmålade ekonomibyggnader vid grusplanen öster om kyrkan: ett förråd, f d vedskjul, (ca 1930) och en förråds- och personalbyggnad (1990).

Kyrkoanläggningen

Kyrkogården har en rektangulär form som utsträcker sig i öst-västlig riktning huvudsakligen väster om kyrkan. Kyrkogårdens äldsta del, invigd 1937 har en i princip kvadratisk form. Väster om denna, på andra sidan en mindre grusväg, finns "nya kyrkogården" från 1996. Den senare är något mindre till ytan än "gamla kyrkogården" vilka även tillsammans är en förhållandevis liten kyrkogård. "Gamla kyrkogården" omgärdas av en kallmur samt rader av träd. Kyrkogårdens huvudentré är förlagd mot landsvägen i norr och i linje med

ingången till vapenhuset i tornet. I kyrkogårdsmuren finns där ett par svarta järngrindar krönta av kors och med stolpar av natursten. En muröppning finns också mot öster mot en grusplan. Mot väster, och delvis mot norr, utgör kyrkogårdsmuren en terrassering med en trappa som leder in på kyrkogården. Gångarna på kyrkogårdens olika delar är belagda med grus förutom natur- och konststensplattor från entréerna i väster och norr fram till kyrkan. Gravarna, belägna på gamla delen väster om kyrkan, är gräsbevuxna. Nya kyrkogården har ännu ej tagits i bruk för gravar men där finns en minneslund markerad av en natursten.

Kyrkan är vitputsad med murar av tegel. Den är uppförd i sin helhet 1926-27 efter ritningar av komminister Ernst Wennerblad från Götlunda i närheten av Skövde, och interiöra ritningar av arkitekt Yngve Kernell, Stockholm. Kyrkan, orienterad nord-syd, är relativt liten och har en tydlig karaktär av kapellkyrka i traditionell kyrkobyggnadsform med ett rektangulärt långhus och en raksluten korutbyggnad mot söder samt torn i norr. Korutbyggnaden rymmer mot öster en sakristia och mot väster ett förråd. Till dessa utrymmen leder varsin dörr från söder. Kyrkans huvudentré sker i norr, genom vapenhuset i tornets nedervåning. Fasaden är täckt av gulvit spritputs med slätputsade dörr- och fönsteromfattningar. Långhusets och korutbyggnadens sadeltak liksom tornhuven är täckta med svartmålad ståndfalsad plåt. Längs takfötterna och gavelröstena löper profilerade gesimser i slätputs och på långhusets långsidor finns på båda sidor kontreforter. Fasaderna genombryts huvudsakligen av rundbågiga fönster av olika storlekar med mönsterspröjsade ytterbågar av gjutjärn. På korutbyggnaden mot söder finns ett framskjutande mittparti med ett större korfönster, vars innerbåge har blyinfattade glasmålningar. På tornets öst- och västsidor finns runda fönster med likadana ytterbågar som övriga fönster. Mot norr, öster och väster finns rundbågiga ljudluckor av trä och mot söder en mindre enkellucka. Både kyrkporten i form av en pardörr och de två enkeldörrarna mot söder är klädda med snedställd grön fasspontpanel. Ovan porten finns en tavla med texten "Timmerviks kyrka. Åren 1926-27 uppbyggde kärleken detta Herrens hus."

Kyrkorummet är enkelt utformat och den tidstypiska ursprungliga inredningen domineras av en färgsättning med marmorering- och ådringsmålningar i grönt, brunt och blått. Koret i söder är förhöjt ett par steg i förhållande till långhuset samt ytterligare ett steg innanför altarringen. I norr finns en läktare med orgel. Ingångar finns från vapenhuset i norr och till koret från rummen på sidorna om detta.

Kyrkorummets trägolv är lackat och väggarna är vitputsade. Taket är ett femdelat brutet tunnvalv av grågrön fasspontpanel med en enkelt profilerad taklist i avvikande kulörer. Korets inre del mot söder har tre-

dingstak i motsvarande utformning. I koret finns sammantaget fyra enkelspegeldörrar vilka liksom parspegeldörren till vapenhuset är marmorerade i grågrönt med brunröda inslag. Fönstrens gröna innerbågar är av trä. Korets inre del, altarnischen, är liksom kyrkorummet i övrigt sparsmakat inrett. Altaret är placerat mot sydväggen där det målade korfönstret motsvarar en altarpupp. Den blyinfattade glasmålningen domineras av en central Kristusfigur och den helige Ande. Altaret av trä är marmorerat i gröna kulörer har kvadratiska infällda speglar. Altarringen, mellan altarnischens sidoväggar, har en femsidig form med ett framskjutande mittparti och en sluten barriär. Altarringen är grönt marmorerad med en målad fris. På mittpartiet finns ett motivmålade spegelfält med druvklase och sädesax. Ett motsvarande spegelfält finns på predikstolens korg, med stentavlorna som motiv. Predikstolen är placerad i korets främre östra del. Korgen har en bruten konkav form liknande baldakinens femsidiga tälttakform. Färgsättningen domineras av den återkommande marmoreringsmålningen, här i grönaktiga kulörer. Korgens överstycke har en målad tandsnittsfris och förgyllda lister. På baldakinen finns förgyllningar bl a på det krönande korset och globen. Dopfunten, placerad i korets främre västra del, är av snidad ek och ursprunglig med kyrkan. Vid väggen bakom dopfunten står ett s.k. dopaltare av ek från 1986.

Bänkinredningen består av två vägganslutna kvarter med öppna bänkar. Dessa är ursprungliga och de rektangulära gavlarna samt skärmarna är marmorerade i grönt med utanpåliggande speglar i en mörkare grön marmorering med en röd inramning. Ryggarna, försedda med speglar, och sittbrädorna är brunmålade. På läktaren finns bänkar på gradänger på båda sidor om orgeln. Läktaren bärs upp av två brädklädda bjälkar burna av två åttasidiga kolonner på var sida mittgången, allt marmorerat i grönt. Den raka bröstningen har en motsvarande utformning som bänkarnas gavlar och skärmar med grön marmorering och utanpåliggande speglar. Läktarorgeln är från 1973 i tidstypisk modernistisk utformning med en fasad av ljus ek.

Byggnadshistorik

Timmerviks kyrka är ett exempel på de kapellkyrkor som uppfördes under 1900-talets första hälft. Ett av motiven bakom kapellbyggandet vid denna tid, var att utgöra en motvikt mot frikyrklig väckelse och andra folkrörelser, särskilt i nya tätorter och de gamla kyrksöcknarnas ytterområden. En annan orsak till kyrkobygget i Timmervik är att avståndet från Timmervik till Gestads kyrka är ca en mil, en förhållandevis lång sträcka innan bilen blev var mans egendom. Vid sidan av lokalbefolkningen, var dåvarande kyrkoherden i Bolstads pastorat Lars Magnus Engström en drivande kraft bakom kyrkobygget i Timmervik. Engström var en tongivande och engagerad person, med en konser-

vativ hållning. Han sägs ha satt sin prägel på det kyrkliga livet i hela södra Dalsland och ägnade sig bl a åt ett omfattande kristet författarskap. Under hans tid som kyrkoherde i Bolstad pastorat tillkom även Klöveskogs kyrka, i Grinstads socken, med motsvarande förhållanden och bakgrund som Timmervik i Grinsta.

Bygget av Timmerviks kyrka genomfördes helt med frivilligt insamlade medel efter att en grundplåt lagts av Engström i samband med hans 50-årsdag 1917. 1926 bildades en byggnadskommitté som sedan kom att ingå i Timmerviks kyrkostiftelses styrelse. För ritningar av kyrkan anlätades komministern Ernst Wennerblad samt arkitekt Yngve Kernell som svarade för kyrkorummets gestaltning och fasta inredning. Wennerblad hade i sin församling, Götlunda i Skara stift, tagit initiativ och själv ritat Brännemo kapellkyrka, uppfört 1919-23. Omständigheterna och förutsättningarna tycks på flera sätt varit lika i Brännemo i Götlunda och Timmervik i Gestad. Wennerblad har till stor del använt samma ritning och kyrkornas yttre är också påfallande lika med undantag av de pilasterliknade kontreforterna (murelarna) på långsidorna av Timmerviks kyrka. Kyrkan uppfördes 1926-27 efter att mark skänkts, pengar insamlats in och bygdens folk bidragit med material och dagsverken. Den första gudstjänsten hölls 4:e adventsöndagen 1927 och 21 juni 1928 förrättades invigningen av biskop J A Eklund. Även kyrkogården anlades med hjälp av frivilliga krafter och skänkta medel och kunde invigas 1937 av kyrkoherde Engström. Förvaltningen av kyrkan sköttes sedan fram till 1971 av Timmerviks kyrkostiftelse då Gestads församling tog över efter att under flera år bidragit bl a ekonomiskt till kyrkans skötsel och verksamhet.

Kyrkan har sedan sin tillkomst genomgått få förändringar och är i stort bevarad i originalutförande. 1948 kompletterades fönstrens ursprungliga enkelbågar av järn med träinnerbågar. 1955 tillkom korfönstret med glasmålningar av konstnär Erik Abrahamsson, Göteborg. 1973 byttes ersattes kyrkans ursprungliga orgelharmonium av orgeln, tillverkad av Grönvalls orgelbyggeri i Lilla Edet. 1980 genomfördes en renovering efter handlingar av arkitekt Per Molnit, Vänersborg. Åtgärderna var av underhållskaraktär och bl a målades kyrkan såväl exteriört som interiört och fick en något förändrad färgsättning. Väsentliga delar av de ursprungliga kulörerna och inredningens dekormåleri tycks dock ha bevarats, även efter vissa målningsarbeten 1997. 1980 gjordes också putsreparationer av väggarna, både på ut- och insidorna, målning av plåttaket samt översyn och reparation av fönstren.

KULTURHISTORISK KARAKTERISTIK OCH BEDÖMNING

TIMMERVIKS KYRKA är ett exempel på en av de kapellkyrkor som uppfördes under 1900-talets första hälft. Den vitputsade lilla tegelkyrkan är belägen i Gestads sockens södra del, i en småkuperad skogsbygd vid Vänern med ca en mils avstånd till församlingskyrkan på slättbygden i norr. Kyrkan uppfördes 1926-27 genom frivilligt insamlade medel med bl a den tongivande kyrkoherden L M Engström som en drivande kraft. Kyrkan, orienterad i nord-sydlig riktning, har en traditionell form med långhus, torn i norr och en korutbyggnad med bl a sakristia i söder. Kyrkan är såväl exteriört som interiört välbevarad i ursprungligt skick. Endast mindre förändringar har skett och åtgärderna har främst varit av underhållskaraktär. Kyrkorummet har en väl sammanhållen helhet med en förhållandevis sparsmakad inredning och tidstypiskt dekormåleri. Framträdande är den omsorgsfullt utformade predikstolen, altarringen med slutna barriär och den vägganslutna bänkinredningen. I stället för en altarpupsats finns ett korfönster mot söder med glasmålningar från 1955 av konstnären Erik Abrahamsson, Göteborg.

ATT SÄRSKILT TÄNKA PÅ i förvaltning och användning av kyrkan och kyrkomiljön:

- kyrkan är i allt väsentligt oförändrad såväl exteriört som interiört sedan uppförandet och utgör därmed en ömtålig helhet
- kyrkans karaktär av en enkel kapellkyrka från 1900-talets första hälft
- kyrkorummets väl sammanhållna helhet och färgsättning
- det ursprungliga och välgjorda dekormåleriet på den fasta inredningen
- den bevarade ursprungliga inredningen, bl a predikstolen, den slutna altarringen
- den vägganslutna bänkinredningen

EDSLESKOGS KYRKA Åmåls kommun

BESKRIVNING OCH HISTORIK

Kyrkomiljön

Edsleskog är en medeltida socken i norra Dalslands skogsbygder. Socknen har tidigare haft namnet Hesseskog. Terrängen är höglänt och kuperad med trånga dalgångar. I sydväst finns ett sjösystem med Knarrbysjön, Käppesjö och Edslan som utgör förlängning på en dalgång från Väneren och norrut genom socknarna Ånimskog och Fröskog. Bebyggelsen i Edsleskog är gles med huvudsakligen ensligt belägna gårdar längs åsar och sjöstränder. I några fåtal fall bildar gårdarna små klungliknade byar. Skogs- och jordbruk har varit dominerande näringar men få gårdar brukas idag. Socknens kärnområde utgörs av dalgången mellan Bräcketjärnet och Edslan. Här finns ett ålderdomligt odlingslandskap med välbevarade ängs- och hagmarker som tillsammans med kyrko- och prästgårdsmiljön (Fryxellsgården) utgör riksintresse för kulturmiljövården. I anslutning härtill har under 1900-talet vuxit fram en mindre centrumliknande bebyggelse med skola, affär (nedlagd) och bostadshus. Prästgården är en av länets bäst bevarade och är sedan 1978 byggnadsminne. Manbyggnaden med flygelbyggnader är från 1700- och 1800-talen medan byggnaderna på den intilliggande jordbruksdelen med arrendatorsbostad är uppförda på 1900-talet. På prästgården föddes

historikern Anders Fryxell 1795 vars far tillträdde kyrkoherdetjänsten 1792.

Intill prästgården finns den gamla kyrkogården med platsen för Edsleskogs medeltida kyrka. Edsleskog var under medeltiden ett kyrkligt centrum i norra Dalsland med status som domprostprebende i Skara stift. Man hade tillgång till en särskild pilgrimsskatt, Nicolauspenningen, som gav betydande inkomster. Intill kyrkan låg Nicolaus källa, uppkallad efter en mördad präst, och hit kom många pilgrimer. Vid kyrkan ägde också en stor marknad rum. Kyrkan, vars rester rasades efter en brand 1902, var en ovanligt stor treskeppig, korsformig tegelkyrka, eventuellt uppförd på 1220-talet. I det medeltida Skarastiftet (landskapen Västergötland, Värmland och Dalsland) finns endast sju kända sockenkyrkor av tegel, vilka alla var belägna i Dalslands östligaste härader (närmast Väneren). Storleken, materialet, åldern och läget i en fattig skogsbygd gör kyrkan i Edsleskog särskilt intressant. Platsen för kyrkan utgörs av en ruinkulle på kyrkogården med en minnessten intill. Kyrkogården, som är i bruk, omgärdas av en kallmur med stiglucka från 1796. På kyrkogården finns också ett gravkor över prosten A Sörström.

Ca 500 m söder om den gamla kyrkplatsen är Edsleskogs nya kyrka (invigd 1905) belägen. Till kyrkoanläggningen hör kyrkogård, kyrkstallar från 1900-talets början, en ekonomibyggnad från 1998 samt ett litet pumphus (ca 1950-tal).

Kyrkoanläggningen

Kyrkogården invigdes 1949 då den gamla kyrkogården var så gott som fullbelagd. Den har en närmast kvadratisk form och omgärdar kyrkan i alla väderstreck. I väster sluttar terrängen och slänter mot väster norr och söder avdelar kyrkogården i två nivåer. Utvidgning av kyrkogården har skett nedanför slänterna omkring 1960-70-talet. Strax öster om kyrkan leder länsväg 164 mellan Åmål och Bengtsfors. Intill vägen finns en grusad parkeringsplats och intill denna en kyrkogårdsmur av tuktad granit. På muren finns inskriptionen "Byggdes 1951-53 av Oskar Fransson och Ivar Hjelm". I linje med kyrkans kor finns huvudentrén till kyrkogården genom en grind av smidesjärn. En liknade grind finns också mot söder där muren fortsätter en liten bit. I övrigt omgärdas kyrkogården av träd, främst lönnar och lindar. Gravarna är helt grästäckta, grusade gravar saknas. Gångarna är däremot grusade med undantag för gångar med kalkstenplattor mellan kyrkans ingång i sydost och grindarna i öster och söder. I linje med vapenhusets ytterport, kyrkans entré från väster, finns

en stentrappa nedför slänten mot väster.

Kyrkan uppfördes 1902-05 i nygotisk stil efter ritningar av arkitekten Adrian Crispin Peterson. Byggmästarnas namn Halén och Forsgren finns inristade i en sten i sockeln intill entrén från söder genom tornet. Kyrkobyggnaden består av ett enskeppigt rektangulärt långhus i öst-västlig riktning med ett smalare och rakt avlutat kor i öster, sakristia i norr, vapenhus i väster och torn i söder. Tornets nedervåning utgör också vapenhus så entréer till kyrkan finns både från söder och väster, genom portar av trä med dekorativa järnbeslag. Till sakristian i norr finns en liknande dörr. Kyrkans planform är bevarad sedan byggnadstiden. De vitputsade väggarna av tegel vilar på en grund av tuktad granit. Fasaden genombryts av stora spetsbågiga fönsteröppningar med dekorativ spröjsning av järn. I koret finns tre fönster med färgat glas och blyinfattningar, ett större i mitten som flankeras av två fönster motsvarande kyrkorummets övriga i storlek. Sadeltaken till långhuset, koret och vapenhuset täcks av skiffer mednockplåt medan det valmade taket över sakristian har skivtäckning av plåt. Det höga spetsiga tornet täcks av kopparplåt och kröns av en spira i form av ett kors. Dekorativa fasadelement som understryker den nygotiska prägeln finns bl a i form av strävpelare, trappstegsgavlar, listverk i putsen kring fönster, dörrar och portar samt kors och

ljushållare av plåt ovan entréerna och på tornsidorna. Kyrkorummet nås via dörrar från vapenhusen i väster och söder (tornets nedervåning). En dörr finns också till sakristian i norr. Rummet präglas av en relativt sparsam inredning i nygotisk stil. Taket har en öppen takstolskonstruktion med pärlspontpanel och snidade bjälkar. Väggarna är vitputsade. Golvet är ett lackat trägolv. Kyrkan har två läktare, vilka båda är försedda med dekorativa träarbeten i nygotisk stil. Kyrkans ursprungliga orgelläktare är belägen nära koret ovan entrén från tornvingen i söder. Denna läktare nås via tornet. 1924 tillkom orgelläktaren i väster då kyrkans troligen ursprungliga orgel flyttades dit. Även orgelfasaden är utformad i nygotisk stil. 1997 tillkom en kororgel placerad under den ursprungliga läktaren. Koret i öster är förhöjt med två trappstegsavsatser. Altarringen är halvt oktogonalt och har spetsbågiga öppningar. Altaret är av trä med ett enkelt träskrank på altarbordet med utsnidade torn i var ände och ett tråkors i mitten som bildar förgrund till korfönstren. På sidorna om altarringen står två träfigurer föreställande Moses och Aron. Träfigurerna tillhör de få inventarier som räddades då den gamla kyrkan brann 1902. Dopfunten av sten är tillverkad 1951. Bänkinredningen är indelad i två grupper som ej är vägganslutna. Bänkkvarteren är öppna med rundade gavlar i nygotisk stil. Under orgelläktaren i väster finns läktarunderbyggnader, tillkomna 1971. Mot söder finns en sakristia och mot norr ett rum ursprungligen avsett för konfirmandundervisning. Läktaren nås via vapenhuset i väster.

Byggnadshistorik

Kyrkan har genomgått relativt få förändringar sedan tillkomsten. De väsentliga förändringar som skett berör interiören. 1924 tillkom orgelläktaren i väster. Enligt uppgift var motivet att det ursprungliga läget för orgeln var för fuktigt och öppningen mot tornet, som orgeln krävde, gjorde värmeförhållandena svåra. Enligt uppgift tillkom också bänkinredningen 1924. Både orgelläktaren i väster och bänkinredningen har tydligt anpassats till kyrkans ursprungliga gotiska stildrag. Senare förändringar är läktarunderbyggnaderna från 1971 samt färgsättningen, senast förändrad vid en interiör renovering 1983. Senaste större exteriöra renoveringen genomfördes 2000 och innebar omputsning av fasaden, plåtarbeten, översyn av delar av taket samt målning av fönster och dörrar.

KULTURHISTORISK KARAKTERISTIK OCH BEDÖMNING

EDSLESKOGS KYRKA är en välbevarad representant för det sena 1800-talets och tidiga 1900-talets relativt stora kyrkobyggnader i historiserande stil. Kyrkan har en getts en omisskännlig nygotisk prägel såväl exteriört som interiört. Arkitekten Adrian Crispin Peterson var en av landets mest kända vid denna tid och han ritade bl a många kyrkor i Västsverige. Speciella karaktärsdrag för Edsleskogs kyrka är bland annat planformen med tornet i sydost, den dekorativt utformade fönsterspröjsningen och den främre ursprungliga orgelläktaren. Kyrkans exteriör är i princip oförändrad. Interiören har genomgått vissa förändringar men är i väsentliga delar intakt. Kyrkan ingår i en miljö av riksintresse för kulturmiljövården och utgör en del av en historisk kontinuitet av särskilt kyrklig intresse tillsammans med den gamla kyrkplatsen och prästgården i närheten.

ATT SÄRSKILT TÄNKA PÅ i förvaltning och användning av kyrkan och kyrkomiljön:

- kyrkan utgör en del av en kontinuitet med särskilt kyrkohistoriskt intresse och ingår i en miljö av riksintresse för kulturmiljövården
- kyrkans välbevarade och tidstypiska nygotiska exteriör och interiör som utgör en ömtålig helhet
- den bevarade nygotiska inredningen som altarring, predikstol, bänkinredning mm
- de välbevarade kyrkstallarna

FRÖSKOGS KYRKA

Åmåls kommun

BESKRIVNING OCH HISTORIK

Kyrkomiljön

Fröskog är en medeltida socken belägen i norra Dalslands skogsbygder. Området utgör en del av den s.k. Dalformationen, vilken domineras av bergig och bruten terräng. Bebyggelsen i Fröskog är spridd med huvudbygden belägen längs den dalgång som sträcker sig från Väneren norrut längs sjöarna Ånimmen, Ärr och Knarrbysjön till Edslan norr om Edsleskogs kyrka. Inom Fröskogs socken finns sjön Ärr och den ca tre kilometer långa Kristinedalsälven (eller Knarrbyån) som förbinder Ärr med Knarrbysjön vars södra del hör till Fröskog. Skogsmarken dominerar över den odlade jorden, vilken främst utgjorts av mindre brukningsenheter. Socknens enda större gård är Kristinedal, belägen öster om kyrkan vid Ärrs norra sida. I trakten finns mineraltillgångar och viss gruvsdrift har förekommit. Liksom i Dalsland i övrigt utvecklades dock aldrig gruvsdriften p g a för begränsade tillgångar på malm. Under 1700- och 1800-talen anlades istället ett antal järnbruk för s.k. manufaktursmide. Efter den s.k. bruksdöden på 1870- och 80-talen upphörde i stort järnhanteringen i landskapet och flera av de gamla järnbruken omvandlades till massa- och pappersbruk. Längs Kristinedalsälven i Fröskog anlades Lisefors bruk 1795 och Kristinedals bruk 1837. Omkring 1880 ned-

lades Kristinedal samtidigt som Lisefors övergick till pappersbruk, senare med namnet Fengersfors, i drift till ca 1970. I Fengersfors samhälle, ca två km norr om Fröskogs kyrka finns en industrihistoriskt intressant bebyggelse från 1900-talet med industribyggnader, arbetar- och tjänstemannabostäder mm.

Kyrkan är belägen på en höjd strax norr om Kristinedalsälvens utlopp i sjön Ärr. Området närmast kyrkan utgörs av den gamla kyrkbyn med typiska inslag för ett traditionellt sockencentrum. Nära kyrkan finns gården Fröskogs Stom, tidigare prästgård med jordbruk samt en f d skolbyggnad, f d lärarbostäder och ett församlingshem med vaktmästarbostad. Nedanför höjden finns villa- och egnahemsbebyggelse. Den nuvarande prästgården (huvudbyggnaden uppförd ca 1850) med kyrkoherdebostad och pastorsexpedition är belägen ca två km söder om kyrkan längs Ärrs östra strand. Kyrkan omgärdas av kyrkogården som utvidgats i olika etapper. Till kyrkoanläggningen hör också klockstapel, bårhus (1950) och två ekonomibyggnader (1936 och 1981) samt ett församlingshem (1955) som också inrymmer vaktmästarbostad.

Kyrkoanläggningen

Kyrkogården är delad mellan "övre" och "nedre" kyrkogården. Övre kyrkogården är belägen närmast kyrkan

och den nedre i sluttningen öster om kyrkan. Äldsta delen av kyrkogården är belägen närmast väster om kyrkan, övre kyrkogården har sedan utvidgats mot norr 1950 och 1967. Nedre kyrkogården tillkom på 1840-talet. Den sluttande terrängen med stora träd, grusgångar, ett flertal grusade gravar och intressanta gravar med anknytning till bruksrörelsen ger nedre kyrkogården en särskild karaktär. Både övre och nedre kyrkogårdarna omgärdas av kallmurade stenmurar, vid entréerna finns grindar av svartmålat järn med vitputsade stenstolpar avtäckta med skiffersten. Höga träd, främst lönnar och lindar växer längs murarna och på de yngre delarna av kyrkogården finns häckplanteringar. Gångarna är grusade och några få grusade gravar finns på den äldsta delen av övre kyrkogården liksom ett flertal på nedre kyrkogården. Intill kyrkans entré mot söder finns två rader med smidda gravkors.

Kyrkan stod klar 1730, på platsen har sannolikt funnits två företrädare av trä. En medeltida kyrka ersattes 1680, vilken brann 1728 varefter nuvarande kyrkan uppfördes. Kyrkan är relativt liten och har en rektangulär plan med tresidigt avslutat kor. Vapenhuset i söder och sakristian i norr är ursprungliga. Torn saknas, strax söder om kyrkan står klockstapeln, eventuellt samtida med kyrkan. Klockstapeln är klädd med faluröd lockpanel och har takbeklädnad av skiffer. Kyrkan är av liggtimmer och klädd med rödmålat ekspån, enligt uppgift delvis ursprungligt. Långhusets sadeltak, avvalmat över koret, är täckt med tjärat spån och sakristian och vapenhusets sadeltak med skiffer. Fasaden genombryts av vitmålade småspröjsade fönster med spetsig avslutning upptill. Vid entrén till kyrkan från söder genom vapenhuset finns en kraftig ytterport med snedställda profilerade brädor.

Kyrkorummet är rektangulärt med förhöjt kor i öster och läktare i väster. Västgaveln är rakt avslutad. Golvet i mittgången består av skifferplattor och i koret och bänkkvarteren av trä. Väggarnas bilade timmerstockar är vitmålade med ett grått stänkliknande mönster. Kring fönstren finns dekorativa draperimålningar. Interiören präglas av den välbevarade 1700-talsinredningen. Framträdande är det platta trätakets målningar från 1739 av målarmästaren Hans Georg Schüffner. Han kallades allmänt "Guds målare på Dal och i västra Värmland" och tillhör den västsvenska måleriskolan. Takmålningarna i Fröskog är indelade i olika fält, inramade av bårder bl a i rik akantusornamentik. I de olika fälten finns motiv från Gamla och Nya testamentet. Altaruppsatsen och predikstolen är samtida med takmålningarna och utförda av bildhuggaren Nils Falk och stofferade av Schüffner. Änglarna som bär upp psalmnummertavlorna på var sida om koret är utförda av bildhuggaren Isac Schullström på 1770-talet. Alla tre konstnärerna är kända från flera av stiftets kyrkor. Altaruppsatsens nederdel består traditionsenligt av ett

krucifix på en målad botten, och på var sida träfigurer. Överdelen är utsmyckad med en medaljong med ett kerubhuvud i mitten och vilande keruber på sidorna. Predikstolen har uthuggna evangelistfigurer på yttersidorna och dess baldakin utsnidade medaljonger runt om. Till kyrkans bevarade 1700-talsinredning hör också bänkarna vilka dock delvis byggdes om vid en renovering 1923. Bänkkvarteren är slutna och ansluter mot långsidornas väggar, men ej direkt mot västgaveln. Där finns en läktartrappa i norr och ett mindre utrymme i söder. Korbänkar finns både i söder och norr. Vid renoveringen 1923 tillkom också altarringen och läktaren byggdes om. Dopfunten av trä härrör troligen från 1920-talet. Altarringen är femsidig och slutet kring altarbordet. Den är tät med fält dekormålade med akantusslingor. Motsvarande fält finns också på läktarbröstningen. Enligt uppgift tillkom också orgeln med den sparsamt klassicerande fasaden 1923.

Byggnadshistorik

Relativt få förändringar har skett i kyrkan sedan byggnadstiden. Under 1800-talet kläddes väggar i kyrkorum och sakristia med vit papp, vid denna tid vitmålades också läktaren. Efter ett blixtnedslag 1923 genomgick kyrkan en omfattande restaurering med avsikten att framhäva kyrkans 1700-talskaraktär. På tidstypiskt vis för många av 1900-talets kyrkorenoveringar togs stora delar av 1800-talets förändringar bort. Arkitekt var Sven Brandel, Kungliga Byggnadsstyrelsen. Målnings- och konservatorsarbeten utfördes av konstnär John Winberg, Vadstena. Förutom konservering och framtagande av bl a äldre målningar tillkom också en del ny inredning anpassad för att överensstämma med den äldre inredningen. Snickeri- och målningsarbeten från denna tid finns bl a i sakristian och vapenhuset. I själva kyrkorummet tillkom bl a altarringen och läktaren byggdes om. Senaste större restaurering genomfördes 1998, med syfte att bevara och konservera det befintliga. Bland annat utfördes exteriöra målningsarbeten och interiöra konservatorsarbeten.

KULTURHISTORISK KARAKTERISTIK OCH BEDÖMNING

Kyrkplatsen vid **FRÖSKOGS KYRKA** har lång kontinuitet med ett framträdande höjdläge. På kyrkogården finns bl a smidda gravkors. Kyrkan är en av stiftets bäst bevarade träkyrkor från 1700-talet, såväl exteriört som interiört. Kyrkan är Dalslands enda spånklädda, enligt uppgift med delvis ursprungligt ekspån. Dess interiör speglar provinsiella strömningar under 1700-talets första hälft, s.k. "bondbarock". Här märks särskilt det bemålade plana trätaket av H G Schüffner och den rikt utformade predikstolen och altarpopsatsen av Nils Falk. Interiören har en homogen stilkaraktär, vilket är ett resultat av den väl sammanhållna och konsekvent genomförda restaureringen 1923. Tidstypiskt för 1600- och 1700-talens kyrkobyggnad i landskapet och stiftet är det tresidiga koret. Karaktäristiskt för Dalsland är också den fristående klockstapeln.

ATT SÄRSKILT TÄNKA PÅ i förvaltning och användning av kyrkan och kyrkomiljön:

- kyrkplatsens framträdande läge och långa kontinuitet
- kyrkan som helhet är synnerligen ömtålig
- kyrkorummets mycket välbevarade 1700-talsinredning, det bemålade plana trätaket, altarpopsatsen, predikstolen, bänkinredningen
- de vägganslutna bänkkvarteren med slutna bänkar
- den helhetsgestaltande restaurering som genomfördes 1923

MO KYRKA

Åmåls kommun

BESKRIVNING OCH HISTORIK

Kyrkomiljön

Mo socken är en av landskapets minsta socknar och belägen i dess nordöstligaste hörn med gräns mot Värmland. Mo församling hörde sedan medeltiden till Edsleskogs pastorat men överfördes 1974 till Åmåls pastorat. Edsleskog var under medeltiden ett kyrkligt centrum i norra Dalsland och under lång tid ett relativt stort pastorat, men är numera annexförsamling i Frösksogs pastorat.

Ortnamnet Mo härrör från den sandmo kyrkan är uppförd på. Huvudbygden är den dalgång som sträcker sig i nord-sydlig riktning från sjön Buvattnet i norr längs Kasenbergsån. Där finns ett öppet odlingslandskap vars omgivningar utgörs av småbruten skogsmark. Jordbruket, och till viss del skogsbruket, har dominerat näringarna.

Någon tätort finns inte i Mo. Någon egentlig industri har heller inte funnits med undantag för Forsbacka järnbruk, anlagt på 1690-talet. Dess historia motsvarar det vanliga mönstret för många av de små dalsländska järnbruken. I samband med den s.k. bruksdöden lades järnhanteringen på Forsbacka ner på 1880-talet. Under en period kring sekelskiftet 1900 tillverkades

pappersmassa. Kvar från brukstiden finns den välbevarade herrgårdsbyggnaden med flygelbyggnader och magasin från 1700-talets slut och 1800-talets början. Anläggningen är såväl byggnadsminne som riksintresse för kulturminnesvården och används idag som golfklubb. Forsbacka är beläget ett par kilometer sydväst om Mo kyrka.

Kyrkan med kyrkogård är belägen intill landsvägen Åmål-Svanskog, där en väg tar av mot Bengtsfors. Omgivningarna domineras av ett öppet odlingslandskap. Platsen utgör ett mindre sockencentrum med en kyrkby. Närmast väster om kyrkan, på andra sidan landsvägen, finns ett välbevarat skolhus från 1900, fortfarande i funktion. Gränsande till kyrkotomtens norra och östra sida ligger en gård. Längs vägen söder om kyrkan finns ett tiotal bostads- och jordbruksfastigheter, bl a en f d affär. Församlingens tidigare prästgård och komministerboställe, Haserås, är beläget ca en km öster om kyrkan. Prästgården såldes på 1960-talet. Kyrkan omges på dess södra och östra sidor av kyrkogården. Till kyrkoanläggningen hör också de tidigare kyrkstallarna (1947), intill skolan på andra sidan vägen samt ett par ekonomibyggnader på kyrkogården.

Kyrkoanläggningen

Kyrkogården sträcker ut sig på den plana marken söder

om kyrkan. Utvidgningar finns dokumenterade från två tillfällen, 1924 och 1984. Den äldsta delen är belägen närmast kyrkan med 1924 års utvidgade område öster därom. Kyrkogårdens södra hälft består av 1984 års utvidgning vars modernare utformning skiljer sig tydligt från de äldre delarna närmast söder och öster om kyrkan. Dessa inramas av murar av natursten och träd, huvudsakligen lönnar medan den yngre delen inramas av häckar. Till de äldre delarna finns också grindar av svartmålat järn med stolpar av natursten. Mellan äldsta delen och 1924 års område finns också en stenmur. I muren mot väster finns en minnessten över "hedersmannen" P A Larsson, Öjersbyn som var filosofie hedersdoktor inom botaniken och församlingens stora donator. Gångarna på de äldre delarna är grusade och de på den yngre delen är asfalterade. Gravarna på hela kyrkogården är huvudsakligen gräsbevuxna och det finns rader med ca en meter höga häckar. På de äldre delarna finns några grusgravar och några gravar med järnstaket.

Kyrkan är av trä och dess äldsta delar härrör från 1685 då den nyuppfördes efter att dess föregångare rivits. Kyrkplatsen är medeltida och här har funnits flera tidigare träkyrkor. Kyrkans nuvarande utformning tillkom efter en genomgripande ombyggnad 1881. Den öst-västligt orienterade kyrkan är relativt liten och har en rektangulär plan med rakt avslutat kor. På östgaveln finns en vidbyggd sakristia. Över långhusets västra del rider ett torn med inbyggd lanternin. Kyrkans trästomme är klädd med vitmålad locklistpanel. Långhusets och sakristians sadeltak täcks av skiffer medan torn- och lanternintak är klädda med kopparplåt. Fasaden genombryts av höga spetsbågiga månggrutiga fönster med färgat glas och blyinfattningar i de yttre

bågarna. Kyrkan har entré från väster genom en träport motsvarande en pardörr. Långhusets västra del är inrett som vapenhus med bl a trappa upp till läktaren. En yttre dörr finns också till sakristian mot söder.

Kyrkorummets väggar är klädda med ljus pärlspontpanel. Ca en meter över golvet finns en bröstningslist som är grönmålad liksom panelen under denna. Det tredelade taket består av slätpanel och är bemålat med en blå linje och olivfärgade fält som bildar en skeppssymbol. Golvet består av lackade brädor och koret liksom golvet under bänkarna är förhöjda. Bänkarna, från ca 1900, är öppna med rundade gavlar dekorerade av konstnären Stalin vid en renovering 1957. Motiven på de första bänkarna är bibliska och föreställer bl a Moses stentavlor, nattvardskalken samt segerlammet. Bänkarna är vägganslutna mot långsidorna och mot vapenhuset.

Till höger i koret står en dopskål av mässing på ett bemålat och ornamenterat träfundament, (troligen ca 1900) framför ett dopaltare. Altarringen är rundad och tät med rundbågar i fris. Altaret är enkelt med en kalkstenskiva som vilar på ett svartmålat stativ av stål. Bakom altaret finns ett stort korfönster med glasmålningar föreställande treenighetens olika symboler. Söder om altaret finns en psalmnummertavla från 1800-talet och norr om altaret en dörr till sakristian. Predikstolen, i norr, är från 1800-talet i renässansstil, baldakinen har tillkommit senare. I väster finns en orgelläktare med utbyggt mittparti. Orgelfasaden är utförd i empirestil med bl a pilastermotiv och akantusslingor. Själva orgeln är enligt uppgift från 1913 och tillverkad av orgelbyggare Zetterqvist, Örebro men orgelfasaden kan vara från kyrkans ombyggnad på 1880-talet.

Byggnadshistorik

Kyrkans exteriör är i allt väsentligt ett resultat av 1880-talets genomgripande ombyggnad. Troligen nybyggdes långhuset och sakristian då. Från 1600-talet återstår sannolikt inte mer än delar av tornet och vapenhuset. I vapenhuset finns brädfodring från 1600-talet i form av släta breda plankor målade i grått med ett band i skarp mörkblå färg. I mitten av rummet står grova skurna och okladda träpelare som bär upp tornet.

Vid renoveringen 1957 genomgick interiören en radikal omgestaltning efter beskrivningar av arkitekt Harald Thafvelin, Stockholm. Väggar kläddes med juteväv och takets pärlspontpanel kläddes med slätpanel. Kyrkan ommålades och den konstnärliga utsmyckningen i taket och på bänkgavlarna tillkom. Även altaret och predikstolens baldakin är från denna renovering liksom fönstrens ytterbågar med färgat glas.

Den senaste renoveringen, 2000, syftade till att delvis återställa kyrkans 1800-talskaraktär. Väggarnas pärlspontpanel togs åter fram och bröstningslisten tillkom. Även korfönstrets (från 1917) nedre del som varit "blindad" sedan 1957 togs fram. Den tidigare släta och omålade baldakinen från 1957 ovan predikstolen försågs med profilerade lister som bemålades. Färgsättningen i kyrkorummet förändrades efter ett förslag från konstnär Björn Carlén, Åmål. Utsmyckningarna på bänkgavlarna och i taket bibehölls, men den senare fick ändrad färgsättning.

KULTURHISTORISK KARAKTERISTIK OCH BEDÖMNING

Kyrkplatsen vid **MO KYRKA** har lång kontinuitet. Omgivningarna utgörs av ett traditionellt sockencentrum där bl a den välbevarade och ännu brukade skolan från sekelskiftet 1900 utgör en viktig komponent. Intressant är också de f d kyrkstallarna. Från kyrkans tillkomst på 1600-talet finns endast begränsade delar kvar och såväl exteriören som interiören domineras av 1880-talets stora ombyggnad. Kyrkan är byggd i en tidstypisk stilblandning av nyklassicism och nygotik. Stilblandningen har genom senare förändringar ytterligare förstärkts. Kyrkan kan också sägas delvis ha karaktär av ett missionshus från tiden kring sekelskiftet 1900 genom sin enkelhet och väggarnas pärlspontpanel. Sammantaget har kyrkan genomgått relativt få större förändringar sedan 1880-talet. Bänkkvarteren är t ex oförändrade. De säregt målade gavlarna från 1957 ger dock ett särskilt intryck.

ATT SÄRSKILT TÄNKA PÅ i förvaltning och användning av kyrkan och kyrkomiljön:

- kyrkans tidstypiska drag från 1880-talet med bevarad exteriör utformning och interiör karaktär från denna tid
- det byggnadshistoriska värdet av de bevarade delarna från 1600-talet
- miljövärdet med det intilliggande skolhuset och f d kyrkstallarna

NYGÅRDSKYRKAN OCH VÄSTRA KYRKOGRÅRDEN

Åmåls kommun

BESKRIVNING OCH HISTORIK

Kyrkomiljön

Åmål är Dalslands enda stad, belägen i landskapets nordöstra hörn vid Väneren. Staden och den omgivande landsbygden har sedan länge haft nära anknytning till varandra. I kyrkligt avseende har landsförsamlingen och stadsförsamlingen utgjort ett pastorat med gemensam kyrka. Pastoratet har under senare år också utvidgats med Mo, Tösse och Ånimskogs församlingar. Naturgeografiskt karakteriseras området av mindre dal- och strandbygder kring Åmålsån och en vik av Väneren där stadens centrum är beläget vid åmynningen. Vid Väneren finns skärgårdsnatur och inåt landet jordbruksbygder och skogstrakter. Området kring Åmålsåns mynning var tidigt en viktig handels- och marknadsplats, kallad Åmula Backe. Här uppfördes också den första kyrkan, från 1379 finns det tidigaste kända belägget för en kyrka i Åmål. 1643 utfärdades Åmåls stadsprivilegier. Bakgrunden var statsmaktens strävan att kontrollera handeln genom att anlägga en stad i Dalsland belägen mellan Brätte (Vänersborg) och Karlstad, då avståndet mellan dessa ansågs för stort. Bl a ville staten förhindra den trävaruexport som ägde rum till Norge. Staden kom på tidstypiskt sätt att anläggas med stadsplan som rutnätsmönster, vilket finns bevarat i centrum, och som utgör riksintresse för kulturmiljö-

vården. Åmål kom dock att förbli en relativt liten och obetydlig ort fram till industrialismen. På 1870-talet anlades Bergslagsbanan, Göteborg-Falun, och järnvägens reparationsverkstad och lokstallar förlades till Åmål. Som en följd av detta kom sedan ett flertal industrier att utvecklas.

Åmål har idag tre kyrkobyggnader. Gamla kyrkan är uppförd 1669 på den medeltida kyrkplatsen. Huvudkyrkan, "Åmåls nya", från 1806 är belägen på Kyrkberget ca 500 m norr om gamla kyrkan. 1981 uppfördes Nygårdskyrkan på Västra kyrkogården, i stadens västra utkant. Ca en km söder om stadens centrum finns också Södra kyrkogården, anlagd ca 1900, och på vilken det finns ett gravkapell och en klockstapel.

Nygårdskyrkan är belägen i ett tidigare obebyggt område som utgjort en del av egendomen Nygårds ägor. Av själva herrgårdsanläggningen återstår idag huvudbyggnaden (1816), ett magasin (1817) och en ladugård (1905), belägna ca 500 m sydost om kyrkan. Genom nya vägar och ny bebyggelse från 1970-talet och framåt har Nygårds gamla ägor genomgått stora förändringar. Kyrkan är belägen på en mindre höjd, en skogsbacke med sluttningar mot ett större öppet område. Närmast kyrkan finns åt dessa håll kyrkogården och längre bort tidigare odlingsmark. Till kyrkoanläggningen hör också

en klockstapel och fyra ekonomibyggnader.

Kyrkoanläggningen

Kyrkogården breder ut sig på det öppna området norr, öster och söder om den skogbevuxna höjd där kyrkan och klockstapeln är belägna. Genom området leder två asfalterade vägar, en från söder och en från öster, fram till en asfalterad parkeringsplats strax söder om kyrkan. Intill p-platsen och den södra vägen finns ekonomibyggnaderna samlade. Vägen från öster delar kyrkogården i en nordlig och en sydlig del. Norra delen är äldst och samtida med kyrkan (1981). Den södra är ca 10 år yngre och till största delen ännu ej tagen i bruk. Längs kyrkogårdens östra och norra sida slingrar sig Åmålån. I väster avgränsas kyrkogården av den skogbevuxna höjden och den södra tillfartsvägen. Mot söder tar öppen men obrukad tidigare odlingsmark vid. På den mer iordningställda norra delen av kyrkogården finns gräsytor, grusade gångar och låga häckar. Längst i norr finns en minneslund.

Kyrkan planerades under 1970-talet som ett större gravkapell, förberett för att också kunna fungera som en stadsdelskyrka för en planerad utbyggnad av bostadsbyggelsen väster om staden. Kyrkan är ritad av arkitekt Lars-Erik Havstad, Karlstad, och är i stort oförändrad sedan uppförandet 1981. Den består av ett rektangulärt långhus i öst-västlig riktning med en utbyggnad mot norr som rymmer bårhus och ekonomiutrymmen. Kyrkan är placerad i en sluttning mot öster och har en souterrainvåning åt detta håll. Fasaderna består av

vitt tegel som är grovt slammat och putsat. Byggnadens hörn är markerade genom att de lämnats oputsade. Det branta sadeltaket täcks av svarta betongpannor och har en kraftig takfot och vindskivor med brun-, blå- och vitmålad träpanel. Gavelröstena är klädda med brun träpanel. Mot väster finns huvudentrén med ett inskjutande öppet parti liknande en loggia. Mot öster finns ett utskjutande parti som inrymmer altaret och på dess sidor finns höga smala fönster. Till korpartiet finns också två höga smala fönster på sydväggen. Det finns också mindre fönster på södra långsidan till kyrkorummet och till ett andaktsrum och en sakristia. På västra gaveln finns en symbolisk träskulptur "Den uppståndne Kristus" av konstnär Ingmar Löf, Kristinehamn. Vid gavelspetsen mot öster finns ett träkors. Strax norr om kyrkan står klockstapeln. Den har en traditionell utformning av trä med kraftiga stolpar som vilar på betongplintar. Dess sadeltak är täckt av spån.

Huvuddelen av byggnadens entréplan upptas av kyrkorummet i den östra delen. Under orgelläktaren i väster finns en entréhall. Söder om denna finns ett andaktsrum samt en sakristia, den senare med dörr mot kyrkorummet. Norr om hallen finns trappor upp till läktaren och ner till souterrainvåningen samt toaletter. Souterrainvåningen inrymmer samlingshall, kök, förråd. Den utbyggda delen mot norr utgör en enhet med separata ingångar till förråds- och ekonomiutrymmen samt bårhuset i souterrainvåningen. Det finns också en hiss i denna del av kyrkobyggnaden.

Kyrkorummets inredning är sparsam. Golvet är belagt med ljusbruna, lite flammiga, keramiska plattor. Vägarna består av vitt tegel med en takfot av ljus träpanel. Takkonstruktionen är öppen med en träpanel i blå ton. De synliga takstolarna är utformade med fornnordiska drag. Koret markeras med de höga ljusa fönstren på sydsidan. Altaret är av ljust lackat trä och placerat i den utbyggda nischen mot öster. På sidorna av denna finns höga smala fönster. Altartavlan är utformad av skulptör Ove Lindblom, Karlstad och symboliserar livets träd med en kärna och stam som ett kors. I koret finns också ett piano och en dopfunt av utsnidad trä. På norra väggen finns textil konst. Fast bänkinredning saknas, istället är lösa stolar grupperade på var sida om mittgången motsvarande två bänkkvarter.

KULTURHISTORISK KARAKTERISTIK OCH BEDÖMNING

NYGÅRDSKYRKAN är Dalslands yngsta kyrka och den enda av typen modern stadsdelskyrka. Kyrkan är i stort oförändrad sedan uppförandet. Den karakteriseras av tidstypiska drag och en helhetsgestaltning med arkitektoniska kvaliteter. Kyrkan kännetecknas, såväl exteriört som interiört, av rena, raka linjer i en sparsmakad uttrycksform.

ATT SÄRSKILT TÄNKA PÅ i förvaltning och användning av kyrkan och kyrkomiljön:

- kyrkans sedan uppförandet bevarade arkitektoniska helhetsgestaltning och dess formspråk

TYDJE KYRKPLATS OCH KAPELL

Åmåls kommun

BESKRIVNING OCH HISTORIK

Kyrkomiljön

Tösse socken är sedan ca 1870 en sammanslagning av socknarna Tösse (medeltida) och Tydje (sannolikt medeltida). En ny stor gemensam kyrka, Tösse nya kyrka, stod dock klar redan 1848. Tösse var länge ett eget pastorat med Tösse och Ånimskogs församlingar men är sedan ett par år sammanlagt med Åmåls pastorat. Tösse är sedan gammalt en huvudbygd som gett namn åt Tössbo härad.

Centralt genom socknen leder landskapets kanske äldsta och mest betydelsefulla väg, nuvarande riksväg 45, mellan Vänersborg och Karlstad. Naturgeografiskt karakteriseras området av en småbruten öppen slättbygd, den s.k. Tösseslätten, vilken omges av skogsmarker, mindre dalbygder och skärgård längs Vänerkusten.

Jord- och skogsbruk har dominerat näringslivet med bebyggelsen koncentrerad till Tösseslätten och området kring gamla och nya kyrkan, belägna ca en km från varandra. Då Bergslagsbanan drogs fram genom socknen på 1870-talet, parallellt med stora landsvägen, kom ett mindre stationssamhälle, Tösse, att växa fram ca en km öster om socknens gamla centrum vid kyrkorna. Huvudkyrkan i Tösse församling är Tösse nya kyrka. Tösse

gamla kyrka togs ur bruk 1812, såldes 1832 och återinvigdes för sakralt bruk efter en renovering 1961. Den används i begränsad omfattning sommartid.

Tydje kyrkplats är belägen ca två km söder om Tösse nya kyrka i samma öppna odlingslandskap. Kyrkplatsen ligger på en sandås i anslutning till en samlad, byliknande gårdsbyggelse med gårdarna Tydje Stom och Tydjebyn i väster. Det finns uppgifter om åtminstone tre träkyrkor i Tydje. En skall ha blivit nedbränd av danskar och norrmän på 1600-talet, varefter en ny kyrka byggdes upp. I början på 1750-talet var denna kyrka i så dåligt skick att den ersattes av en ny, invigd 1754. Kyrkbygget leddes av löjtnanten vid Tössbo kompani och indelningsinnehavaren av Tydje Stom, Johan Ernst Kosbødt samt förre fältväbeln och karolinen Olof Silfwertelning (gästgivare i Torpane, ca en km norr om kyrkan). Åren 1812-48 brukades denna kyrka gemensamt för socknarna Tösse och Tydje. Sista gudstjänsten hölls den 29 oktober 1848 och året därpå revs Tydje kyrka.

Anläggningen består idag av kyrkogård, ett gravkapell från 1955 och en klockstapel från 1951.

Kyrkoanläggningen

Kyrkogården är relativt liten till ytan och har en kvadratisk form, belägen i en sluttning mot öster. Runt kyr-

kogården löper en kallmur och vid entrén mot söder finns en dekorativt utformad grind av svart smidesjärn med stolpar av natursten. På kyrkogårdens västra sida finns gravkapellet och klockstapeln och till dessa leder en grusad gång från entrén. Marken domineras av öppna gräsytor med spridda gravar. Några av dessa är grusade. Öster om klockstapeln finns en rad med smidda gravkors. Klockstapeln är uppbyggd av kraftiga rödmålade stolpar på betongplintar och har ett sadeltak täckt av plåt. Takets gavlar är spåntäckta.

Gravkapellet invigdes 1955, uppfört efter ritningar av arkitekt Ärlend Noréen, Kungliga byggnadsstyrelsen Stockholm. Han har även ritat klockstapeln. Samma ritning har dessutom använts för klockstapeln (1959) på södra kyrkogården i Åmål. Noréen var även arkitekt vid renoveringen av Tösse nya kyrka 1948-50. Byggmästare för gravkapellet i Tydje var Karl Jonsson, Tösse. Det är en rektangulär anspråkslös byggnad i en våning orienterad i öst-västlig riktning. De vitputsade väggarna består av tegelmurverk och eventuellt natursten. Sadeltaket täcks av svarta betongpannor. Byggnadens sockel av betong är svartmålad. Mot öster finns en brunbetsad pardörr av trä. Mot norr finns ett spröjsat och spetsigt avslutat fönster i en liten takkupa. Ovan dörren sitter ett emblem i svart smidesjärn med den s.k. Chi-Rho-symbolen, Kristi monogram.

Hela kapellets inre utgörs av ett rum. Golvet är belagt med tegel och väggarna är vitputsade. Innertaket som går upp tillnock består av fasade bruna brädor. I väster finns ett enkelt altare, en altartavla och ett krucifix. Vid sidorna av altaruppsättningen finns enkla nummer-tavlor. Längs väggarna är träbänkar placerade, i övrigt finns lösa stolar. De flesta inventarier är skänkta av församlingsmedlemmar.

KULTURHISTORISK KARAKTERISTIK OCH BEDÖMNING

TYDJE är ett exempel på att en mindre socken, i allmänhet medeltida, upphört genom sammanläggning med en grannsocken. Något som skett på många platser i samband med byggandet av en ny stor gemensam kyrka. I Tydje, liksom på många andra platser, revs kyrkan men platsen har sedan åter kommit att brukas och traditionen hålls vid liv i bygden. Kyrkplatsen i Tydje är sannolikt medeltida och har en lång bebyggelsehistoria. Karakteristiskt är läget på sandåsen och gårdsbebyggelsen intill. Gravkapellet från 1955 har arkitektoniska kvaliteter och är välbevarat sedan uppförandet.

ATT SÄRSKILT TÄNKA PÅ i förvaltning och användning av kyrkan och kyrkomiljön:

- kyrkplatsens miljö- och kontinuitetsvärde
- kyrkmuren och de äldre gravarna och de smidda gravkorsen
- det välbevarade kapellet och klockstapeln

TÖSSE GAMLA KYRKA

Åmåls kommun

BESKRIVNING OCH HISTORIK

Kyrkomiljön

Tösse socken är sedan ca 1870 en sammanslagning av socknarna Tösse (medeltida) och Tydje (sannolikt medeltida). En ny stor gemensam kyrka, Tösse nya kyrka, stod dock klar redan 1848. Tösse var länge ett eget pastorat med Tösse och Ånimskogs församlingar men är sedan ett par år sammanlagt med Åmåls pastorat. Tösse är sedan gammalt en huvudbygd som gett namn åt Tössbo härad. Centralt genom socknen leder landskapets kanske äldsta och mest betydelsefulla väg, nuvarande riksväg 45, mellan Vänersborg och Karlstad. Naturgeografiskt karaktäriseras området av en småbruten öppen slättbygd, den s.k. Tösseslätten, vilken omges av skogsmarker, mindre dalbygder och skärgård längs Vänerkusten. Jord- och skogsbruk har dominerat näringslivet med bebyggelsen koncentrerad till Tösseslätten och området kring gamla och nya kyrkan, belägna ca en km från varandra. Då Bergslagsbanan drogs fram genom socknen på 1870-talet, parallellt med stora landsvägen, kom ett mindre stationssamhälle, Tösse, att växa fram ca en km öster om socknens gamla centrum vid kyrkorna.

Huvudkyrkan i Tösse församling är Tösse nya kyrka. Tösse gamla kyrkan togs ur bruk 1812, såldes 1832

och återinvigdes för sakralt bruk efter en renovering 1961. Den används i begränsad omfattning sommartid. Tydje kyrkplats är belägen ca två km söder om Tösse nya kyrka. Där fanns en träkyrka som revs 1849. På begravningsplatsen, som är i bruk, finns ett kapell (1955) och en klockstapel (1951).

Tösse gamla kyrka är lågt belägen i ett öppet jordbrukslandskap. Kyrkan omges närmast av en gräsyta, den medeltida kyrkogården bortschaktades och dess murar togs bort vid 1800-talets mitt. Strax nordost om kyrkan, på en höjd och vida synlig i det öppna landskapet, är Tösse f d prästgård belägen. Den tidigare kyrkoherdebostaden med pastorsexpedition är sedan ett par år privatägd. Huvudbyggnaden är en stor s.k. salsbyggnad från 1800-talets början och till det avstyckade jordbruket finns en ladugårdsbyggnad av imponerande storlek. Förutom den tidigare prästgården med arrendatorsbostället finns en f d klockarbostad samt en f d arbetarbostad till jordbruket nära kyrkan.

Kyrkoanläggningen

Kyrkan är medeltida och anses vara uppförd på 1200-talet som en romansk tegelkyrka. Dess ursprungliga planlösning är inte känd. Långhusets nuvarande planform tillkom 1725 då kyrkan förlängdes åt öster så att den fick en tresidig koravslutning. Västgaveln är

rakt avslutad med gavelröstet klätt av tjärad lockpanel. Murverket består av natursten och tegel. Intakta mursträckningar av tegel har konstaterats i långhusets västparti men omfattningen av dessa är oklar. Väggarna är vitputsade och sadeltaket, som är valmat över koret, täcks av enkupigt lertegel. Fasaden genombryts av stora rundbågiga fönster på långsidorna, korpartiet saknar dock fönster. En kraftig ekport från 1700-talet finns på västgaveln och en enkel trädörr (ev 1950-tal) finns i kyrkans nordöstra del. Torn och klockstapel saknas.

Kyrkorummet är mycket enkelt utformat och består av ett enda rum. Golvet täcks av grus med en mittgång och tvärgång av grova kalkstenplattor lagda så att de bildar en korsform framför koret. Väggarna är vitputsade och det plana trätakets mörkbrunt. Inventarierna är få och sent tillkomna med undantag av delar av en altarpupp-sats från 1688 som är placerad i kyrkans sydvästra del. I nya kyrkan finns den medeltida dopfunten av täljsten och en kyrkklocka från 1200-talet. På östväggen finns en altartavla, enligt uppgift från 1936, och framför altartavlan ett enkelt altare av omålat trä. Den lösa bänkinredningen är skänkt av Åmåls metodistförsamling på 1980-talet.

Byggnadshistorik

Kyrkans yttre form tillkom vid ombyggnaden 1725 vilket bl a framgår av de smidda ankarjärnen med siffrorna 17 på sydsidan och 25 på nordsidan. Vid samma tid förändrades fönsterutformningen. Enligt uppgift har kyrkan byggts om minst en gång tidigare. Fram till 1741 fanns ett torn mitt på långhusets tak som då togs ner pga tyngdbelastningen på murarna. Istället påbörjades bygget av ett västtorn i sten med överbyggnad av trä, vilket dock togs ner och ersattes av en fristående klockstapel 1783. 1760 bemålades taket av målarmästaren Hans Georg Schüffner. 1812 hölls den sista gudstjänsten i kyrkan och församlingarna i Tösse och Tydje kom sedan att använda Tydje kyrka tills Tösse nya kyrka stod klar 1848. Året därefter revs Tydje kyrka, uppförd av trä 1756.

1832 såldes kyrkan för 100 Rdr banco till prostens Anders Kjellberg. Efter en tid såldes kyrkan vidare och byggdes om till magasin, bl a tillkom fem stockvarv ovanpå muren och ett mellanbjälklag och två rader med gluggar som ersatte de stora fönsteröppningarna. Inventarierna skingrades. Kyrkans medeltida dopfont i täljsten, liksom en medeltida klocka finns dock i Tösse nya kyrka. Kyrkan kom sedan att övertas av de olika innehavarna av kyrkoherdebostället med tillhörande jordbruk. Genom 1910 års prästlönereform kom från 1914 de olika arrendatorerna att överta rollen som ägare av kyrkan. 1910 företogs en putsavknackning och undersökning av muren av kyrkohistorikern Sigfrid Gunnäs. Det konstaterades då intakta mursträckning-

ar av tegel i munkförband, tidigast från 1200-talet, i långhusets västparti.

Tanken kom efterhand att väckas för att återställa kyrkan för sakralt bruk. Kyrkan inköptes 1931 av häradshövding Karl Mellén som skänkte den till församlingen. 1952 bildades "Föreningen för bevarandet av Tösse gamla kyrka". 1954 igångsattes ett omfattande renoveringsarbete och kyrkan återinvigdes 1961. Vid renoveringen rekonstruerades bl a de tidigare fönsteröppningarna, de fem stockvarven på muren borttogs och nytt innertak tillkom.

KULTURHISTORISK KARAKTERISTIK OCH BEDÖMNING

TÖSSE GAMLA KYRKA utgör en del av Tösse gamla sockencentrum med den närbelägna och välbevarade f d prästgården. Kyrkan tillmäts också ett viktigt kontinuitetsvärde tillsammans med den nya kyrkan från 1848. De båda kyrkorna speglar väl sina respektive tidsepokers kyrkobyggnad. Kyrkans äldsta historia och dess tegelkonstruktion är av särskilt intresse. I det medeltida Skarastiftet (landskapen Västergötland, Värmland och Dalsland) finns endast sju kända sockenkyrkor av tegel, vilka alla var belägna i Dalslands östligaste härad närmast Väneren. Av dessa har endast Grinstad, Ör och Tösse gamla kyrka bestående murverk, de andra är mer eller mindre utplånade ruiner.

Karaktäristiskt för kyrkan är också den tidstypiska tillbyggnaden från 1700-talet med tresidigt korparti.

ATT SÄRSKILT TÄNKA PÅ i förvaltning och användning av kyrkan och kyrkomiljön:

- kyrkans miljö- och kontinuitetsvärde
- det medeltida murverket utgör i sig ett omistligt historiskt dokument
- kyrkan tillhör gruppen medeltida tegelkyrkor i Dalsland

TÖSSE NYA KYRKA

Åmåls kommun

BESKRIVNING OCH HISTORIK

Kyrkomiljön

Tösse socken är sedan ca 1870 en sammanslagning av socknarna Tösse (medeltida) och Tydje (sannolikt medeltida). En ny stor gemensam kyrka, Tösse nya kyrka, stod dock klar redan 1848. Tösse var länge ett eget pastorat med Tösse och Ånimskogs församlingar men är sedan ett par år sammanlagt med Åmåls pastorat. Tösse är sedan gammalt en huvudbygd som gett namn åt Tössbo härad. Centralt genom socknen leder landskapets kanske äldsta och mest betydelsefulla väg, nuvarande riksväg 45, mellan Vänersborg och Karlstad. Naturgeografiskt karakteriseras området av en småbruten öppen slättbygd, den s.k. Tösseslätten, vilken omges av skogsmarker, mindre dalbygder och skärgård längs Vänerkusten. Jord- och skogsbruk har dominerat näringslivet med bebyggelsen koncentrerad till Tösseslätten och området kring gamla och nya kyrkan, belägna ca en km från varandra. Då Bergslagsbanan drogs fram genom socknen på 1870-talet, parallellt med stora landsvägen, kom ett mindre stationssamhälle, Tösse, att växa fram ca en km öster om socknens gamla centrum vid kyrkorna.

Huvudkyrkan i Tösse församling är Tösse nya kyrka. Tösse gamla kyrkan togs ur bruk 1812, såldes 1832

och återinvigdes för sakralt bruk efter en renovering 1961. Den används i begränsad omfattning sommartid. Tydje kyrkplats är belägen ca två km söder om Tösse nya kyrka. Där fanns en träkyrka som revs 1849. På begravningsplatsen, som är i bruk, finns ett kapell (1955) och en klockstapel (1951).

Tösse nya kyrka är belägen på en höjd, Sörbölekullen, i ett öppet jordbrukslandskap. Genom sin storlek och det monumentala läget är kyrkan vida synlig och utgör ett tydligt landmärke i landskapet. Det är en av stiftets största kyrkobyggnader. Strax söder om kyrkan finns en vägkorsning där riksväg 45 möter landsvägen västerut mot Fröskog och Dals Långed. Kring vägkorsningen finns en mindre bebyggelsesamling med en bensinstation, några villor och ett karakteristiskt flerbostadshus. Från vägarna finns en tydlig mittaxel orienterad mot kyrkans södra fasad, dess torn och huvudentré. Längs kyrkotomtens södra sida och landsvägen mot Dals Långed löper en naturstensmur. Marken närmast kyrkan består av en grusad plan på dess västra och en del av dess norra sida. I övrigt består marken uppe på kullen av naturtomt med kyrkogården belägen längre ner i sluttningen söder och väster om kyrkan. I kyrkoanläggningen ingår ett församlingshem (tidigare även skola och vaktmästarbostad) samt ett par ekonomibyggnader.

Kyrkoanläggningen

Kyrkogården består av två åtskilda delar. Den äldsta delen är belägen i sluttningen sydost om kyrkan medan en senare del väster om kyrkan tillkom ca 1975. Naturstensmurar och träd, bl a askar och lindar på gamla delen och rönnar på den nya, omgärdar de båda kyrkogårdarna helt eller delvis. Entréerna har järngrindar med stolpar av natursten. På båda kyrkogårdarna finns grusade gångar, på den äldre enstaka grusgravar och på den yngre häckplanteringar. Vid gamla delens mur mot söder finns ett smitt gravkors, en typ av gravvård som är en välkänd och betydelsefull del av Dalslands och stiftets kulturarv.

Kyrkan är ritad i nyklassicistisk stil av länsbyggmästaren i Värmlands län "conducteuren" Carl Salin från Henriksholm i Ånimskog, Tösses södra grannsocken. Kyrkan är huvudsakligen uppförd av natursten och invigdes 1848. Planformen med torn på södra långsidan liknar Åmåls nya kyrka (1806). Långhuset är rektangulärt med tresidiga avslutningar åt såväl öster som väster. Mitt emot tornutbyggnaden med vapenhus åt söder finns en utbyggd sakristia mot norr. Kyrkans omfattning är oförändrad sedan byggnadstiden. Exteriören i ljusgul puts domineras av tornkroppen med en kraftig kransgesims, flack huv och lanternin. Den något utskjutande portiken kröns av ett klassiskt tympanonfält. Det tvärlagda långhuset med stora rundbågiga fönsteröppningar täcks av skiffer. Sakristietaket liksom torn- och lanternintaket är dock täckta med plåt. Till

huvudentrén från söder finns en kvadratisk mönstrad hög och kraftig port. Träportar finns också för ingång från väster och till sakristian från norr.

Kyrkorummet ger ett monumentalt intryck genom sin storlek och rymd. Vid uppförandet beräknades kyrkan rymma 500 personer. Golvet består av diagonalt lagt tegel förutom i bänkkvarteren som har lackade mörka trägol. Korpartiet är förhöjt och har ett liknande trägol. Väggarna är putsade och svagt rosafärgade. Taket är av tunnvalvstyp med vit pärlspontpanel och en kraftigt profilerad grå taklist. Altaruppsatsen är monumentalt utformad med två höga marmorerade pilastrar och två liknande kolonner som bär upp en tempelgavel med texten "Ära vare Gud i höjden". Mellan pilastrarna finns ett stort förgyllt kors. På korets östvägg finns tre stora rundbågiga fönster varav det mittersta, bakom korset, är övermålade med mörkblå färg. Altarringen är femsidigt bruten och är öppen med svarvade balusterdockor. Förutom det övermålade mittfönstret är både koret och predikstolen bevarade i sin ursprungliga nyklassicistiska utformning. I koret finns dopfunten av täljsten från 1200-talet från Tösse gamla kyrka. Bänkkvarteren är slutna men ej vägganslutna. Korbänkar finns i söder och norr. Orgelläktaren i väster bärs upp av kolonner i klassisk ordning. Orgeln är från 1953 och dess fasad har profilerade överstycken med förgyllda listverk. Bakom denna står kyrkans äldsta orgel från 1867. En läktarunderbyggnad tillkom vid en renovering 1948-50 och inrymmer en brudkammare mot norr och ett rum för

konfirmandundervisning mot söder. I långhusets mittparti är sedan 1978 en s.k. "lillkyrka" iordningställd, orienterad i nord-sydlig riktning. Framför sakristians stora port i norr hänger en altarprydnad av textil med ett enkelt träaltare placerat framför. Lösa stolar är grupperade som en oval med en öppen yta i mitten.

Byggnadshistorik

Såväl kyrkans exteriör som interiör är relativt oförändrad sedan byggnadstiden. Av förändringar sedan uppförandet märks främst "lillkyrkan" i kyrkorummets mittparti. Större inre renoveringar har genomförts 1948-50 och 1978. Den senaste större yttre renoveringen genomfördes 1997, då skedde bl a takomläggning, omputsning av väggarna samt målning av fönster och dörrar. Renoveringen 1948-50 utfördes efter ritningar av arkitekten och intendenten vid Kungliga Byggnadsstyrelsen, Årland Noréen. Då tillkom läktarunderbyggnaden samtidigt som läktaren sänktes för att få plats med en ny orgel. Även predikstolen sänktes. Förutom de bänkar som försvann i väster förkortades också bänkarnas sidor så att gångar tillkom längs långsidorna. Ljuset i koret dämpades genom att mittfönstret sattes igen och de övriga två fönstren mattades ner med patinerat s.k. antikglas. Vid renoveringen 1978 ledd av arkitekt Rolf Bergh, Stockholm försökte man att hantera kyrkorummets storlek genom att då skapa ett mindre kyrkorum, "lillkyrkan" i långhusets mittparti.

KULTURHISTORISK KARAKTERISTIK OCH BEDÖMNING

TÖSSE NYA KYRKA är en av stiftets stora stenkyrkor och utgör ett betydelsefullt inslag och landmärke i det omgivande landskapet. Kyrkan tillmäts också ett viktigt kontinuitetsvärde genom att den gamla kyrkan finns bevarad i närheten. De båda kyrkorna speglar väl sina respektive tidsepokers kyrkobyggande. Tösse nya kyrka är i väsentliga delar en välbevarad nyklassicistisk 1800-talskyrka. Framträdande är dess monumentala uttryck och kyrkorummets rymd, liksom den karakteristiska planlösningen med tornet mitt på södra långsidan. Av den bevarade ursprungliga inredningen märks särskilt altarpupsatsen, altarringen och predikstolen i nyklassicistisk stil. Från renoveringen 1948-50 finns tydliga drag i inredningen bevarade, bl a marmoreringar i koret, på bänkarna och av läktaren. 1978 års tillägg är främst "lillkyrkan" i långhusets mittparti.

ATT SÄRSKILT TÄNKA PÅ i förvaltning och användning av kyrkan och kyrkomiljön:

- kyrkans välbevarade och tidstypiska utformning med dess karaktäristiska stildrag och planlösning
- kyrkorummets särskilda karaktär med dess storlek och rymd
- den bevarade nyklassicistiska inredningen bl a altarpupsatsen, altarringen och predikstolen

ÅMÅLS GAMLA KYRKA

Åmåls kommun

BESKRIVNING OCH HISTORIK

Kyrkomiljön

Åmål är Dalslands enda stad, belägen i landskapets nordöstra hörn vid Vänern. Staden och den omgivande landsbygden har sedan länge haft nära anknytning till varandra. I kyrkligt avseende har landsförsamlingen och stadsförsamlingen utgjort ett pastorat med gemensam kyrka. Pastoratet har under senare år också utvidgats med Mo, Tösse och Ånimsdals församlingar. Naturgeografiskt karakteriseras området av mindre dal- och strandbygder kring Åmålsån och en vik av Vänern där stadens centrum är beläget vid åmynningen. Vid Vänern finns skärgårdsnatur och inåt landet jordbruksbygder och skogstrakter. Området kring Åmålsåns mynning var tidigt en viktig handels- och marknadsplats, kallad Åmula Backe. Där uppfördes också den första kyrkan, det tidigaste kända belägget för en kyrka i Åmål är från 1379. 1643 utfärdades Åmåls stadsprivilegier. Bakgrunden var statsmaktens strävan att kontrollera handeln genom att anlägga en stad i Dalsland belägen mellan Brätte (Vänersborg) och Karlstad, då avståndet mellan dessa ansågs för stort. Bl a ville staten förhindra den trävaruexport som ägde rum till Norge. Staden kom på tidstypiskt sätt att anläggas med stadsplan som rutnätsmönster, vilket finns bevarat i centrum, och som utgör riksintresse för kulturmiljövården. Åmål kom dock att

förbli en relativt liten och obetydlig ort fram till industrialismen. På 1870-talet anlades Bergslagsbanan, Göteborg-Falun, och järnvägens reparationsverkstad och lokstallar förlades till Åmål. Som en följd av detta kom sedan ett flertal industrier att utvecklas.

Åmål har idag tre kyrkobyggnader. Gamla kyrkan är uppförd 1669 på den medeltida kyrkplatsen. Huvudkyrkan, "Åmåls nya", från 1806 är belägen på Kyrkberget ca 500 m norr om gamla kyrkan. 1981 uppfördes Nygårdskyrkan på Västra kyrkogården, i stadens västra utkant. Ett begravningskapell finns på Södra kyrkogården, belägen en någon kilometer söder om centrum. Gamla kyrkan används idag för profant bruk, främst konserter sommartid.

Gamla kyrkan är belägen intill Åmålsåns mynning vid Södra Hamnplan. Området var under 1600-talet stadens lastageplats, där fanns också den våg som Åmål fick rätt till enligt privilegiebrevet. Platsen bebyggdes med magasins- och förrådshus. Öster om kyrkan finns en välbevarad äldre magasinsbyggnad, numera hembygdsmuseum, och norr härom ett par om- och tillbyggda magasins- och förrådsbyggnader. Närmast kyrkan finns en park, den tidigare kyrkogården.

Kyrkoanläggningen

Kyrkparken består huvudsakligen av gräsytor och två korsande alléer med höga almar och lindar längs grusade promenadgångar. Träradernas sträckning och möte mitt i parken bildar en korsform. Intill denna mötesplats finns några äldre gravstenar bevarade. På en minnessten strax väster om kyrkans entré står inristat "Här låg stadens första kyrkogård. Den togs ur bruk 1828".

Kyrkan uppfördes 1666-69 på platsen för dess medeltida föregångare av trä. Murarna av natursten är vitputsade och den enskeppiga planen är rektangulär med tresidigt avslutat kor i öster och rak västgavel vars gavelröste är brädfodrat med svartmålad lockpanel. Sakristia och vapenhus saknas. De befintliga mursträckningarna är intakta sedan kyrkans uppförande. Det flacka sadeltaket, valmat över koret, täcks av enkupiga mörka betongpannor. Fasaden genombryts av rundbågiga fönsteröppningar på långhuset och korets sydsida samt ett par runda fönster på västgaveln. En kraftig träport finns på västgaveln och trädörr av liknade typ på korets norra sida. Torn och klockstapel saknas.

Kyrkorummet är mycket enkelt utformat. Golvet täcks av grus med en mittgång av kalksten. I koret finns ett podium av brädor. Väggarna är vitputsade och det plana trätaket är vitmålat. Under taket löper fyra synliga bjälkar mellan långsidornas väggar. Inventarierna är få och sent tillkomna. I nya kyrkan finns den medeltida dopfunten av täljsten bevarad. Vid östväggen finns ett enkelt altare av kalksten och ett träkors på väggen ovan altaret. På väggen i kyrkans sydvästra del finns två series pastorum, en för komministrar och en för kyrkoherdar på var sida om en nisch i väggen där en äldre kyrkport är placerad. Bänkinredningen består av enkla lösa samlingslokalsbänkar.

Byggnadshistorik

Kyrkan hade ursprungligen ingång både på västgaveln och genom ett vapenhus i söder (motsvarande läge som nischen i sydvästra delen av muren). Taket var spåntäckt och hade en brantare lutning än idag. Klocktorn fanns i form av en takryttare som revs omkring 1750 när ett västtorn byggdes. Tornet stod färdigt 1753 men rasade 1754 under en kraftig storm och förorsakade stora skador på kyrkan. Efter raset blev tornet aldrig återuppbyggt men sakristia vid korets nordsida (där en dörr finns idag) och läktare i väster tillkom.

Redan innan den nya kyrkan stod klar beslöts 1804 på en allmän sockenstämma att sälja den gamla kyrkan på auktion. Den kom sedan att användas som magasin och ägas av olika privatpersoner. Under 1800-talet förändrades kyrkan pga. dess funktion som magasin, kyrkfönstren ersattes av mindre fönster, vapenhus och sakristia togs bort, den ursprungliga takresningen ersattes med ett tak med lägre profil, inventarier och

gravstenar fördes bort. Byggnaden kom också efter hand att förfalla.

Under 1900-talet väcktes tanken att reparera och i möjligaste mån återställa kyrkan. En kommitté bildades 1920 för detta ändamål, kyrkan köptes in 1947 och kom 1957 i kommunens ägo. 1968 genomgick kyrkan en grundlig renovering och ombyggnad. Då togs bl a fönstren på långsidorna upp igen, taket byggdes nytt och ingången på västra gaveln togs upp igen.

KULTURHISTORISK KARAKTERISTIK OCH BEDÖMNING

Kyrkplatsen vid **ÅMÅLS GAMLA KYRKA** har lång kontinuitet och är en del av Åmåls äldsta historia, platsen där marknadsplatsen växte fram vid Åmålsåns mynning i Väneren. Gamla kyrkan är stadens första stenkyrka, uppförd 1669 i den framväxande lilla staden som fått privilegier 26 år tidigare. Karaktäristiskt är den tidstypiska rektangulära planformen med tresidigt avslutat kor. Tillsammans med nya kyrkan tillmäts den ett viktigt kontinuitetsvärde. Gamla kyrkan har genomgått omfattande förändringar sedan uppförandet men de befintliga mursträckningarna är ursprungliga.

ATT SÄRSKILT TÄNKA PÅ i förvaltning och användning av kyrkan och kyrkomiljön:

- kyrkan är Åmåls äldsta byggnad och utgör en viktig del av stadens historia
- de befintliga mursträckningarna är intakta sedan kyrkans uppförande
- kyrkobyggnadens speciella ägoförhållande (ägs av Åmåls kommun)

ÅMÅLS NYA KYRKA

Åmåls kommun

BESKRIVNING OCH HISTORIK

Kyrkomiljön

Åmål är Dalslands enda stad, belägen i landskapets nordöstra hörn vid Vätern. Staden och den omgivande landsbygden har sedan länge haft nära anknytning till varandra. I kyrkligt avseende har landsförsamlingen och stadsförsamlingen utgjort ett pastorat med gemensam kyrka. Pastoratet har under senare år också utvidgats med Mo, Tösse och Ånimskogs församlingar. Naturgeografiskt karakteriseras området av mindre dal- och strandbygder kring Åmålsån och en vik av Vätern där stadens centrum är beläget vid åmynningen. Vid Vätern finns skärgårdsnatur och inåt landet jordbruksbygder och skogstrakter. Området kring Åmålsåns mynning var tidigt en viktig handels- och marknadsplats, kallad Åmula Backe. Här uppfördes också den första kyrkan, från 1379 finns det tidigaste kända belägget för en kyrka i Åmål. 1643 utfärdades Åmåls stadsprivilegier. Bakgrunden var statsmaktens strävan att kontrollera handeln genom att anlägga en stad i Dalsland belägen mellan Brätte (Vänersborg) och Karlstad, då avståndet mellan dessa ansågs för stort. Bl a ville staten förhindra den trävaruexport som ägde rum till Norge. Staden kom på tidstypiskt sätt att anläggas med stadsplan som rutnätsmönster, vilket finns bevarat i centrum, och som utgör riksintresse för kulturmiljö-

vården. Åmål kom dock att förbli en relativt liten och obetydlig ort fram till industrialismen. På 1870-talet anlades Bergslagsbanan, Göteborg-Falun, och järnvägens reparationsverkstad och lokstallar förlades till Åmål. Som en följd av detta kom sedan ett flertal industrier att utvecklas.

Åmål har idag tre kyrkobyggnader. Gamla kyrkan är uppförd 1669 på den medeltida kyrkplatsen. Huvudkyrkan, "Åmåls nya", från 1806 är belägen på Kyrkberget ca 500 m norr om gamla kyrkan. 1981 uppfördes Nygårdskyrkan på Västra kyrkogården, i stadens västra utkant. Ett begravningskapell finns på södra kyrkogården, ca en km söder om stadens centrum. Gamla kyrkan används idag för profant bruk, främst konserter sommartid.

Genom sin storlek och höjdläget är Åmåls nya kyrka vida synlig och utgör ett tydligt landmärke i stadens centrala delar. Efter en stadsbrand 1777 upprättades en stadsplan där mark reserverades för ny kyrka och skola på berget norr om centrum. Vid branden förstördes 1600-talsskolan som låg vid Hamngatan nära gamla kyrkan. Kombinationen kyrka-skola överfördes därmed från gamla till nya kyrkan. Ny skola uppfördes 1781, ersatt 1900 med den bevarade f d läroverksbyggnaden i slutningen söder om kyrkan. Intill finns också

f d rektorsbostaden. Väster om kyrkan, på andra sidan Karlstadsvägen, är norra kyrkogården belägen och norr om kyrkan finns församlingshemmet från 1965, förbundet med kyrkan genom en kulvert. I kyrkoanläggningen ingår också två ekonomi- och förrådsbyggnader på kyrkogården.

Kyrkoanläggningen

Kyrkogården har en närmast kvadratisk form och omgärdas av en mur av tuktad granit. Mot Karlstadsvägen i öster finns tre dekorativt utformade järngrindar med grindstolpar av granit. Kyrkogården har utvidgats vid ett par tillfällen och de tre områdena är tydligt synbara. Södra delen från 1800-talet är äldst, nordöstra delen tillkom 1930 och nordvästra delen inklusive den tidstypiskt utformade ekonomibyggnaden tillkom omkring 1955. Marken är plan förutom en gräsbevuxen kulle som avgränsar 1930 års och 1950-talets delar. Gångarna på kyrkogården är huvudsakligen asfaltsbelagda. Höga träd, bl a almar och lindar, dominerar på den äldsta delen i söder och på denna, liksom på 1930 års del, dominerar grusade gravar. Flera häckformationer finns på den yngsta delen av kyrkogården.

Kyrkan uppfördes 1801-06 i nyklassicistisk stil efter ritningar från 1794 av arkitekt P W Palmroth, Överintendentsämbetet, byggmästare var Gustaf Smedman. Murrarna av natursten är vitputsade. Planen är enskeppig med ett rektangulärt långhus med en bred korsarmsliknande utbyggnad mitt på långhusets sydsida, vilket kröns av en något smalare tornkropp. Sydsidan, mot stadens centrum, utgör kyrkans huvudfasad.

Korets avslutning i öster är rakt liksom västgavelns. Sakristia i norr tillbyggdes 1965 samtidigt som församlingshemmet och har en liknande utformning. Långhusets sadeltak täcks av skiffer och tornet kröns av en plåtklädd huv med tornur i samtliga riktningar samt en öppen lanternin. Sakristians platta tak är plåttäckt. Fasaden genombryts av stora rundbågiga fönsteröppningar, på gavlarna samt i korsarmen mot söder finns runda fönster. Träportar finns vid entréerna i väster och söder. En ytterdörr finns också på korets norra sida, där det tidigare funnits en utbyggd sakristia som troligen revs när den nya sakristian byggdes 1965.

Kyrkorummet ger ett stort och rymligt intryck. Väggarna är vitputsade och taket är ett flackt omålat trätunnvalv. Golvet består av grovhuggna kalkstensplattor i mittgångarna och trägolv täckt med nålfiltsmattor i bänkkvarteren. Korpartiet är förhöjt och har såpat trägolv. Korpartiets utformning tillkom vid en renovering 1932-33. Altarringen är formad som en halv oval med front av klotformade balusterdockor i mitten och skivor som barriärer på sidorna om dessa. På var sida finns också änglar som bär psalmnummertavlor. Dessa är utförda av skulptris Britta Nerman, Stockholm. Den medeltida dopfunten av täljsten har tidigare stått i gamla kyrkan. Bänkkvarteren i fyra grupper är öppna och ej vägganslutna. Läktare finns i väster och i korsarmen i söder. En läktarunderbyggnad i väster tillkom vid renoveringen 1932-33 och inrymmer brudkammare i söder och toalett och förråd mot norr. Mellan dessa rum finns ett vapenhusliknade entréutrymme till kyrkan från vilket också en trappa leder upp till orgel-

läktaren. Orgeln (1876) på västra läktaren och med fasad i klassiserande stil finns kvar men 1991 tillkom en ny stor orgel intill korets södra sida. Utrymmet under södra läktaren har på senare tid inretts med ett mindre altare med stolar framför samt klädhängare. Sakristian i norr har en tidstypisk inredning bevarad sedan tillkomsten 1965. Interiören präglas av en stor restaurering 1932-33 enligt program av arkitekt Gustaf Clason. Framträdande är målningarna av konstnär Olle Hjortzberg, den monumentala altartavlan, "På vandring mot den eviga staden", som täcker östra korfönstret, samt målningar på läktarbröstningarna och predikstolens barriär. Framträdande från samma renovering är också korets, bänkarnas och takets utformning.

Byggnadshistorik

Kyrkans exteriör är relativt oförändrad sedan byggnadstiden. Undantaget utgörs av den tillbyggda sakristian på norra sidan, samtida med och lika utformat

som församlingshemmet intill. Kyrkans interiör har däremot genomgått ett flertal förändringar. Ursprungligen fanns läktare på alla sidor i kyrkan utom den i öster. Koret var mindre och mörkare och flankerades av ett vapenhus mot norr och sakristia mot söder, vilka båda rymdes inom kyrkans befintliga yttermurar. Renoveringar som i hög grad har förändrat interiören har genomförts 1875-76 och 1932-33, senare renoveringar har inneburit mer begränsade ingrepp. 1875-76 utvidgades koret, fick ett nytt stort fönster mot öster och ny altarprydnad (idag placerad på södra läktaren). Samtidigt togs norra läktaren bort, ett tredingstak ersatte ett tunnvalvstak och den nuvarande predikstolen tillkom. Vid renoveringen 1932 omgestaltades åter koret genom att fönstret övertäcktes av Hjortzbergs altartavla. Samtidigt förändrades predikstolen och taket byggdes om.

KULTURHISTORISK KARAKTERISTIK OCH BEDÖMNING

ÅMÅLS NYA KYRKA, en av stiftets större, utgör ett betydelsefullt inslag och landmärke i Åmåls stadsbild. Läget intill det f d läroverket och rektorsbostaden avspeglar den tidigare starka kopplingen mellan kyrkan och skolväsendet. Tillsammans med gamla kyrkan tillmäts den också ett viktigt kontinuitetsvärde. Den är ett exteriört välbevarat exempel på den nyklassicistiska stilepoken och ett tidigt exempel på plan-typen med tornet placerat på södra långsidan, som utgör kyrkans huvudfasad. Interiört är helhetsintrycket ett stort och rymligt kyrkorum med sparsam och måttfull utsmyckning och som tydligt avspeglar 1932-33 års renovering. Helhetsgestaltningen från denna renovering är i huvudsak bevarad med undantag av kororgeln, vilken speglar ett förändrat gudstjänstliv. Av intresse är också sakristian och församlingshemmet (1965) genom deras bevarade enhetliga och tidstypiska utformning såväl interiört som exteriört.

ATT SÄRSKILT TÄNKA PÅ i förvaltning och användning av kyrkan och kyrkomiljön:

- kyrkans välbevarade och tidstypiska exteriör med dess karaktäristiska planlösning
- den bevarade interiöra helhetsgestaltningen från den medvetet genomförda renoveringen 1932-33
- den konstnärliga utsmyckningen från samma renovering
- sakristians och församlingshemmets bevarade enhetliga och tidstypiska utformning

ÅMÅLS SÖDRA KYRKOGRÅRD OCH GRAVKAPELL

Åmåls kommun

BESKRIVNING OCH HISTORIK

Kyrkomiljön

Åmål är Dalslands enda stad, belägen i landskapets nordöstra hörn vid Väneren. Staden och den omgivande landsbygden har sedan länge haft nära anknytning till varandra. I kyrkligt avseende har landsförsamlingen och stadsförsamlingen utgjort ett pastorat med gemensam kyrka. Pastoratet har under senare år också utvidgats med Mo, Tösse och Ånimskogs församlingar. Naturgeografiskt karakteriseras området av mindre dal- och strandbygder kring Åmålsån och en vik av Väneren där stadens centrum är beläget vid åmynningen. Vid Väneren finns skärgårdsnatur och inåt landet jordbruksbygder och skogstrakter. Området kring Åmålsåns mynning var tidigt en viktig handels- och marknadsplats, kallad Åmula Backe. Här uppfördes också den första kyrkan, från 1379 finns det tidigaste kända belägget för en kyrka i Åmål. 1643 utfärdades Åmåls stadsprivilegier. Bakgrunden var statsmaktens strävan att kontrollera handeln genom att anlägga en stad i Dalsland belägen mellan Brätte (Vänersborg) och Karlstad, då avståndet mellan dessa ansågs för stort. Bl a ville staten förhindra den trävaruexport som ägde rum till Norge. Staden kom på tidstypiskt sätt att anläggas med stadsplan som rutnätsmönster, vilket finns bevarat i centrum, och som utgör riksintresse för kulturmiljö-

vården. Åmål kom dock att förbli en relativt liten och obetydlig ort fram till industrialismen. På 1870-talet anlades Bergslagsbanan, Göteborg-Falun, och järnvägens reparationsverkstad och lokstallar förlades till Åmål. Som en följd av detta kom sedan ett flertal industrier att utvecklas.

Åmål har idag tre kyrkobyggnader. Gamla kyrkan är uppförd 1669 på den medeltida kyrkplatsen. Huvudkyrkan, "Åmåls nya", från 1806 är belägen på Kyrkberget ca 500 m norr om gamla kyrkan. 1981 uppfördes Nygårdskyrkan på Västra kyrkogården, i stadens västra utkant.

Ca en km söder om stadens centrum är Södra kyrkogården belägen på det gamla landeriet Örnäs ägor. Kyrkogården ligger intill Vänersborgsvägen, på dess östra sida. Vänersborgsvägen är den gamla huvudvägen söderut genom staden. Kyrkogården gränsar i öster och söder till ett större park- och naturområde, bl a Örnäs-parken, i anslutning till Väneren. Norrut, mot stadens centrum, finns villabebyggelse inom ett område som stadsplanerades 1930. Anläggningen består av kyrkogård, gravkapell, klockstapel och en ekonomibyggnad.

Kyrkoanläggningen

Kyrkogården togs i bruk ca 1900 efter att en kommitté utrett möjligheten att anlägga en ny kyrkogård i sydvästra hörnet av landeriets Örnäs ägor. Kyrkan köpte marken, vilken sedan 1895 ägdes av staden. Kyrkogården som har en trekantsliknande form utvidgades 1965 mot sydost. Mot Vänersborgsvägen i sydväst finns en mur av tuktad granit med ett par svarta järngrindar. Mot Södra Kyrkogårdsgatan i norr avgränsas kyrkogården av en oxelhäck. Den från 1965 utvidgade delen mot sydost är utformad som en naturkyrkogård och avgränsas av en låg naturstensmur mot en fortsatt naturpark åt detta håll. På kyrkogårdens äldsta del finns både grusade och asfalterade gångar. I dess norra del finns ett flertal grusade gravar bl a ett helt kvarter intill gravkapellet vid Södra Kyrkogårdsgatan. Längs gångarna och mot gatorna finns också höga träd, bland annat lindar och almar. Låga häckar förekommer på kyrkogården.

Gravkapellet tillkom 1939 efter ritningar av arkitekt Einar Lundberg, Stockholm. Det är en rektangulär byggnad orienterad i öst-västlig riktning. Den är en våning hög men genom dess placering på en mindre kulle finns en souterrainvåning i dess östra del. Arkitekturen är sparsam med vitputsade väggar och ett brant sadeltak täckt med skifferliknande eternit. Vid entrépartiet mot väster finns en trappa av skiffersten. Porten, en plåtklädd pardörr är placerad i en nisch med profilerade omfattningar. Ovan dörren finns ett stort kors. Mot norr finns

två fönster och mot söder ett. Alla tre är segmentbågeformade, blyspröjsade och har färgat glas. Till souterrainvåningen, som innehåller ekonomiutrymmen, finns en oljad trädörr med sidoljus. Själva kyrkorummet är enkelt utformat. Golvet består av lackade brädor. Takkonstruktionen är öppen och väggar och tak är vitputsade. I öster finns ett altare av vitputsat tegel och en altartavla, "Nattvarden". Lösa sidställda bänkar bildar två kvarter längs en mittgång.

Klockstapeln är belägen ungefär mitt på kyrkogården. Den består av kraftiga tjärade stolpar som vilar på betongplintar. Syllstockarna liksom sadeltaket är täckt av tjärat spån. Den är uppförd 1959 efter samma ritning som klockstapeln vid Tydje kapell (1951). Arkitekt var Ärlend Noréen, Kungliga byggnadsstyrelsen, Stockholm.

KULTURHISTORISK KARAKTERISTIK OCH BEDÖMNING

ÄMÅLS SÖDRA KYRKOGRÅRD är ett exempel på en stadskyrkogård som utgör en egen enhet utan kyrka. Kyrkogården togs i bruk 1900 i samband med stadsbebyggelsens utbredning söderut. Den inrymmer gravar av olika slag som speglar 1900-talets gravskick. Här märks bland annat grusgravar och naturkyrkogårdsdelen. Gravkapellet från 1939 är tidstypiskt utformat med arkitektoniska kvaliteter och till väsentliga delar välbevarat. Även klockstapeln från 1959 är välbevarad i ursprunglig utformning.

ATT SÄRSKILT TÄNKA PÅ i förvaltning och användning av kyrkan och kyrkomiljön:

- kyrkogårdens miljö- och stadshistoriska värde
- det välbevarade kapellet och klockstapeln

ÅNIMSKOGS KYRKA

Åmåls kommun

BESKRIVNING OCH HISTORIK

Kyrkomiljön

Ånimskog är en medeltida socken som består av små dal- och strandbygder vid sjön Ånimmen och vid Väneren. En del av Ånimskog ingår den s.k. Dalformationen, vilken domineras av bergig och bruten terräng. Huvudbygden i Ånimskog utgörs av en dalgång i nord-sydlig riktning som sträcker sig från Väneren och norrut längs Ånimmen vidare mot Fröskogs och Edsleskogs socknar. Till dalgången är den huvudsakliga jordbruksmarken och bebyggelsen koncentrerad. I övrigt dominerar stora skogsområden och vid Vänerkusten finns skärgårdsnatur. I dalgången finns också de viktigaste kommunikationsvägarna, nuvarande riksväg 45, den gamla huvudvägen genom Dalsland, samt järnvägen Göteborg-Karlstad, ursprungligen en del av Bergslagsbanan, anlagd på 1870-talet. Förutom jord- och skogsbruk har bergshantering varit av betydelse för områdets näringsliv. Under lång tid har brytning av olika mineraler förekommit som järn, silver, koppar, mangan och kvarts. Socknens enda tätort utgörs av det lilla samhället Ånimskog vid riksväg 45 och järnvägen. Där har tidigare funnits en station. Orten domineras idag av ett sågverk med omgivande bostadsbebyggelse.

Kyrkans läge i förhållande till samhället Ånimskog

speglar en centrumförskjutning som ägt rum genom järnvägens anläggande. Den medeltida kyrkplatsen är belägen vid Ånimmens östra strand drygt två kilometer väster om samhället. Sjön Ånimmen, vars namn sammanhänger med namnet Ånimskog, sträcker sig genom hela socknen och delar denna i en östlig och en västlig halva. Omgivningarna runt kyrkan domineras av ett öppet odlingslandskap med ett par större egendomar i närheten. En av dessa är Henriksholm, ett säteri med medeltida anor, beläget på en ö i Ånimmen, mitt för kyrkan. Platsen vid kyrkan har karaktären av ett mindre sockencentrum. Intill kyrkan finns den tidigare kyrkskolan (1907). Skolan är sedan länge nedlagd och ombyggd till bostäder men dess ursprungliga exteriör är bevarad. I närheten finns också ett församlingshem från 1957. Församlingens tidigare komministerboställe (Ånimskog har under lång tid hört till Tösse pastorat) är sedan många år privatbostad och ligger vid Näs, Furusjön, en dryg kilometer österut.

Till själva kyrkoanläggningen hör kyrkan med omgivande kyrkogård, en klockstapel, ett bårhus från 1957 samt en ekonomibyggnad från ca 1980.

Kyrkoanläggningen

Kyrkogården omger kyrkan med en rektangulär form. Två utvidgningar under 1900-talet finns dokumenterade,

1931 och 1956. Den äldsta delen är belägen närmast kyrkan och huvudsakligen på dess östra sida. Mot väster skedde en mindre utvidgning 1931 och 1956 tillkom större delen av kyrkogårdsområdet mot väster. Då uppfördes också bårhuset i tidstypisk arkitektur med vitputsad fasad och pulpettak, i anslutning till kyrkogårdsmuren i nordväst. Bårhuset används inte längre för sitt ursprungliga ändamål. Kyrkogården omges av kallmurar av natursten. Murar finns också mellan de olika utvidgningsområdena. Runt kyrkogården står trädtrader med lönnar och lindar. Till den äldre kyrkogårdsdelen finns entréer mot söder och väster. Dessa har järngrindar och putsade grindstolpar med skifferavtäckningar. På 1956 års kyrkogårdsdel finns en entré från väster med järngrindar och naturstenstolpar. Vid grinden växer två stora popplar och efter dessa följer en allé av pyramidekar längs en gång som leder rakt mot kyrkans vapenhus och entré mot väster. Gångarna på kyrkogården är grusade och på de yngre delarna finns bokhäckar. Enstaka grusade gravar finns på äldsta delen och 1931 års område. Strax sydväst om kyrkan finns en urnlund. I anslutning till denna finns en minnessten över Greta de Verdier, församlingens första kvinnliga kyrkvård. Som ägare till den intilliggande Ånimskogsgård skänkte hon också mark till kyrkogården. I närheten finns också konstnären Otto Hesselboms (1848-1913) grav med en minnesten. Hesselbom är Dalslands mest kända konstnär och verkade både nationellt och internationellt. I nationalromantisk anda skildrade han sin hembygd, Ånimskog, i stämningsmättade bilder som ofta har en vemodig ton. Ett av hans mer kända verk är tavlan "Vårt land".

Kyrkan är enligt uppgift uppförd under 1200-talets senare hälft, eventuellt som en romansk stenkyrka. Delar av de ursprungligen murarna står kvar och antyder ett ursprungligen nästan kvadratisk långhus, eventuellt med en liten korbyggnad eller absid i öster, ingång i söder och eventuellt också i väster. Kyrkans nuvarande form har tillkommit genom om- och tillbyggnader under 1600- och 1700-talen. På 1600-talet förlängdes kyrkan åt öster och fick en tidstypisk tresidig koravslutning. Samtidigt tillkom långhusets mansardtak och vapenhuset mot söder. 1768 tillbyggdes vapenhuset mot väster och det södra vapenhuset förändrades till sakristia. Öppningen mellan sakristian och långhuset är kyrkans ursprungliga sydingång. Kyrkan saknar torn. Strax söder om kyrkan står den faluröda klockstapeln, uppförd 1731. Dess fasader är koniska och klädda med lockläktpanel och dess tälttak är klätt med skiffer. Kyrkans gråstensmurar är vitputsade och såväl långhusets mansardtak som vapenhusets och sakristians sadeltak är klädda med skiffer. Långhusets fasader genombryts av stora rundbågiga vitmålade fönster. Till entrén genom vapenhuset i väster finns en kraftig träport, eventuellt från vapenhusets tillkomst 1768. Till sakristians ingång mot söder finns en liknande mindre, enkelbladig

port men av yngre datum.

Kyrkorummet är rektangulärt med förhöjt tresidigt kor i öster och läktare i väster. En trappa på norrsidan i vapenhuset leder till dess övre plan som har förbindelse med läktaren. Mellan vapenhuset och långhuset finns dels en kraftig f d ytterport samt en innerdörr, en kraftig pardörr, ev från en renovering 1929. I den smala öppningen mellan långhuset och sakristian (kyrkans ursprungliga sydingång) finns en kraftig järnbeslagen träport, enligt uppgift senmedeltida. Golvet i kyrkorummet består av hällar av skiffer i gångar och koret samt brädor i bänkkvarteren. Väggarna är vitputsade. Kring fönstren i koret och närmast detta finns draperimålningar. Längs taket, nära koret löper två kantfasade dragbjälkar.

Kyrkans interiör präglas av inredning från 1700-talets första hälft. Ånimskog kyrka är ett mycket välbevarat exempel på s.k. provinsiell barock från denna tid. De rika målningarna på det plana trätalet är utförda 1739 av målarmästare Hans Georg Schüffner. Han kallades allmänt "Guds målare på Dal och i västra Värmland" och tillhör den västsvenska måleriskolan. Motiven i Ånimskog är ett antal medaljonger med bibliska motiv, kvinnans skapelse, Kristi förklaring, yttersta domen, Kristi korsfästelse och syndafallet. Medaljongerna omges av akantusslingor. Även predikstolen och altarpupp-satsen, från 1729, är rikt utsmyckade. De är tillverkade av bildhuggare Nils Falk, Ånimskog, som bl a också gjort predikstolen och altarpupp-satsen i Fröskog. Predikstolen i Ånimskog har bl a utsnidade apostlafigurer mellan spiralvridna kolonner. På predikstolen finns också en trätavla från 1774 med text om dess donator, gästgivaren Anders Wall, Lund. Framför altarringen finns Anders Walls (1656-1758) gravhäll. Altarpupp-satsen har ett snidat krucifix flankerat av två stående figurer, Moses och Aron. På altartavlan finns också två vapensköldar, Ulfsparres och Soops. Altartavlan är en gåva av Erik Månsson Ulfsparre. Den rundade altarringen är sluten med marmorerade fält mellan brunmålade profilerade lister. Dess utformning tillkom troligen vid en renovering 1928-29. Dopfunten av sandsten antas var från 1200-talet eller tidigare och är försedd med ett s.k. tapphål.

Den slutna bänkinredningen i långhuset är från 1700-talets början men ombyggd vid renoveringen 1928-29. De är liksom altarringen dekormålade med bl a marmorerade fält på dörrarna. Bänkarna är indelade i tre vägganslutna kvarter. Mot norrväggen finns en förrådsliknade mindre läktarunderbyggnad bl a för textilförvaring. Närmast koret finns patronatsbänkar med adelsvapen på sidorna. I koret finns bänkar på såväl syd- som nordsidan och på läktaren enklare utformade bänkar. Även läktaren utgör en del av kyrkans 1700-talsinredning, vilken enligt uppgift fick sin nuvarande utformning då. Den bärs upp av marmorerade runda pelare och bröstningen är fältindelad med målningar av en okänd konstnär. Motiven är Kristus och apostlarna. Orgelfasaden, med klassiserande drag, är ritad 1924 av professorn och arkitekten i kungliga byggnadsstyrelsen Melchior Wernstedt, Göteborg och byggd av H Nordfors, Lidköping.

Byggnadshistorik

Kyrkan har genomgått få större förändringar sedan de exteriöra ombyggnaderna på 1600- och 1700-talen och interiörens utformning på 1700-talet. Få förändringar finns dokumenterade från 1800-talet, men förmodligen har en del skett vilket sedan tagits bort eller förändrats vid renoveringen 1928-29. Enligt uppgift tillkom golvet med stenhällar på 1820-talet. Renoveringen 1928-29 är karakteristisk för sin tid med syftet att framhäva och efterlikna ett äldre skede, i detta fall kyrkans 1700-talsinredning. För renoveringen svarade arkitekten/antikvarien Sven Brandel i Kungliga Byggnadsstyrelsen och konservator John Winberg, Vadstena. Samma arkitekt och konservator ansvarade också för renoveringen av grannkyrkan i Fröskog 1923 med liknande inriktning. Även ny inredning som tillkom i Ånimskog då, bl a i sakristian och vapenhuset är utformad på ett liknande historiserande sätt. Större renoveringar har sedan gjorts 1960 och 1993-94. Arbetena har då främst berört underhålls- och konserveringsåtgärder, såväl exteriört som interiört.

KULTURHISTORISK KARAKTERISTIK OCH BEDÖMNING

ÅNIMSKOGS KYRKA och kyrkplats har en lång historisk kontinuitet. Kyrkan tillhör en grupp ombyggda medeltidskyrkor som Gunnarsnäs, Holm, Järn, och Ör med likartat utseende och byggnadshistoria. De är alla belägna i mellersta Dalsland i närheten av Kroppefjäll och Vänern. Karakteristisk är bl a förlängningen mot öster och det tresidigt avslutade koret. Den fristående klockstapeln är ett karaktärsdrag för dalsländska kyrkor. Inredningen i Ånimskog kyrka är ett mycket välbevarat exempel på s.k. provinsiell barock från 1700-talet. Främst märks takmålningarna av målarmästare Hans Georg Schüffner och altarpupsatsen och predikstolen av bildhuggare Nils Falk, båda kända från flera kyrkor i stiftet. Restaureringshistoriskt intressant är också den väl sammanhållna och konsekvent genomförda renoveringen 1928-29 med syfte att framhäva kyrkans 1700-talskaraktär. En renovering som fortfarande till stora delar präglar kyrkan.

ATT SÄRSKILT TÄNKA PÅ i förvaltning och användning av kyrkan och kyrkomiljön:

- kyrkplatsens långa historiska kontinuitet
- det medeltida murverket utgör i sig ett omistligt byggnadshistoriskt dokument
- kyrkan som helhet bör hanteras med stor varsamhet
- kyrkorummets mycket välbevarade 1700-talsinredning, främst det bemålade plana taket, predikstolen, altarpupsatsen och läktaren med målningarna på bröstningen
- de vägganslutna bänkkvarteren med slutna bänkar
- den bevarade helhetsgestaltningen från den medvetet genomförda renoveringen 1928-33

KÄLLFÖRTECKNING

Otryckta källor

VÄNERSBORG

Västarvet, topografiska arkivet, Kulturlagret

STOCKHOLM

Antivarisk-topografiska arkivet, ATA

Litteratur

- Aarsrud, C, "Bolstads prästgård", Hembygden, Färgelanda 2002.
- Ahnlund, H, "Apropå en kyrkorenovering", Hembygden, Färgelanda 1980-81.
- Alton, J, Färgelanda kyrka, inre restaurering: 1995-96, 1996.
- Andersson, A, "Madonnan i Gesäter och hennes anförvanter", Fornvännen 1955.
- Asplund, U & Wildenstam, C, "Ombyggnad och renovering av Tisselskogs kyrka och altarpupp", Hembygden 1978.
- Boken om Dals Ed: En bygd vid gränsen, Edstraktens fornminnes- och hembygdsförening, Munkedal u.å.
- Boman, E, "Bengtstads kyrka, ett tempel i offerviljans tecken" Karlstads stifts julbok, Karlstad 1926.
- Brodin, L, Holms socken på Dal, Mellerud 1954.
- Brålandaboken: Brålanda, Gestad och Sundals-Ryr, Tre socknar på Dal, del 1, Vänersborg 1995.
- Bäckebo: historik från en socken på Dal, Bäckebo 1977.
- Bäckner, A, "Melleruds kapell och församlingshem", Karlstads stifts julbok, Karlstad 1932.
- Bäckner, A & Kjell E, S:t Olofs kyrka på Dal: En gammal sockenkyrkas historia, Mellerud 1945.
- Börddh, A G, Bolstads kyrka: några anteckningar, Brålanda 1956.
- Collberg, K, "Kyrkorestaureringen i Åmål", Tidskrift Hembygden 1934.
- Dahl, A & Eliasson E, Välkommen till Billingsfors kyrka, 1993.
- Dalgård, G, "Tösse och Tydje kyrkor", Hembygden 1963.
- Dalsland - Landskapets kyrkor: Forskningsprojektet sockenkyrkorna, kulturarv och bebyggelse, Stockholm 2003.
- Ekre, R, "Murängen i Gestad- medeltid och järnålder", Hembygden, Färgelanda 1998.
- Ekre, R, "Om Bolstads kyrkas ålder", Hembygden, Färgelanda 1999.
- Ekre, R, "Tegel i 1200-talet, om innovationen och Dalslandskyrkorna", Hembygden, Färgelanda 2000.
- Eldh, G m fl, Konservatorsrapport, Gunnarsnäs kyrka, Örs pastorat, Dalsland, 1996.
- Eliasson, R, Ödeborgs kyrka: en kort beskrivning, Färgelanda 1961.
- Engvall, B, Mellerud: från gästgiveri till järnvägsknut, Mellerud 1975.
- Eriksson, H, Erikstads kyrkor: en kortfattad beskrivning, Vänersborg 1965.
- Emers, T, Håbol: en socken på Dal, Håbol 1959.
- Ferlin, J, Färgelanda kyrka 100 år: en redogörelse för kyrkbygget 1870 enligt prostens J Ferlins anteckningar (utgivna till 100-års jubileet 1970), Färgelanda 1970.
- Fjellman, B, Torrsjös kyrka, Bengtsfors 1993.
- Fransson, T, Edsleskogs socken: från medeltid till nutid, del 1, Mellerud 2003.
- Färgelanda kommun, kulturmiljöprogram, 2005.
- Färgelandaboken: en kulturhistorisk översikt, Vänersborg 2004.
- Färnström, M, Himlens fröjd eller helvetets fasa: Perspektiv på västsvenska kyrkomålningar under 1700-talet, Lund 2001.
- Gerdin, A, Åmåls kyrka, medeltidskyrkan, gamla kyrkan, nya kyrkan, 1969.
- Gestads församlings kyrkor, beskrivning av Henry Eriksson, Vänersborg 1966, reviderad 1992.
- Gesäter socken, Ed 1980.
- Grane, E & Berg, G, Frändeforsboken: En historik om Frändefors socken, Frändefors 1985.
- Grimheden, T, Skålleruds kyrka, Bilder och symboler, Mellerud 2002.
- Gunnäs, S & Waldén, B, Kyrkor i Sundals härad, Sveriges kyrkor, konsthistoriskt inventarium, Stockholm 1931.
- Hagner, J R, "Rännelanda kyrka", Karlstads stifts julbok, Karlstad 1945.
- Hallbäck, S-A, Det efterreformatoriska kyrkomåleriet på Dal och i Västsverige: "Till Guds namns ähra och kyrkian till prydning", Svenska Turistföreningens årsskrift. Dalsland, 1981, Stockholm 1981.
- Hansson, E, Mo kyrka: beskrivning, u.å.
- Hedén, G, Ånimskog, Åmål 1947.
- Hedén, G, Ånimskogs kyrka, beskrivning, Åmål 1976.
- Hedlund, O, Valbodalen i ord och bild, Munkedal 1983.
- Hernfjäll, V, "Den gåtfulla labyrinten i Grinstads kyrka", ICO, Iconographisk post, nordisk tidskrift för bildtolkning, nr 4, 1997.
- Himmel och havrejord: en bok om socknarna Bolstad, Erikstad och Grinstad, del 1, Vänersborg 1982.
- Håbol: en Dalslandssocken i ord och bild, Håbols sockenboks-förening 1997.
- Högberg, H, Högsäter på Dal, rikstävlingen min hemsöken, 1956.
- Edebol, T, Högsäter kyrka Dalsland: kortfattad redogörelse för kyrkans historik, arkitektur och inventarier, Högsäter 1992.
- Jarkman, H, Kyrka och präst i Rölunda, Gesäter och Töftedal på Dal häfte 1-5, Västervik 1975-1989.
- Jespersion, B, Grinstads kyrka, Falköping 1978.

Johansson, I, Ödskölt - vår hembygd: några uppgifter om bygd och folk, Mellerud 1968.

Johansson, J, "Vad kyrkomurar kan berätta - Örs kyrka", Kyrkan: om kyrkobyggare och tro, Vänersborg 1997.

Johansson, R, Färgelanda i gamla vykort, Zoltbommel 1997.

Johansson, R, Gamla Färgelanda: en bilderbok, Uddevalla 1990.

Johansson, S, Teknisk och ekonomisk rapport, renovering av Örs kyrka, 1998.

Johansson, S, Teknisk och ekonomisk rapport, restaureringen av Dalskogs kyrka, 1998.

Johansson, S, Teknisk och ekonomisk rapport, restaureringen av Gunnarsnäs kyrka, 1996.

Johansson, BV, Värvi kyrka: en vägledning, Gustavsfors 1980.

Järgren, B, Steneby kyrka 800 år: 1200-2000, Göteborg 2000.

Järbel, G & Ljung, O, Skällers kyrka: En historik, Mellerud 1974.

Kolsethby, K-I, Gesäters kyrka: 200-årsjubileum, Munkedal 1995.

Kroppefjäll: en Dalslandsbok: socknarna Dalskog, Gunnarsnäs, Ör, Dals-Rostock 1957.

Kulturhistorisk byggnadsinventering 29, Melleruds kommun. D. 1, Melleruds tätort: Holms socken, Vänersborg 1982.

Kulturhistorisk byggnadsinventering nr 31, Bengtsfors kommun: Bäcke, Laxarby, Steneby, Tisselskog, Torrskog, Värvi, Ärtemark och Ödskölt socken, Vänersborg 1986.

Kulturhistorisk byggnadsinventering nr 33, Melleruds kommun. Socknarna Dalskog och Gunnarsnäs, Vänersborg 1984.

Kulturhistorisk byggnadsinventering nr 37, Melleruds kommun. Bolstad, Erikstad och Grinstad socknar, Vänersborg, 1991.

Kulturhistorisk byggnadsinventering nr 45, Melleruds kommun. Järns socken, Vänersborg 2001.

Kulturhistorisk områdesanalys av Melleruds kommun inom områdesplan för Dalslands kanal, Vänersborg 1979.

Kulturmiljöprogram Bengtsfors kommun, Bengtsfors 1994.

Kuuse, J, Billingsfors: ett dalsländskt bruk under 250 år: 1738-1988, Billingsfors 1998.

Larsson, A, Rännelanda, rikstävlingen min hemsocken, 1956.

Larsson, G, "Mo kyrka", Hembygden, 1924.

Laxarby socken, Ed 1991.

Lerdal: vår hembygd, Ed 1995.

"Lerdalsmadonnans tur att bli berömd", Hembygden 1958.

Ljung, O, Järns socken: jordbruksbygd på Dal, Mellerud 1980.

Ljung, O, Ånimskog: "vårt land", D. 1, Åmål 1996.

Löfgren I, Ärtemark: En Dalslandssocken, Ärtemark 1955.

Meuller, G, Föredrag vid Laxarby kyrkas återinvigning adventssöndagen 1935, Alingsås 1936.

Micranders, B, Tösse kyrka: 1848-1998, 1998.

Myrström, L, Laxarby kyrka, Bengtsfors 1979.

Nihlman, G, "Förnyade helgedomar: Örs kyrka", Karlstads stifts julbok, Karlstad 1938.

Nilman, G, "Fröskogs kyrka", Hembygden 1924.

Nihlman, G, "Ånimskogs kyrka", Hembygden 1935.

Norberg, R, "En Dalsländsk stavkyrkoplanka", Hembygden 1993.

Nöjd, D, Frändefors kyrka: beskrivning, Vänersborg 1968.

Nöjd, G, Töftedals kyrka i Dalsland: Historik, 1976.

Nössemark: dalsländsk gränsbygd i ord och bild, Munkedal 1985.

Odenbring Widmark, M, Bengtsfors kommun: vår kulturmiljö, Bengtsfors 1993.

Olsson, A, Bolstad kyrka på Dal, Brålanda 1994.

Oravainen, L, Billingsfors kyrka: en gammal brukskyrkas historia, Billingsfors 1957.

Palm, G, Brålanda kyrka: kort historik och beskrivning, Brålanda 1978.

Regeskog, G, "Klockare och andra i Järbo", Hembygden, Färgelanda 1988.

Runelid, E, Dalslands kyrkor, Ed 1984.

Råggårds kyrka, Trollhättan 1994.

Rölanda socken i forntid och nutid, Ed 1992.

Skällersud: en bok om Skällers socken i Dalsland, Mellerud 1973.

Tisselskogs socken, Billingsfors 1990.

Torrskog: en Dalslandssocken i ord och bild, Bengtsfors 1996.

Töftedals kyrka: beskrivning, 1997.

Töftedal: socken väst på Dal, Ed 1990.

Vegelius, J, Håbols kyrka, Ed 1990.

Wassenius, T & Viking Gunnarsson, V, Steneby kyrka, u.å.

Wahlström, B, "Ur Fröskogs kyrkas historia", Hembygden, 1955.

Wildenstam, C, "Restaureringen av Järbo kyrka i Dalsland", Hembygden 1977.

Wildenstam K, "Konservering av Holms kyrka i Dalsland", Kyrkan: Om kyrkobyggare och tro, Vänersborg 1997.

Zachrisson, R, "C J Calin och Rölanda kyrka", Hembygden 1949.

Zackariasson, G, Nössemarks kyrka 200 år, Ed 1994.

Åkerberg, B O, Kyrkorna i Åmåls församling, Åmål u.å.

Åmåls kommun. Etapp 1, Kulturhistorisk utredning 13, Vänersborg 1976.

Åmåls kommun. Etapp 2, Kulturhistorisk utredning 18, Vänersborg 1978.